

तत्त्वार्थवृत्ति

सर्वार्थसिद्धिः

श्रीमत्पूज्यपादाचार्यविरचिता.

“ राजूबाई भ्रतार वीरचंद धाराशीवकर
आवलबाई भ्रतार आमीचंद धाराशीवकर ”
अनयोः साहाय्येन

कोरहापूरनगरे “ कल्लप्पा भरमप्पा निटवे ” इत्येते
स्वकीये जैनेन्द्रमुद्रणालये मुद्रिता.

शकाब्दाः १८३९. ज्येष्ठशुक्ला पंचमी.

द्वितीयं संस्करणम्

मूल्यं रूप्यकद्वयम्.

भूमिका.

स्वस्ति सकलजगदुदयकरणोदितातिशयगुणास्पदीभूतपरम-
जिनशासनसरस्समभिबर्धितमव्यजनकमलविकसनवितिभिरगुणकिरण
सहस्रमहोऽतिमहावीरसवितरि परिनिर्वृते भगवत्परमर्षिमौतमगणध-
रसाक्षाच्छिष्यलोहार्यजम्बुविष्णुदेवापराजितगोवर्धनभद्रबाहुविशाख-
प्रौष्ठिलक्षत्रिकार्यजयनामासिद्धार्थधृतिषेणबुद्धिलादिगुरुपरम्परीणमहा-
पुरुषसन्ततिसमवद्योतितान्वयभद्रबाहुस्वामितत्साक्षाच्छिष्यचन्द्रगुप्त-
न्वये नन्दिगणे मिथ्यादृष्टियुक्स्याभासतमःपटलविपाटनषट्प्रतिभा-
तिशयालंकृता नानाभव्याब्जखण्डप्रततिविकसनश्रीविधानैकभागवो
द्वादशविधतपश्चरणकिरणदीप्त्या प्रकाशमानविग्रहाः संसाराम्भोधि-
मार्गतरणकरणतायानरत्नलयेशाः सम्यगैनागमार्थान्वितविसलमत्स्योऽ
नेके दिगम्बराचार्याः प्रादुरभूवन् ॥ तेषु— सत्संयमयोगात्प्राप्तचार-
णार्द्धिः श्रीपद्मनन्दाद्यभिधानस्तत्त्वार्थाधिगममोक्षशास्त्रप्रणेता भगवा-
नुमास्वात्याचार्यः सकलपदार्थवेदित्वेनाग्निमां भूमिमलञ्चकार ॥
तथा हि— ॥ श्रीमन्मुनीन्द्रोत्तमरत्नवर्गाः । श्रीगौतमाद्याः प्रभवि-
ष्णवस्ते ॥ तत्राम्बुधौ सप्तमहर्द्धियुक्ता- । स्तत्सन्ततौ बोधनिधि-
र्बभूव ॥ १ ॥ श्रीभद्रः सर्वतो यो हि । भद्रबाहुरिति श्रुतः ॥
श्रुतकेवलिनाथेषु । चरमः परमो मुनिः ॥ २ ॥ चन्द्रप्रकाशोज्ज्व-
लसान्द्रकीर्तिः । श्रीचन्द्रगुप्तोऽजनि तस्य शिष्यः ॥ यस्य प्रभा-
वाद्भगवदेवताभि- । राराधितः स्वस्य गणो मुनीनाम् ॥ तस्यान्वये
भूविदिते बभूव । यः पद्मनन्दिप्रथमाभिधानः ॥ श्रीकुन्दकुन्दादि-
मुनीश्वराख्यः । सत्संयमादुद्गतचारणार्द्धिः ॥ ४ ॥ अभूदुमास्वा-
तिमुनीश्वरोऽसा- । वाचार्यशब्दोत्तरगृह्णपिच्छः ॥ तदन्वये तत्सह-

शोऽस्ति नान्य- । स्तात्कालिकाशेषपदार्थवेदी ॥ ५ ॥ इति सम्प्रा-
प्तचारणर्द्धिरयं भगवान्कुन्दकुन्दाचार्यश्चैकदा जैनसिद्धान्तविष-
यिणीं स्वमनोगतां काञ्चनशङ्कामपाकर्तुं श्रीमदर्हत्परमेश्वरचारुचर-
णारविन्दद्वन्द्वाराधनार्थं विदेहक्षेत्रं चारणर्द्धिबलादाकाशमार्गेण गत-
वान् । गमनसम्भ्रमात्तस्य हस्तगता मयूरपिञ्जिका कापि निःसृ-
त्याधःपतिता । तदानीमाकाशे विहरतः कस्यचिद्गृद्धस्य पिञ्छं
गृहीत्वा स्वकार्यं निर्वर्त्य अग्रे गतवानिति तस्य गृध्रपिञ्छ इत्य-
परं नाम सम्प्राप्तमिति कथा वृद्धपरम्परया श्रूयतेऽस्माभिः ॥
उमास्वातिरित्यत्र उमास्वामी इति निर्देशो मुनिवरश्रुतसागराभि-
प्रायेण ज्ञायते तत्त्वार्थवृत्तौ श्रुतसागर्या बहुषु स्थलेषु ' उमा-
स्वामिनः उमास्वामिना ' इत्यादिपाठदर्शनात् ॥ कुन्दकुदाद्य-
भिधोऽयं भगवानुमास्वातिः स्वजन्मना कां भूमिं पवित्रीकृतवा-
नित्यादिवृत्तं नास्माभिर्ज्ञायते साधनाभावात् । परं भगवन्महा-
वीरतीर्थकरनिर्वृतेः सप्तशतवर्षानन्तरमयमाचार्यो भूमिमिमां स्वज-
न्मना पवित्रीकृतवानिति वक्तुं शक्यते ॥ अत्र प्रमाणवचनानि
निम्नोल्लिखितानि भगवाज्जिनसेनाचार्यप्रणीतमहापुराणे प्रथमपर्वणि
लभ्यन्ते— (भगवान्परमर्षिर्गौतमः श्रेणिकं प्रति वक्ति-)—
अहं सुधर्मो जम्बवाख्यो । निखिलश्रुतधारिणः ॥ क्रमात्कैवल्य-
मुत्पाद्य । निर्वास्यामस्ततो वयम् ॥ १३९ ॥ त्रयाणामस्मदादीनां
कालः केवलिनामिह ॥ द्वाषष्टिवर्षपिण्डः स्याद्भगवन्निर्वृतेः परम्
॥ १४० ॥ ततो यथाक्रमं विष्णु- । नन्दिमित्रोऽपराजितः ॥
गोवर्द्धनो भद्रबाहु- । रित्याचार्या महाधियः ॥ १४१ ॥ चतुर्दश-
महाविद्या- । स्थानानां पारगा इमे ॥ पुराणं द्योतयिष्यन्ति ।
कात्स्न्येन शरदःशतम् ॥ १४२ ॥ विशाखप्रोष्ठिलाचार्यो । क्षत्रियो
जयसाहयः ॥ नागसेनश्च सिद्धार्थो । धृतिषेणस्तथैव च ॥ १४३ ॥

विजयो बुद्धिमान्नाङ्ग- । देवो धर्मादिशब्दतः ॥ सेचश्च दशपूर्वाणां ।
धारकाः स्युर्यथाक्रमम् ॥ १४६ ॥ त्र्यशीतं शतमब्दाना- । मेतेषां
कालसंग्रहः ॥ तदा च कृत्स्नमेवेदं । पुराणं विस्तरिष्यते ॥ १४५ ॥
ततो नक्षत्रनामा च जयपालो महातपाः ॥ पाण्डुश्च ध्रुवसे-
नश्च । कंसाचार्य इति क्रमात् ॥ १४६ ॥ एकादशाङ्गविद्यानां ।
पारगाः स्युर्मुनीश्वराः ॥ विंशं द्विशतमब्दाना- । मेतेषां काल
इष्यते ॥ १४७ ॥ तदा पुराणमेतत्तु । पादोनं प्रथयिष्यते ॥
भाजनाभावतो भूयो । जायेत ज्ञाकनिष्ठता ॥ १४८ ॥ सुभद्रश्च
यशोभद्रो । भद्रबाहुर्भहायशाः ॥ लोहार्यश्चेत्यभी ज्ञेयाः । प्रथमा-
ङ्गाब्धिपारगाः ॥ १४९ ॥ समानां शतमेषां स्यात् । कालोऽ
ष्टादशभिर्युतः ॥ तुर्यो भागः पुराणस्य । तदाऽस्य प्रतनिष्यते १५०

उपर्युक्तवचनतश्चरमो भद्रबाहुर्महावीराजिननिर्वृतेः सप्तमे
शतकेऽभवदिति निश्चीयते । तस्य प्रशिष्योऽयमुमास्वातिः कदा
बभूवेति निर्णयम् ॥ ख्रिस्तशतकात्पूर्वं महावीरशतकं षट्शतवा-
र्षिकमिति प्रसिद्धिर्वर्तते । तत्प्रमाणतया गृहीतं चेदितोऽष्टादश-
शतवर्षतः पूर्वमयमुमास्वातिर्बभूवेति निश्चीयते ॥ अनेनार्थजन-
निषेव्येण भगवदुमास्वातिना मोक्षशास्त्रं व्यरचि ॥ अत्र कर्णा-
टभाषानिबद्धतत्त्वार्थवृत्तिपस्तावनातश्चेयं कथा ज्ञायते साम्प्रतं
तत्पुस्तकाभावाद्यथास्मृतमत्रोदाहरिष्यामः—

आसीत् किल सौराष्ट्रे (गुजराथ) देशे द्वैपायकनामा
कश्चिद्विद्वदग्रेसरो नित्यनैमित्तिकक्रियानुष्ठानपावित्रितान्तःकरणः श्रा-
वकः ॥ कदाचित्स च स्वस्य स्वाध्यायार्थं मोक्षशास्त्रं रिरच-
यिष्यन् ' प्रत्यहमेकं सूत्रं निर्मायैव भुनज्मि नो घेदुपवास एव
शरणमिति ' नियमं विधाय, प्रथमेऽहि प्राथमिकं ' दर्शनज्ञानचा-
रित्राणि मोक्षमार्गः ' इत्येवंरूपं सूत्रं विरच्य स्मृतिभ्रंशमयात्

कचित्स्रग्गृहस्थस्तम्भेऽलित् ॥ परेऽहि तस्मिन् श्रावके कार्यान्त-
 रमनुरुध्य कचिदन्यत्र गते सति कश्चित्स्रग्देहधारणमात्रावशिष्ट-
 कार्यः तदर्थं च आमरीं वृत्तिमधिष्ठाय प्रतिगृहमटन् मुनिरक-
 स्मात्तद्गृहमाजगाम ॥ तदा मुनिदर्शनजनितानन्दरसनिर्भरं स्वान्त-
 रात्मना वोढुमक्षमा अतएवाश्रुभिषेण तमानन्दरसं बहिस्त्यजन्तीव
 द्वैपायकरमणीः सबहुमानं पादोपगृहादिना सत्कृत्य तं मोक्ष-
 पान्थं मुनिं परमश्रद्धयाऽभोजयत् ॥ भोजनानन्तरं तेन मुनिना
 स्तम्भस्थं तत्सूक्ष्मं विलोक्य किञ्चिदिव विमृश्य सम्यगिति
 विशेषणेन संयुज्य तस्मादगृहान्निरगायि । अनन्तरं स श्रावक
 आगत्य तत्सूत्रं 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः', इत्येवं-
 बिभ्रं दृष्ट्वा केनेदं सूत्रमलंकृतमिति भार्या पप्रच्छ । तदा तु
 केनचिन्मुनिना एवं कृतमित्युक्ते, स द्वैपायकः तांप्रति पुनः
 प्रत्याह " स मुनिवरः केदानीं गत इति " तया त्वनेन पथा
 गत इत्युक्ते तं मुनिप्रवरमन्वेष्टुं गृहान्निरियाय स आसन्ननिष्ठः
 श्रावकशिरोमणिः । अथेतस्ततोऽन्विष्याप्यप्राप्ताभीष्टोऽत एव खिन्न-
 मना एकं वनमवजगाहे । तत्र च कचिदनेकविधलतागुल्मालि-
 जितनानाविधमहातरुपरिवृते आसन्नवर्तिजलनिर्झररमणीये आश्रम-
 पदे शिलातलपर्याङ्किकानिषण्णं अनेकमुनिसंसेवितचरणसरोरुहं प्रशा-
 न्तगम्भीराकृतिं विष्वग्विसारिस्ववपुस्तेजसा दिशो भासयन्तं भग-
 वन्तं मुनिप्रवरं विलोक्य तदीयकान्त्याकृतिविशेषेण स एवाय-
 सित्यनुमिन्वानः स भव्यः श्रावकः पुरतो गत्वा प्रणम्य तद्द-
 र्शनाभिर्भूतानन्दाश्रुजलेन पादावबन्धिज्य तेन मुनिना सादरं
 विलोकितः कृताञ्जलिरतिष्ठत् ॥ अनन्तरमनामयं पृष्ठः सः स्वोदन्तं
 तादृशसूत्रान्निरचनावाधिकं निरूप्य " श्रीमद्भिरेवायं मोक्षमार्गप्रका-
 शकग्रन्थः समापनीयो नाहमस्मिन् समर्थ इति " तं मुनिं पुनः

पुनः परमादरेण व्यजिज्ञपत् ॥ स एव मुनिरस्यमुमास्वात्यमिष
इस्यवगच्छन्तु कृतधियः ॥

एषु तत्त्वार्थसूत्रेषु गन्धहस्तिमहाभाष्यसञ्ज्ञकं चतुरशीति-
सहस्रश्लोकपरिमितं भगवत्समन्तभद्राचार्यविरचितं भाष्यं वर्तते इति
शृणुमः परं न लब्धमस्माभिः क्वपि । तथा श्रुतसागरी सुबो-
धिनी इत्यभिधा अनेक वृत्तयश्च सन्ति । तासु च काश्चिदि-
दानीमपि लभ्यन्ते । तास्वपि इयं पूज्यपादाचार्यविरचिता सर्वा-
र्थसिध्यभिधा वृत्तिरतीव समीचीना सर्वत्र श्रद्दालुश्रावकजन-
स्वाध्यायविषयत्वात्सुप्रसिद्धतरा चेति सैवास्माभिर्यथामति संशोध्य
विद्यार्थिवृन्दोपयोगार्थं “ दशाध्यायपरिच्छिन्ने तत्त्वार्थे पठिते
सति । फलं स्यादुपवासस्य भाषितं मुनिपुङ्गवैः ” इति फल-
भिधायकवाक्यानुमितिविधेः प्रतिदिनमवश्यपठनीयत्वात् सधर्मश्रा-
द्धजनस्वाध्यायार्थं च मुद्रिता ॥ अयं सर्वार्थसिद्धिवृत्तिकृत् भग-
वान् पूज्यपादाचार्योऽपि उपर्युक्तनन्दिगणस्थ एव । अस्यापि
प्रथमं देवनन्दीति नामासीत् । पश्चादधिगतसकलशास्त्रार्थतत्त्व-
स्यास्यैव जिनेन्द्रबुद्धिरिति द्वितीयं नाम प्रसिद्धं बभूव । तथा,
एतस्य तपोमाहिम्ना एतत्पादोदकं सुवर्णत्वेन परिणतं बहुशो
दृष्ट्वा तदानीन्तनैः ‘ पूज्यपाद ’ इत्यपरं नामाकारीति कचि-
दग्रन्थे दृष्टमस्माभिः ॥ अस्यान्वयविषये अग्रेतना श्लोका उपलभ्यन्ते

श्रीगृद्धपिञ्छमुनिपस्य बलाकपिञ्छः । शिष्योऽजिनष्ट भुव-
नत्रयवर्तिकीर्त्तिः ॥ चारित्रचञ्चुराखिलावनिपालमौलि- । माला-
शिलीमुखविराजितपादपद्मः ॥ १ ॥ एवं महाचार्थपरम्परायां ।
स्यात्कारमुद्राङ्किततत्त्वदीपः ॥ भद्रः समन्ताद्गुणतो गणीशः ।
समन्तभद्रोऽजनि वादिसिंह ॥ २ ॥ ततः ॥ यो देवनन्दिप्रथ-
माभिधानो । बुध्या महत्या स जिनेन्द्रबुद्धिः ॥ श्रीपूज्यपादोऽ

जनि देवताभिर्यत्पूजितं पादयुगं यदीयम् ॥ ३ ॥ जैनैन्द्रं निज-
शब्दभागमतुलं सर्वार्थसिद्धिः परा । सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धक-
वितां जैनाभिषेकः स्वकः ॥ छन्दः सूक्ष्मधियं समाधिशतकं
स्वास्थ्यं यदीयं विदा- । माख्यातीह स पूज्यपादमुनिपः पूज्यो
मुनीनां गणैः ॥ ४ ॥

अत्र चरमश्लोके भगवत्पूज्यपादप्रणीता ये ग्रन्थाः संगृ-
हीतास्तेषु जैनाभिषेकाख्यो ग्रन्थ इदानीं यावन्नास्माभिः कचि-
त्प्राप्तः । यदि स ग्रन्थः सुप्रारब्धवशात्कचिल्लभ्येत तर्हि आधु-
निकानां पञ्चामृताभिषेकवादनिर्णयः सुकर इति मन्यामहे,
भगवत्पूज्यपादवचनस्य महीयस्त्वात् ॥ तथा चिकित्साशास्त्रेऽपि
श्रीमत्पूज्यपादप्रणीतौ द्वौ ग्रन्थौ उपलभ्येते । तयोरेकस्मिन्
चिकित्सा तथाऽन्यस्मिन्नौषधीनां धान्यानां च गुणनिरूपणं
दृश्यते । तेन भगवत्चिकित्साशास्त्रेऽपि नैपुण्यं विशदं भवति ॥

सर्वार्थसिद्धिग्रन्थारम्भे ' मोक्षमार्गस्य नेतारमिति ' श्लोको
वर्तते स तु सूत्रकृता भगवदुमास्वातिनैव विरचित इति श्रुत-
सागराचार्यस्याभिमतमिति तत्प्रणीतश्रुतसागर्याख्यवृत्तितः स्पष्टम-
वगम्यते । तथापि श्रीमत्पूज्यपादाचार्येणाख्यास्यातत्त्वादिदं श्लोक-
निर्माणं न सूत्रकृतः किंतु सर्वार्थसिद्धिकृत एवेति निर्दिष्टवादम्
। तथा एतेषां सूत्राणां द्वैपायकप्रश्नोपर्युत्तरत्वेन विरचनं तैरे-
वाङ्गीक्रियते तथा च उत्तरे वक्तव्ये मध्ये मङ्गलस्याप्रस्तुतत्वा-
द्वस्तुनिर्देशस्यापि मङ्गलत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्चोपरितनः सिद्धान्त एव
दार्ढ्यमाप्नोतीत्युक्तं सुधीभिः ॥ अस्मिन् दशाध्यायपरिच्छिन्ने
तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थे भगवता सप्ततत्त्वनिरूपणं सप्रपञ्चं व्यधायि ।
तत्र प्रथमाध्यायमारभ्य आचतुर्थाध्यायं जीवतत्त्वं, पञ्चमाध्याये

पुद्गलतत्त्वं, षष्ठसप्तमयोरान्नवतत्त्वं, अष्टमे बन्धतत्त्वं, नवमे संव-
रनिर्जरातत्त्वे, दशमे मोक्षतत्त्वमिति सप्ततत्त्वानि ऊहापोहाभ्यां
निरूपितानि ॥

एतद्ग्रन्थमुद्रणसमये श्रेष्ठिवरैः मुम्बापुरवासिभिः श्रीमद्भिः
हीराचन्दात्मजैर्माणिकचन्देति सुगृहीतनामधेयैरस्मत्साहाय्यार्थमेकं देव
नागराक्षरैर्लिखितं प्राचीनं पुस्तकं प्रेषितं, तत्तु प्रायोऽशुद्धं,
तथा अस्मत्सुहृच्चूडामणिभूतैः श्वेतसरोवरा— (श्रवणवेळगुल)—
लङ्कारहीरवरैर्दोर्बलिजिनदासशास्त्रिभिरैकं कार्णाटलिप्यलंकृतं सुबो-
धटिप्पणीसंवलितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं प्रेषितं तत्प्रायः शुद्धं,
इत्युभयोरप्युक्तपतिं न कदापि विस्मरिष्यामः ॥

तथाऽस्मात्स्वतिप्रणयिभिर्विपन्नजनानुकम्पाप्रवणैर्महापरोपका-
रिभिरकारणसुहृद्भिः अकलजग्रामवासिभिर्गांधीकुलावतंसनाथात्मजरा-
मचन्द्रशर्मेश्रेष्ठिवरैः वारंवारं प्रथमसंस्करणसमये मुद्रणकार्यवि-
घ्नापनयनेन यदुपकृतं तद्विषये कार्त्तव्यं कथमाविष्कर्तव्यमित्येव
न जानीमः ॥

उपर्युद्धतमाचार्यवृत्तं किञ्चिदिव लभ्यते । यदि च कैश्चित्
तद्वृत्तं सकलमस्मत्सकाशे प्रहीयते तदा तदुपकारान् स्मृत्वा
सर्वं तन्मुद्रयिष्यामः । अस्मिन् ग्रन्थमुद्रणे क्वचित्स्वलनं दृश्येत
चेत्तत् ‘गच्छतः स्खलनं न दोषायेति, न्यायमनुस्मृत्य क्षन्तव्यं
सधर्मभिः कृपालुभिरिति सप्रणामं वारंवारं सम्प्रार्थ्य विरम्यत
इति शम्—

शकाब्दाः १८३९

यौष्माकीणः

वैशाख शुक्ला १५

निटवेकुलोत्पन्नो ब्रह्मसूनुः कलापशर्मा

तत्त्वार्थसूत्राणामनुक्रमः

प्रथमोऽध्यायः

सूत्राणि	पृष्ठाः
१ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः	२
२ तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्	४
३ तन्निसर्गादधिगमाद्वा	५
४ जीवाजीवासवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम्	५
५ नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः	७
६ प्रमाणनयैरधिगमः	८
७ निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः	९
८ सत्सङ्ख्याक्षेपस्पर्शनकालान्तरभावाल्लभ्यत्वैश्च	१३
९ मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम्	५५
१० तत्प्रमाणे	५७
११ आद्ये परोक्षम्	५८
१२ प्रत्यक्षमन्यत्	५९
१३ मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्	६१
१४ तदिन्द्रियाऽनिन्द्रियनिमित्तम्	६१
१५ अवग्रहेहावायधारणाः	६२
१६ बहुबहुविधाक्षिप्राऽनिःसृताऽनुक्तध्रवाणां सेतराणाम्	६४
१७ अर्थस्य	६५
१८ व्यञ्जनस्यावग्रहः	६६
१९ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम्	६६
२० श्रुतं मतिपूर्वं द्वयेनेकद्वादशभेदम्	६७

सूत्राणि	पृष्ठं
२१ भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम्	६९
२२ क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम्	७०
२३ ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः	७१
२४ विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः	७२
२५ विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः	७३
२६ मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु	७४
२७ रूपिष्ववधेः	७४
२८ तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य	७४
२९ सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य	७५
३० एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः	७५
३१ मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च	७६
३२ सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत्	७६
३३ नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः	७८

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

१ औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्व- मौदयिकपारिणामिकौ च	८२
२ द्विन्वाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम्	८३
३ सम्यक्त्वचारित्रे	८४
४ ज्ञानदर्शनदानलभभोगोपमोगवर्त्याणि च	८५
५ ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्व- चारित्रसंयमासंयमाश्च	८६

सूत्राणि	पृष्ठं
६ गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्या- श्चतुश्चतुस्त्येकैकैकैकषड्भेदाः	८७
७ जीवभव्याभव्यत्वानि च	८८
८ उपयोगो लक्षणम्	८९
९ स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः	८९
१० संसारिणो मुक्ताश्च	९०
११ समनस्कामनस्काः	९३
१२ संसारिणस्त्रसस्थावराः	९३
१३ पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः	९४
१४ द्वीन्द्रियादयस्त्रेसाः	९५
१५ पञ्चेन्द्रियाणि	९५
१६ द्विविधानि	९६
१७ निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम्	९६
१८ लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम्	९६
१९ स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि	९७
२० स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थः	९७
२१ श्रुतमनिन्द्रियस्य	९८
२२ वनस्पत्यन्तानामेकम्	९८
२३ कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि	९८
२४ सज्जिनः समनस्काः	९९
२५ विग्रहगतौ कर्मयोगः	१००
२६ अनुश्रेणि गतिः	१००
२७ अविग्रहा जीवस्य	१०१
२८ विग्रहवती च संसारिणः प्राक्तुर्भ्यः	१०१

सूत्राणि	पृष्ठं
२९ एकसमयाऽविग्रहा	१०२
३० एकं द्वौ लीन्वाऽनाहारकः	१०२
३१ सम्मूर्च्छनगर्भोपपादाज्जन्म	१०२
३२ सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः	१०३
३३ जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः	१०४
३४ देवनारकाणामुपपादः	१०५
३५ शेषाणां सम्मूर्च्छनम्	१०५
३६ औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि	१०५
३७ परम्परं सूक्ष्मम्	१०६
३८ प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक्तैजसात्	१०६
३९ अनन्तगुणे परे	१०७
४० अप्रतिघाते	१०७
४१ अनादिसम्बन्धे च	१०७
४२ सर्वस्य	१०८
४३ तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः	१०८
४४ निरुपभोगमन्त्यम्	१०८
४५ गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम्	१०९
४६ औपपादिकं वैक्रियिकम्	१०९
४७ लब्धिप्रत्ययं च	११०
४८ तैजसमपि	११०
४९ शुभं विशुद्धमव्याधाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव	११०
५० नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानि	१११
५१ न देवाः	१११
५२ शेषास्त्रिवेदाः	१११

सूत्राणि

पृष्ठं

५३ औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषोनपवर्त्यायुषः ११२

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः

अथ तृतीयोऽध्यायः

- १ रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो
घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ११३
- २ तामु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशतिपञ्चोनैकनरकशत-
सहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ११४
- ३ नारका नित्याशुभतरलेख्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ११५
- ४ परस्परोदीरितदुःखाः ११६
- ५ संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राकृतुर्थ्याः ... ११६
- ६ तेष्वेकतिसप्तदशसप्तदशद्विंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा
सत्त्वानां परा स्थितिः ११७
- ७ जम्बुद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ११८
- ८ द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ११८
- ९ तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो
जम्बुद्वीपः ११९
- १० भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ११९
- ११ तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनील-
रुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः १२०
- १२ हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः १२०
- १३ मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः १२१
- १४ पद्ममहापद्मतिगिळकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीका हृदा-
स्तेषामपुरि १२१

सूत्राणि	पृष्ठं
१५ प्रथमो योजनसहस्रायामस्तद्विष्कम्भो हृदः	१२१
१६ दशयोजनावगाहः	१२१
१७ तन्मध्ये योजनं पुष्करम्	१२१
१८ तद्विगुणद्विगुणा हृदाः पुष्कराणि च	१२२
१९ तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीः हीधृति कीर्तिबुद्धि लक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः	१२२
२० गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धिरिकान्तासीतासीतोदा- नारीनरकान्तसुवर्णरूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरित- स्तन्मध्यगाः	१२२
२१ द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः	१२३
२२ शेषास्त्वपरगाः	१२३
२३ चतुर्दिशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्धवादयो नद्यः	१२४
२४ भरतः षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारः षट् चैकोन- विंशतिभागा योजनस्य	२१३
२५ तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः	१२५
२६ उत्तरा दक्षिणतुल्याः	१२५
२७ भरतैरावतयोर्वृद्धिः सौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पि- णीभ्याम्	१२५
२८ ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः	१२६
२९ एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारीवर्षकदैव- कुरवकाः	१२६
३० तथोचराः	१२७
३१ विदेहेषु सल्येयकालाः	१२७
३२ भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः	१२८

सूत्राणि	पृष्ठ
३३ द्विर्धातकीखण्डे	 १२८
३४ पुष्करार्द्धे च	 १२९
३५ प्राब्धानुषोत्तरान्मनुष्याः	 १३०
३६ आर्या म्लेच्छाश्च	 १३०
३७ भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः	१३१
३८ नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तमुद्भूते	 १३२
३९ तिर्यग्योनिजानां च	 १३३

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थोऽध्यायः

१ देवाश्चतुर्णिकायाः	 १३४
२ आदितस्त्रिषु पीतान्तलेभ्यः	 १३४
३ दशाष्टपञ्चादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः	 १३५
४ इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपरिषदात्मरक्षलोकपालानीक- प्रकीर्णक्राभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः	 १३५
५ त्रायस्त्रिंशल्लोकपालवज्या व्यन्तरज्योतिष्काः	 १३६
६ पूर्वयोर्द्वीन्द्राः	 १३६
७ कायप्रविचारा आ ऐशानात्	 १३७
८ शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रविचाराः	 १३७
९ परेऽप्रविचाराः	 १३८
१० भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाभिवातस्तनियोदधि- द्वीपदिक्कुमाराः	 १३८
११ व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूत- पिशाचाः	 १३९

सूत्राणि	पृष्ठं
१२ ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च	१३९
१३ मेरुप्रदाक्षिणा नित्यगतयो नृलोके	१४०
१४ तत्कृतः कालविभागः	१४०
१५ बहिरवस्थिताः	१४१
१६ वैमानिकाः	१४१
१७ कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च	१४१
१८ उपर्युपरि	१४२
१९ सौधभैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मोत्तरलान्तवकापि- ष्ठशुकमहाशुकशतारसहसारेष्वानतप्राणतयोरारणा- च्युतयोर्नवसु भ्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापरा- जितेषु सर्वार्थसिद्धौ च	१४२
२० स्थितिप्रभावसुखदुःखतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽ- धिकाः ...	१४३
२१ गतिजातिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः	१४४
२२ पीतपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेषु	१४४
२३ प्राग्भैवेयकेभ्यः कल्पाः	१४५
२४ ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः	१४५
२५ सारस्वतादित्यवन्धरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाधारीष्टश्च	१४६
२६ विजयादिषु द्विचरमाः	१४७
२७ औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः स्थितिरसुर- नागसुपर्णद्वीपशेषाणाम्	१४७
२८ सागरोपमतिपल्योपमाद्धर्हनिमिता	१४८
२९ सौधभैशानयोः सागरोपमे अधिके	१४८
३० सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त	१४८

सूत्राणि	पृष्ठं
३१ त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु	१४९
३२ आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवमु भ्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च	१४९
३३ अपरा पल्योपममधिकम्	१५०
३४ परतःपरतः पूर्वापूर्वाऽनन्तरा	१५०
३५ नारकाणां च द्वितीयादिषु	१५०
३६ दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम्	१५१
३७ भवनेषु च	१५१
३८ व्यन्तराणां च	१५१
३९ परा पल्योपममधिकम्	१५१
४० ज्योतिष्काणां च	१५१
४१ तदष्टभागोऽपरा	१५२
४२ लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम्	१५२

इति तत्त्वार्थधिगमे मोक्षशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः

अथ पञ्चमोऽध्यायः

१ अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः	१५२
२ द्रव्याणि	१५३
३ जीवाश्च	१५४
४ नित्यावास्थितान्यरूपाणि	१५५
५ रूपिणः पुद्गलाः	१५५
६ आ आकाशदेकद्रव्याणि	१५६

सूत्राणि	पृष्ठ
७ निष्क्रियाणि च	१५६
८ असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम्	१५७
९ आकाशस्यानन्ताः	१५८
१० संख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम्	१५८
११ नाणोः	१५९
१२ लोकाकाशेऽवगाहः	१५९
१३ धर्माधर्मयोः कृत्स्ने	१६०
१४ एकप्रदेशोदिषु भाज्यः पुद्गलानाम्	१६०
१५ असंख्येयभागादिषु जीवानाम्	१६१
१६ प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत्	१६२
१७ गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः	१६२
१८ आकाशस्यावगाहः	१६३
१९ शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम्	१६४
२० सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च	१६७
२१ परस्परोपग्रहो जीवानाम्	१६७
२२ वर्तनापीरणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य	१६८
२३ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः	१६९
२४ शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौ ल्यसंस्थानभेदतमश्लायाऽऽतपो- द्योतवन्तश्च	१७०
२५ अणवः स्कन्धाश्च	१७२
२६ भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते	१७२
२७ भेदादणुः	१७३
२८ भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः	१७३
२९ सद्रव्यलक्षणम्	१७३

सूत्राणि	पृष्ठं
३० उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्	१७४
३१ तद्भावाऽव्ययं नित्यम्	१७४
३२ अर्पितानर्पितसिद्धेः	१७५
३३ स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः	१७६
३४ न जघन्यगुणानाम्	१७७
३५ गुणसाम्ये सदृशानाम्	१७७
३६ द्यधिकादिगुणानां तु	१७७
३७ बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च	१७८
३८ गुणपर्यायवद्व्ययम्	१७९
३९ कालश्च	१८०
४० सोऽनन्तसमयः	१८१
४१ द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः	१८२
४२ तद्भावाः परिणामः	१८२

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः

अथ षष्ठोऽध्यायः

१ कायवाङ्मनःकर्म योगः	१८३
२ स आस्रवः	१८३
३ शुभः पुणस्याशुभः पापस्य	१८४
४ सकषायाकषाययोः साम्पराधिकेर्यापथयोः	१८४
५ इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः	
पूर्वस्य भेदाः	१८५

सूत्राणि	पृष्ठं
६ तीव्रमन्दज्ञातज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषभ्यस्तद्विशेषः	१८६
७ अधिकरणं जीवाऽजीवाः	 १८७
८ आद्यं सरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमत- कषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः	 १८७
९ निर्वर्तनानिपेक्षसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम्	१८८
१० तत्प्रदोषनिह्वयमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्श- नावरणयोः	 १८९
११ दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्य- सद्वेद्यस्य	 १९०
१२ भूतत्रयनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य	 १९१
१३ केवलिश्रुतसंघर्षदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य	 १९२
१४ कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य	 १९३
१५ बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः	 १९३
१६ माया तैर्यग्योनस्य	 १९४
१७ अल्पाारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य	 १९४
१८ स्वभावमार्दवञ्च	 १९४
१९ निश्शीलव्रतत्वं च सर्वेषाम्	 १९४
२० सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि दैवस्य	१९५
२१ सम्यक्त्वं च	 १९५
२२ योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः	 १९५
२३ तद्विपरीतं शुभस्य	 १९६

सूत्राणि

पृष्ठं

२४ दर्शनविशुद्धिर्विनयेसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभी- क्षणज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपत्नी साधुसमा- धिर्वैयाव्रत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिराव- श्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य		 १९६
२५ परात्मनिन्दामप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने च नीचै- र्गोत्रस्य		 १९७
२६ तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य		 १९७
२७ विन्नकरणमन्तरायस्य		 १९८

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः

अथ सप्तमोऽध्यायः

१ हिंसाऽनृतस्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम्		 १९९
२ देशसर्वतोऽणुमहती		 २००
३ तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्चपञ्च		 २०१
४ वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोज- नानि पञ्च		 २०१
५ क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च		 २०१
६ शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्षशुद्धिसद्ध- र्माविसंवादाः पञ्च		 २०१

सूत्राणि	पृष्ठं
७ स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरण- वृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पंच	 २०२
८ मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च	 २०२
९ हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम्	 २०२
१० दुःखमेव वा	 २०३
११ मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणाधिक- क्लिश्यमानांविनयेषु	 २०४
१२ जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम्	 २०४
१३ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा	 २०५
१४ असदभिधानमनृतम्	 २०६
१५ अदत्तादानं स्तेयम्	 २०६
१६ मैथुनमब्रह्म	 २०७
१७ मूर्छा परिग्रहः	 २०७
१८ निश्शल्यो व्रती	 २०८
१९ अगार्यनगारश्च	 २०९
२० अणुव्रतोऽगारी	 २०९
२१ दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगप- रिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च	 २१०
२२ मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता	 २१२
२३ शङ्काकाङ्क्षाविचिसित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः	 २१३
२४ व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम्	 २१४
२५ बन्धवघच्छेदातिभारारोपणान्नपानानिरोधाः	 २१४
२६ मिथ्योपदेशरहोऽभ्याख्यानकूटलेखकियान्यासापहार- साकारमन्त्रभेदाः	 २१४

सूत्राणि

पृष्ठं

- २७ स्तेनप्रयोगतदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिक-
मानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः २१५
- २८ परविवाहकरणेत्वारिकापारिगृहीताऽपारिगृहीतागमना-
नङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः २१५
- २९ क्षेतवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधाधान्यदासीदासकुप्यप्रमा-
णातिक्रमाः २१६
- ३० ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि २१६
- ३१ आनयनप्रेष्यप्रयोगशङ्करूपानुपातपुद्गलक्षेपाः २१७
- ३२ कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभो-
गानर्थक्यानि २१७
- ३३ योगदुष्प्राणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि २१७
- ३४ अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणाना-
दरस्मृत्यनुपस्थानानि २१७
- ३५ सचित्तसम्बन्धसम्मिश्रामिषवदुःपक्वाहाराः २१८
- ३६ सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः २१८
- ३७ जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ... २१८
- ३८ अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् २१९
- ३९ विधिद्रव्यदानुपात्रविशेषात्तद्विशेषः २१९

इति तत्त्वार्थाधिगमे' मोक्षशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः

अथ अष्टमोऽध्यायः

- १ मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः २२०
- २ सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यानुपुद्गलानादत्ते स बन्धः २२१

सूत्राणि	पृष्ठं
३ प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशस्ताद्विधयः	२२३
४ आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगो- त्रान्तरायाः	२२३
५ पञ्चनवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपञ्चभेदा यथाक्रमम्	२२४
६ मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम्	२२४
७ चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचला- प्रचलास्त्यानगृह्यश्च	२२५
८ सदसद्वेद्ये	२२६
९ दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्वि- नवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषाय- कषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुत्रपुं- सकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्व- लनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः	२२६
१० नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि	२२८
११ गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसं- हननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूव्यागुरुलघूपघातपरघाता- तपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभ- गसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशःकीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च	२२८
१२ उच्चैर्नीचैश्च	२३१
१३ दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम्	२३१

सूत्राणि

पृष्ठं

१४ आदितस्त्रिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटी- कोट्यः परा स्थितिः			२३२
१५ सप्ततिर्मोहनीयस्य			२३२
१६ विंशतिर्नामगोत्रयोः			२३२
१७ त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः			२३२
१८ अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य			२३३
१९ नामगोत्रयोरष्टौ			२३३
२० शेषाणामन्तर्मुहूर्ता			२३३
२१ विपाकोऽनुभवः			२३३
२२ स यथानाम			२३४
२३ ततश्च निर्जरा			२३४
२४ नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाह- स्थिताः सर्वाः सप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः			२३५
२५ सद्ब्रह्मशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम्			२३६
२६ अतोऽन्यत्पापम्			२३७

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः

अथ नवमोऽध्यायः

१ आस्रवनिरोधः संवरः			२३७
२ स गुप्तिः समितिः चर्मानुप्रेक्षापरिषद् जयचारित्रैः			२३९
३ तपसा निर्जरा च			२४०
४ सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः			२४०
५ ईर्यामाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः			२४१

सूत्राणि	पृष्ठं
६ उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्च- न्यब्रह्मचर्याणि धर्मः २४१	
७ अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवरनिर्जरालो- कबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्त्वानुचिन्तनमनुपेक्षाः २४२	
८ मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परिषहाः २४६	
९ क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्या- शय्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपु- रस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि २४७	
१० सूक्ष्मसाम्परायच्छन्नस्थवीतरागयोश्चतुर्दश २५२	
११ एकादश जिने २५३	
१२ बादरसाम्पराये सर्वे २५३	
१३ ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने २५४	
१४ दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालम्बौ २५४	
१५ चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कार- पुरस्काराः २५४	
१६ वेदनीये शेषाः २५५	
१७ एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकान्न विंशतेः २५५	
१८ सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्प- राययथाख्यातमिति चारित्रम् २५५	
१९ अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्त- शय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः २५६	
२० प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् २५७	
२१ नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदा यथाक्रमं प्रागध्यानात् २५७	
२२ आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपञ्छेदपरि- हारोपस्थापनाः २५८	

सूत्राणि	पृष्ठं
२३ ज्ञानदर्शनचारितोपचाराः	२५८
२४ आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षणगणकुलसङ्घसाधुमनो- ज्ञानाम्	२५८
२५ वाचनापच्छनाऽनुपेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः	२५९
२६ बाह्याभ्यन्तरोपध्योः	२५९
२७ उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधोध्यानमान्तर्मुहूर्तात्	२६०
२८ आर्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि	२६०
२९ परे मोक्षहेतू	२६१
३० आर्तमनोज्ञस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगायस्मृतिसमन्वाहारः	२६१
३१ विपरीतं मनोज्ञस्य	२६१
३२ वेदनायाश्च	२६१
३३ निदानं च	२६२
३४ तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम्	२६२
३५ हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः	२६२
३६ आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम्	२६३
३७ शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः	२६४
३८ परे केवलिनः	२६४
३९ पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रिया- निवर्तीनि	२६४
४० त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम्	२६४
४१ एकाग्रये सवितर्कविचारे पूर्वे	२६५
४२ अविचारं द्वितीयम्	२६५
४३ वितर्कः श्रुतम्	२६५
४४ विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः	२६५

सूत्राणि

पृष्ठं

- ४५ सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोप-
शमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसं-
ख्येयगुणनिर्जराः २६७
- ४६ पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः २६८
- ४७ सँयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपादस्थानविकल्पतः
साध्याः २६९

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे नवमोऽध्यायः

अथ दशमोऽध्यायः

- १ मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् २७१
- २ बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षोमोक्षः २७२
- ३ औपशमिकादिभग्यत्वानां च २७३
- ४ अन्यत्त केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः २७४
- ५ तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् २७४
- ६ पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च २७५
- ७ आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवद-
मिशिश्वावश्च २७५
- ८ धार्मस्तिकायाभावात् २७६
- ९ क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानाव-
गाहनान्तरसङ्ख्याल्पबहुत्वतः साध्याः २७६

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे दशमोऽध्यायः

ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय

अथ श्रीपूज्यपादापरनामदेवनन्द्याचार्यविरचिता
तत्त्वार्थवृत्तिः सर्वार्थसिद्धिः

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

मोक्षमार्गस्य नेतारं ।

भेत्तारं कर्मभूभृताम् ॥

ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां ।

वन्दे तद्गुणलब्धये ॥ १ ॥

कश्चिद्भव्यः प्रत्यासन्ननिष्ठः प्रज्ञावान् स्वंहितमुण्डलिप्सुर्विविक्ते
परमरम्ये भव्यसत्त्वविश्रामास्पदे कचिदाश्रमपदे मुनिपरिषण्मध्ये
सन्निषण्णं मूर्त्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयन्तं युक्त्या-
गमकुशलं परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्यं निर्ग्रन्थाचार्यवर्यमुपसद्य
सविनयं परिपृच्छति स्म । भगवन्, किं नु खलु आत्मने हितं
स्यादिति ॥ स आह मोक्ष इति । स एव पुनः प्रत्याह—
किं स्वरूपोऽसौ मोक्षः कश्चास्य प्राप्त्युपाय इति ॥ आचार्य
आह—निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याशरीरस्यात्मनोऽचिन्त्यस्वा-
भाविकज्ञानादिगुणमव्याबाधमुखमात्यन्तिकमवस्थान्तरं मोक्ष इति ॥
तस्यात्यन्तपरोक्षत्वाच्छब्दस्थाः प्रवादिनस्तीर्थंकरम्मन्यास्तस्य स्वरूप-
मस्पृशन्तीभिर्वाग्भिर्युक्त्याभासनिबन्धनाभिरन्यथा परिकल्पयन्ति 'चैत-
न्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराङ्मुखमिति' तत्सद-
प्यसदेव, निराकारत्वात् स्वरविषाणवत् ॥ बुद्ध्यादिवैशेषिकगुणो-

१ सांख्यः । २ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराः । एषामत्यन्त-
क्षये मोक्षमाह वैशेषिकः ।

च्छेदः पुरुषस्य मोक्ष इति च । तदपि परिकल्पनमसदेव विशेषलक्षण-
शून्यस्यावस्तुत्वात् ॥ प्रदीपनिर्वाणकल्पमात्मनिर्वाणमिति च । तस्य
स्वरविषाणवत्कल्पना तैरेवैहत्य निरूपिता । इत्येवमादि ॥
तस्य स्वरूपमनवद्यमुत्तरत्र वक्ष्यामः ॥ तत्प्राप्त्युपायं प्रत्यपि
ते विसंवदन्ते— ‘ज्ञानादेव चारित्रनिरपेक्षात्तत्प्राप्तिः, श्रद्धानमा-
त्तादेव वा, ज्ञाननिरपेक्षाचारित्रमात्तादेवेति’ च । व्याध्यभिभूतस्य
तद्विनिवृत्त्युपायभूतभेषजविषयव्यस्तज्ञानादिसाधनत्वाभाववत् ॥ एवं
व्यस्तं ज्ञानादि मोक्षप्राप्त्युपायो न भवति । किं तर्हि ? तन्नित्यं
समुदितमित्याह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥

सम्यगित्यव्युत्पन्नः शब्दो व्युत्पन्नो वा । अञ्चतेः कौ सम-
ञ्चतीति सम्यगिति । अस्यार्थः प्रशंसा । स प्रत्येकं परिस-
माप्यते । सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमिति । एतेषां
स्वरूपं लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेण निर्देक्ष्यामः ॥ उद्देश-
मालं त्विदमुच्यते । पदार्थानां याथात्म्यप्रतिपत्तिविषयश्रद्धान-
संग्रहार्थं दर्शनस्य सम्यग्विशेषणम् । येन येन प्रकारेण जीवादयः
पदार्था व्यवस्थितास्तेन तेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । अनध्यवसाय-
संशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् । संसारकारणनिवृत्तिं प्रत्या-
गूर्णस्य ज्ञानवतः कर्मादाननिमित्तक्रियोपरमः सम्यक्चारित्रम् ।
अज्ञानपूर्वकाचरणनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् ॥ स्वयं पश्यति

१ बुद्ध्यादय एव जीवस्य विशेषलक्षणानि । तदभावे लक्ष्यस्य सुतराम-
भावसिद्धेः । २ चैद्धा । ३ गत्यन्तराभावात् । ४ अन्ते । ५ सम्य-
ग्दर्शनस्य त्वनन्तरमेव । ज्ञानस्यापि प्रथमाध्याये एव नवमसूत्रात् प्रभृति ।
चारित्रस्य च सप्तमनवमाध्याययोर्मध्ये । ६ एते त्रयो मिथ्याज्ञानरूपा यतः ।
तत एव च मोक्षसाधने नोपयुज्यन्ते । ७ उद्यतस्य । ८ कर्तृसाधनमेतत् ।

दृश्यतेऽनेनेति दृष्टिमात्रं वा दर्शनम् ॥ जानाति ज्ञायतेऽनेन
ज्ञप्तिमात्रं वा ज्ञानम् ॥ चरति चर्यतेऽनेन चरणमात्रं वा
चारित्रम् ॥ नन्वेवं स एव कर्त्ता स एव करणमित्यायातम् ।
तच्च विरुद्धम् । सत्यं, स्वपरिणामपरिणामिनोर्भेदविवक्षायां तथैव
ऽभिधानात् । यथाऽग्निर्दहतीन्धनं दाहपरिणामेन ॥ उक्तः कर्त्रा-
दिभिः साधनभावः पर्यायपर्यायिणोरेकत्वानेकत्वं प्रत्यनेकान्तोप-
पत्तौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवक्षोपपत्तेरेकस्मिन्नप्यर्थे न विरुध्यते ।
अग्नौ दहनादिक्रियायाः कर्त्रादिसाधनभाववत् ॥ ज्ञानग्रहण-
मादौ न्याय्यं, दर्शनस्य तत्पूर्वकत्वात् अल्पात्तरत्वाच्च ॥
नैतद्युक्तं, युगपदुत्पत्तेः ॥ यदाऽस्य दर्शनमोहस्योपशमात्क्षयात्क्ष-
योपशमाद्वा आत्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति, तदैव तस्य
मत्यज्ञानश्रुताज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चाविर्भवति ।
घनपटलविगमे सवितुः प्रतापप्रकाशाभिव्यक्तिवत् ॥ अल्पात्तराद-
भ्यर्हितं पूर्वं निपतति । कथमभ्यर्हितत्वं ज्ञानस्य ? सम्यगव्य-
पदेशहेतुत्वात् ॥ चारित्रात्पूर्वं ज्ञानं प्रयुक्तं, तत्पूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥
सर्वकर्मविप्रमोक्षो मोक्षैः तत्प्राप्त्युपायो मार्गः । मार्ग इति चैक-
वचननिर्देशः समस्तस्य मार्गभावज्ञापनार्थः । तेन व्यस्तस्य
मार्गत्वनिवृत्तिः कृता भवति । अतः सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं
सम्यक्चारित्र्यमित्येतन्नित्यं समुदितं मोक्षस्य साक्षान्मार्गो वेदितव्यः ॥

१ करणे । २ भावे । ३ अभेदवतोऽपि भेदेन कथनात् । ४ साधन-
भावः साधनता । ५ तदा मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोरभावो भवति सम्यक्च ते उत्प-
द्येते इति नास्ति भावः । तर्हि ? ते एव मिथ्यामतिश्रुते सम्यक्त्वेन विपरिण-
भेते इति । ज्ञानस्य प्रादुर्भावस्तु सदा ज्ञानावरणक्षयोपशमकारणक एव ।
अत एव 'श्रुतं मतिपूर्वमित्यत्र वक्ष्यते यत् सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वादिति ।
६ दर्शनस्य तत्पूर्वकत्वादीति प्रथमहेतुं निरस्य द्वितीयहेतुं दूषयन्ति । ७ इति
क्रमस्य सिद्धिः ।

तत्रादावुद्दिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य लक्षणनिर्देशार्थमिदमुच्यते—

॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २

तत्त्वशब्दो भावसामान्यवाची । कथम् ? तदिति सर्वनाम-
पदम् । सर्वनाम च सामान्ये वर्तते । तस्य भावस्तत्त्वम् ॥
तस्य कस्य ? योऽर्थो यथावस्थितस्तथा तस्य भवनमित्यर्थः ॥
अर्यत इत्यर्थो निश्चीयत इत्यर्थः । तत्त्वेनार्थस्तत्त्वार्थः ॥ अथवा
भावेन भाववतोऽभिधानं, तदव्यतिरेकात् । तत्त्वमेवार्थस्तत्त्वार्थः ।
तत्त्वार्थस्य श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानं, सम्यग्दर्शनं प्रत्येतव्यम् ।
तत्त्वार्थश्च वक्ष्यमाणो जीवादिः ॥ दृशेरालोकार्थत्वात् श्रद्धाना-
नार्थगतिर्नोपपद्यते ? । धातूनामनेकार्थत्वाददोषः । प्रसिद्धार्थत्यागः
कुत इति चेन्मोक्षमार्गप्रकरणात् ॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं ह्यात्म-
परिणामो मोक्षस्य साधनं युज्यते, भव्यजीवविषयत्वात् ॥
आलोकस्तु चक्षुरादिनिमित्तः सर्वसंसारिजीवसाधारणत्वाच्च मोक्ष-
मार्गो युक्तः ॥ अर्थश्रद्धानमिति चेत्सर्वार्थग्रहणप्रसङ्गः ।
तत्त्वश्रद्धानमिति चेद्भावमात्रप्रसङ्गः । सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि
तत्त्वमिति कैश्चित्कल्प्यत इति ॥ तत्त्वमेकत्वमिति वा सर्वैक्य-
ग्रहणप्रसङ्गः । पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि कैश्चित्कल्प्यत इति ।
तस्मादव्यभिचारार्थमुभयोरुपादानम् ॥ तत् द्विविधं, सराग-
वीतरागविषयभेदात् ॥ प्रशमनसंवेगानुकम्पास्तिक्याद्यभिव्यक्तिलक्षणं
प्रथमम् । आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥

१ सर्वेषां नाम (भवितुमर्हति) सर्वनाम इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात् । २ इति
' अर्थ ' शब्दस्य सिद्धिः । ३ इति ' अर्थ ' शब्दस्य वाच्यार्थो भवति ।
४ अत्र नन्वित्याशङ्कार्थकः शब्दोऽध्याहार्यः । ५ वैशेषिकैः । ६ कैश्चिदिति
पूर्वस्य संबन्धः । ते च वैद्यासा वेदान्तिनः ७ पूर्वोक्तस्यैव स्पष्टीकरणम् ।
८ इति पूर्वविवरणस्य स्पष्टीकरणम् ।

अथै तत्सम्यग्दर्शनं जीवादिपदार्थविषयं कथमुत्पद्यत इत्यत आह—

॥ तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्गः स्वभाव इत्यर्थः । अधिगमोऽर्थावबोधः । तयो-
हेतुत्वेन निर्देशः ॥ कस्याः? क्रियायाः । का च क्रिया ।
उत्पद्यत इत्याध्याह्रियते, सोपस्कारत्वात् सूत्राणाम् ॥ तदेत-
त्सम्यग्दर्शनं निसर्गादधिगमाद्बोत्पद्यत इति ॥ अत्राह— निस-
र्गजे सम्यग्दर्शनेऽर्थाधिगमः स्याद्वा न वा? यद्यस्ति, तदपि
अधिगमजमेव, नार्थान्तरम् । अथ नास्ति, कथमनवबुद्ध-
तत्त्वस्यार्थश्रद्धानमिति? नैष दोषः । उभयत्र सम्यग्दर्शने
अन्तरङ्गो हेतुस्तुल्यो दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो
वा । तस्मिन्सति यद्वाह्योपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गि-
कम् । यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिमित्तं स्यात् तदुत्तरम् ।
इत्यनयोरयं भेदः ॥ तद्गृहणं किमर्थम्? अनन्तरनिर्देशार्थम् ।
अनन्तरं सम्यग्दर्शनं तदित्यनेन प्रतिनिर्दिश्यते । इतरथा मोक्ष-
मार्गोऽपि प्रकृतस्तस्याभिसम्बन्धः स्यात् ॥ ननु च ‘अनन्त-
रस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा—’ इत्यनन्तरस्य सम्यग्दर्शनस्य
ग्रहणं सिद्धमिति चेन्न, ‘प्रत्यासत्तेः प्रधानं बलीय’ इति मोक्षमार्ग
एव सम्बध्येत । तस्मात्तद्वचनं क्रियते ॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम् । अथ किं तत्त्वमित्यत
इदमाह—

॥ जीवाजीवास्त्रयबन्धसंवरनिर्जरा मोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

तत्र चेतनालक्षणो जीवः । सा च ज्ञानादिभेदादनेकधा
भिद्यते । तद्विपर्ययलक्षणोऽजीवः । शुभाशुभकर्मागमद्वाररूप
आस्रवः । आत्मकर्मणोरन्योऽन्यप्रदेशानुप्रवेशात्मको बन्धः ।

आस्रवननिरोधलक्षणः संवरः । एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा ।
 कृत्स्नकर्मविप्रयोगलक्षणो मोक्षः ॥ एषां प्रपञ्च उत्तरत्र वक्ष्यते ॥
 सर्वस्य फलस्यात्माधीनत्वादादौ जीवग्रहणम् । तदुपकारार्थत्वा-
 त्तदनन्तरमजीवाभिधानम् । तदुभयविषयत्वात्तदनन्तरमास्रवग्रहणम् ।
 तत्पूर्वकेत्वात्तदनन्तरं बन्धाभिधानम् । संवृतस्य बन्धाभावात्त-
 त्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनन्तरं संवरवचनम् । संवरे सति निर्ज-
 रोपपक्षेस्तदन्तिके निर्जरावचनम् । अन्ते प्राप्यत्वान्मोक्षस्यान्ते
 वचनम् ॥ इह पुण्यपापग्रहणं च कर्त्तव्यं, नव पदार्था इत्येनै-
 रप्युक्तत्वात् ॥ न कर्त्तव्यं, तयोरास्रवे बन्धे चान्तर्भावात् ॥
 यद्येवमास्रवादिग्रहणमनर्थकं, जीवाजीवयोरन्तर्भावात् ॥ नान-
 र्थकम् । इह मोक्षः प्रकृतः । सोऽवश्यं निर्देष्टव्यः । स च
 संसारपूर्वकः । संसारस्य प्रधानहेतुरास्रवो बन्धश्च । मोक्षस्य
 प्रधानहेतुः संवरो निर्जरा च । अतः प्रधानहेतुहेतुमत्फलनिद-
 र्शनार्थत्वात्पृथगुपदेशः कृतः ॥ दृश्यते हि सामान्येऽन्तर्भूत-
 स्यापि विशेषस्य यथोपयोगं पृथगुपादानं प्रयोजनार्थम् ।
 क्षत्रिया आयाताः सुरवर्माऽपीति ॥ तत्त्वशब्दो भाववाचीत्युक्तः ।
 स कथं जीवादिभिर्द्रव्यवचनैः सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते ?
 अव्यतिरेकात्तद्भावाध्यारोपाच्च सामानाधिकरण्यं भवति । यथा
 उपयोग एवात्मेति ॥ यद्येवं तत्तल्लिङ्गसङ्ख्यानुवृत्तिः प्राप्नोति ।
 विशेषणविशेष्यसम्बन्धे सत्यपि शब्दशक्त्यपेक्षया उपात्तलिङ्गस-
 ङ्ख्याव्यतिक्रमो न भवति ॥ अयं क्रम आदिसूत्रेऽपि योज्यः ॥

१ क्रमेण आद्यचतुरध्याय्यां जीवसंबन्धः, पञ्चमेऽजीवः, षष्ठसप्तमयोरास्रवः,
 अष्टमे बन्धो नवमे संवरे निर्जरा च, दशमेऽध्याये मोक्ष इति सप्ततत्त्वं वर्णित-
 मास्ते । २ कुन्दकुन्दाद्यैः ।

एवमेषामुद्दिष्टानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां च संव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

॥ नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ ५ ॥

अतद्गुणे वस्तुनि संव्यवहारार्थं पुरुषाकारान्नियुज्यमानं संज्ञा-
कर्म नाम । काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति स्थाप्य-
माना स्थापना । गुणैर्द्रोष्यते गुणान्द्रोष्यतीति वा द्रव्यम् ।
वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भावः ॥ तद्यथा— नामजीवः
स्थापनाजीवो द्रव्यजीवो भावजीव इति चतुर्धा जीवशब्दार्थो
न्यस्यते ॥ जीवनगुणमनपेक्ष्य यस्य कस्यचिन्नाम क्रियमाणं नाम-
जीवः ॥ अक्षनिक्षेपादिषु जीव इति वा मनुष्यजीव इति
वा व्यवस्थाप्यमानः स्थापनाजीवः ॥ द्रव्यजीवो द्विविधः ।
आगमद्रव्यजीवः नोआगमद्रव्यजीवश्चेति ॥ तत्र जीवप्राभृत-
ज्ञायी मनुष्यजीवप्राभृतज्ञायी वा अनुपयुक्त आत्मा आगम-
द्रव्यजीवः ॥ नोआगमद्रव्यजीवस्त्रेधा व्यवतिष्ठते । ज्ञायक-
शरीर-भावि-तद्व्यतिरिक्तभेदात् । तत्र ज्ञातुर्यच्छरीरं त्रिकाल-
गोचरं तज् ज्ञायकशरीरम् । सामान्यापेक्षया नोआगमभावि-
जीवो नास्ति, जीवनसामान्यस्य सदाऽपि विद्यमानत्वात् ।
विशेषापेक्षया त्वस्ति गत्यन्तरे । जीवो व्यवस्थितो मनुष्यभवप्राप्तिं
प्रत्यभिमुखो मनुष्यभाविजीवः ॥ तद्व्यतिरिक्तः कर्मनोर्कर्मविकल्पः ॥
भावजीवो द्विविधः । आगमभावजीवो नोआगमभावजीवश्चेति ।
तत्र जीवप्राभृतविषयोपयोगाविष्टो मनुष्यजीवप्राभृतविषयोपयोगयुक्तो
वा आत्मा आगमभावजीवः । जीवनपर्यायेण मनुष्यजीवत्व-

१ हठात् ॥ २ गुणैर्गुणान्वः हृतं गतं प्राप्तमिति द्रव्यामन्त्यप्यधिकः पाठः
पुस्तकान्तरे दृश्यते ॥ ३ औदारिकवैकियिकाहारकशरीरत्रयस्य षट्पर्याप्तानां
च योग्यपुद्गलानामादानं नोक्ति ॥

पर्यायेण वा समाविष्ट आत्मा नोआगमभावजीवः ॥ एवमितरेषामपि पदार्थानामजीवादीनां नामादिनिक्षेपविधिर्नियोज्यः । स किमर्थः ? अप्रकृतनिराकरणाय प्रकृतनिरूपणाय च । निक्षेपविधिना नामशब्दार्थः प्रस्तीर्यते ॥ तच्छब्दग्रहणं किमर्थम् ? सर्वसङ्ग्रहार्थम् । असति हि तच्छब्दे सम्यग्दर्शनादीनां प्रधानानामेव न्यासेनाभिसम्बन्धः स्यात्, तद्विषयभावेनोपगृहीतानामप्रधानानां जीवादीनां न स्यात् । तच्छब्दग्रहणे पुनः क्रियमाणे सति सामर्थ्यात्प्रधानानामप्रधानानां च ग्रहणं सिद्धं भवति ॥

एवं नामादिभिः प्रस्तीर्णानामधिकृतानां तत्त्वाधिगमः कुतः ? इत्यत इदमुच्यते—

॥ प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

नामादिनिक्षेपविधिनोपक्षिप्तानां जीवादीनां तत्त्वं प्रमाणेभ्यो नयैश्चाधिगम्यते ॥ प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणविकल्पाः । तत्र प्रमाणं द्विविधं, स्वार्थं परार्थं च । तत्र स्वार्थं प्रमाणं श्रुतवर्ज्यम् । श्रुतं पुनः स्वार्थं भवति परार्थं च ॥ ज्ञानात्मकं स्वार्थं वचनात्मकं परार्थम् ॥—तद्विकल्पा नयाः ॥ अत्राह— नयशब्दस्य अल्पात्तरत्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति ? नैष दोषः । अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणस्य तत्पूर्वनिपातः । अभ्यर्हितत्वं च सर्वतो बलीयः । कुतोऽभ्यर्हितत्वम् ? नयप्ररूपणप्रभवयोनित्वात् ॥ एवं ह्युक्तं, प्रगृह्य प्रमाणतः परिणतिविशेषादर्थवधारणं नय इति । सकलविषयत्वाच्च प्रमाणस्य ॥ तथा चोक्तं । “ सकलादेशः प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीन इति ” ॥ नयो द्विविधः । द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । पर्यायार्थिकनयेन पर्यायतत्त्वमाधिगन्तव्यम् । इतरेषां नामस्थापनाद्रव्याणां द्रव्यार्थि-

कनयेन, सामान्यात्मकत्वात् ॥ द्रव्यमर्थः प्रयोजनमस्येत्यसौ द्रव्या-
र्थिकः । पर्यायोऽर्थः प्रयोजनमस्येत्यसौ पर्यायार्थिकः ॥ तत्सर्वं
समुदितं प्रमाणेनाधिगन्तव्यम् ॥

एवं प्रमाणनयैरधिगतानां जीवादीनां पुनरप्यधिगमोपायान्तर-
प्रदर्शनार्थमाह—

॥निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः॥७॥

निर्देशः स्वरूपाभिधानम् । स्वामित्वमाधिपत्यम् । साधन-
मुत्पत्तिनिमित्तम् । अधिकरणमधिष्ठानम् । स्थितिः कालपरि-
च्छेदः । विधानं प्रकारः ॥ [१] तत्र सम्यग्दर्शनं किमिति
प्रश्ने तत्त्वार्थश्रद्धानमिति निर्देशो नामादिर्वा ॥ [२]
सम्यग्दर्शनं कस्येत्युक्ते, सामान्येन जीवस्य ॥ विशेषेण— गत्य-
नुवादेन नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु नारकाणां पर्याप्तकानामौ-
पशमिकं क्षायोपशमिकं चास्ति । प्रथमायां पृथिव्यां पर्या-
प्तापर्याप्तकानां क्षायिकं क्षायोपशमिकं चास्ति ॥ तिर्यग्गतौ
तिरश्चां पर्याप्तकानामौपशमिकमस्ति । क्षायिकं क्षायोपशमिकं

१ नामस्थापनाद्रव्यभावा वा निर्देश उच्यते इत्यर्थः ॥ २ सामान्येन
सम्यग्दर्शनस्य स्वामी जीवो भवतीति स्वामित्वमुच्यते । ३ विशेषेण तु
चतुर्दशमार्गणानुवादेन स्वामित्वमुच्यते ॥ ४ अत्र श्लोकाः ॥ प्रथमायां
त्रितयं स्यात्पर्याप्तानां द्वयं तादितरेषाम् । अशमजमितरास्वपि वा
क्षयजं पर्याप्तकानां तु ॥ १ ॥ पर्याप्तानां त्रितयं द्वयं तिरश्चाम-
शान्तमितरेषाम् । क्षायिकवर्ज्यं द्वितयं पर्याप्तस्वेव तत्त्वेषु ॥ २ ॥
नृणां पर्याप्तानां त्रयमितरेषां द्वयं तु शमवर्ज्यम् । त्रयमपि नारीषु स्यात्प-
र्याप्तस्वेव नान्यासु ॥ ३ ॥ पर्याप्तापर्याप्तकदेवेषु त्रितयमस्ति सम्यक्त्वम् ।
देवेष्वकल्पजेषु पर्याप्तैश्चक्षयजमेव ॥ ४ ॥ क्षायिकमविरतदृष्टिप्रभृतिषु सम्भ-
वति वेदकं तु पुनः । अस्य ममादकान्तेष्वौपशमं चोपशान्तान्तम् ॥ ५ ॥ इत्य-
प्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे विद्यते ॥

च पर्याप्तापर्याप्तकानामस्ति ॥ तिरश्चीनां क्षायिकं नास्ति । कुत
इत्युक्ते मनुष्यः कर्मभूमिज एव दर्शनमोहक्षपणप्रारम्भको भवति ।
क्षपणप्रारम्भकालात्पूर्वं तिर्यक्षु बद्धायुष्कोऽपि उत्कृष्टभोगभूमिति-
र्यक्पुरुषेष्वेवोत्पद्यते । न तिर्यक्स्त्रीषु । द्रव्यवेदस्त्रीणां तासां
क्षायिकासम्भवात् ॥ एवं तिरश्चामप्यपर्याप्तकानां क्षायोपशमिकं
ज्ञेयम् । न पर्याप्तकानाम् ॥ औपशमिकं क्षायोपशमिकं च
पर्याप्तकानामेव नापर्याप्तकानाम् ॥ मनुष्यगतौ मनुष्याणां पर्या-
प्तापर्याप्तकानां क्षायिकं क्षायोपशमिकं चास्ति । औपशमिकं पर्या-
प्तकानामेव नापर्याप्तकानाम् ॥ मानुषीणां त्रितयमप्यस्ति पर्याप्ति-
कानामेव नापर्याप्तकानाम् । क्षायिकं पुनर्भाववेदेनैव ॥ देव-
गतौ सामान्येन देवानां पर्याप्तापर्याप्तकानां त्रितयमप्यस्ति ।
औपशमिकमपर्याप्तकानां कथमिति चेच्चारित्रमोहोपशमेन सह
मृतान्प्रति ॥ विशेषेण भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्काणां देवानां
देवीनां च सौधमैशानकल्पवासिनीनां च क्षायिकं नास्ति ।
तेषां पर्याप्तकानामौपशमिकं क्षायोपशमिकं चास्ति ॥ १ ॥
इन्द्रियानुवादेन पञ्चेन्द्रियाणां संज्ञिनां त्रितयमप्यस्ति, नेतरेषाम् ॥ २ ॥
कायानुवादेन त्रिसकायिकानां त्रितयमप्यस्ति, नेतरेषाम् ॥ ३ ॥
योगानुवादेन त्रयाणां योगिनां त्रितयमप्यस्ति । अयोगिनां
क्षायिकमेव ॥ ४ ॥ वेदानुवादेन त्रिवेदानां त्रितयमप्यस्ति ।
अपगतवेदानामौपशमिकं क्षायिकं चास्ति ॥ ५ ॥ कषाया-
नुवादेन चतुष्कषायाणां त्रितयमप्यस्ति । अकषायाणामौपशमिकं
क्षायिकं चास्ति ॥ ६ ॥ ज्ञानानुवादेन आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनः-
पर्ययज्ञानिनां त्रितयमप्यस्ति । केवलज्ञानिनां क्षायिकमेव ॥ ७ ॥
संयमानुवादेन सामायिकच्छेदोपस्थापनसंयतानां त्रितयमप्यस्ति ।
परिहारविशुद्धिसंयतानामौपशमिकं नास्ति । इतरत् द्वितयमप्यस्ति ।

सूक्ष्मसाम्पराययथाख्यातसंयतानामौपशमिकं क्षायिकं चास्ति ।
 संयतासंयतानां च त्रितयमप्यस्ति ॥ ८ ॥ दर्शनानुवादेन
 चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनिनां त्रितयमप्यस्ति । केवलदर्श-
 निनां क्षायिकमेव ॥ ९ ॥ लेश्यानुवादेन षड्लेश्यानां त्रित-
 यमप्यस्ति । अलेश्यानां क्षायिकमेव ॥ १० ॥ भव्यानुवादेन
 भव्यानां त्रितयमप्यस्ति, नाभव्यानाम् ॥ ११ ॥ सम्यक्त्वानुवादेन
 यत्र यत्सम्यग्दर्शनं तत्र तदेव ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ संज्ञानुवादेन
 संज्ञिनां त्रितयमप्यस्ति । नासंज्ञिनाम् । तदुभयव्यपदेशरहि-
 तानां क्षायिकमेव ॥ १३ ॥ आहारानुवादेन आहारकाणां त्रित-
 यमप्यस्ति । अनाहारकाणां छद्मस्थानां त्रितयमप्यस्ति ॥ केवलिनां
 समुद्धातगतानां क्षायिकमेव ॥ १४ ॥ [३] साधनं द्विविधम्—
 आभ्यन्तरं बाह्यं च ॥ आभ्यन्तरं दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयो-
 पशमो वा । बाह्यं नारकाणां प्राक्चतुर्थ्याः सम्यग्दर्शनस्य साधनं
 केषाञ्चिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिद्वेदनाभिभवः ॥
 चतुर्थीमारभ्य आसप्तम्या नारकाणां जातिस्मरणं वेदनाभिभवश्च ॥
 तिरश्चां केषाञ्चिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिज्जिनवि-
 म्वदर्शनम् ॥ मनुष्याणामपि तथैव ॥ देवानां केषाञ्चिज्जाति-
 स्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिज्जिनमहिमदर्शनं केषाञ्चिद्देवर्द्धि-
 दर्शनम् ॥ एवं प्रागानतात् ॥ आनतप्राणतारणाच्युतदेवानां
 देवर्द्धिदर्शनं मुक्त्वाऽन्यत्रितयमप्यस्ति । नवग्रैवेयकवासिनां केषां-
 चिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणम् ॥ अनुदिशानुत्तरविमानवा-
 सिनामियं कल्पना न सम्भवति । प्रागेव गृहीतसम्यक्त्वानां

१ धर्मश्रुतिजातिस्मृतिसुरर्द्धिजिनमहिमदर्शनं बाह्यम् ॥ प्रथमदशोऽङ्गं विना
 सुरर्द्धिक्षयाऽऽनतादिभुवाम् ॥ १ ॥ ग्रैवेयकिणां पूर्वं द्वे सजिनाच्चैक्षणे नरतिरश्चाम् ॥
 स्रुगभिभवे त्रिषु प्राक् श्वश्रेष्ठवन्द्येषु सद्वितीया सा ॥ २ ॥

तत्रोत्पत्तेः ॥ [४] अधिकरणं द्विविधम् । आभ्यन्तरं बाह्यं च ॥ आभ्यन्तरं स्वस्वामिसम्बन्धार्ह एव आत्मा, विवक्षातः कारकप्रवृत्तेः ॥ बाह्यं लोकनाडी । सा कियती? । एकरज्जुविष्कम्भा चतुर्दशरज्ज्वायामा ॥ [५] स्थितिरौपशमिकस्य जघन्योत्कृष्टा चान्तर्मौहूर्तिकी । क्षायिकस्य संसारिणो जघन्यान्तर्मौहूर्तिकी । उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सान्तर्मौहूर्त्ताष्टवर्षहीनपूर्वकोटिद्वयाधिकानि । मुक्तस्य सादिरपर्यवसाना । क्षायोपशमिकस्य जघन्याऽन्तर्मौहूर्तिकी । उत्कृष्टा षट्षष्टिसागरोपमाणि ॥ [६] विधानं सामान्यादेकं सम्यग्दर्शनम् । द्वितयं निसर्गजाधिगमजभेदात् । एवं सङ्ख्येया विकल्पाः शब्दतः ॥ असङ्ख्येया अनन्ताश्च भवन्ति श्रद्धातृश्रद्धातव्यभेदात् ॥ एवमयं निर्देशादिविधिर्ज्ञानचारित्रयोर्जीवाजीवादिषु चागमानुसारेण योजयितव्यः ॥

१ आज्ञामार्गसमुद्भवमुपदेशात्सूत्रबीजसङ्क्षेपात् ॥ विस्तारार्थाभ्यां भवमवपरमावादिगाढं च ॥ १ ॥ इति दशविधम् ॥ अस्या आर्याया विवरणार्थं वृत्तत्रयमाह ॥ तथाहि ॥ स्रग्धरा ॥ आज्ञासम्यक्त्वमुक्तं यदुत विरुचितं वीतरागाज्ञैव । त्यक्तग्रन्थप्रपञ्चं शिवममृतपथं श्रद्धाधनमोहशान्तेः ॥ मार्गश्रद्धानमाहुः पुरुषवरपुराणोपदेशोपयाता । या संज्ञानागमाब्धिप्रसूतिभिरुपदेशादिरादेशि दृष्टिः ॥ १ ॥ आकर्ष्याचारसूत्रं मुनिवरणविधेः सूचनं श्रद्धानां । सूक्तोऽसौ सूत्रदृष्टिर्दुरधिगमगतेरर्थसार्थस्य बीजैः ॥ कैश्चिज्जातोपलब्धैरसमशमवशाद्बीजदृष्टिः पदार्थान् । सङ्क्षेपेणैव बुद्ध्वा रुचिमुपगतवान् साधुसङ्क्षेपदृष्टिः ॥ २ ॥ यः श्रुत्वा द्वादशाङ्गीं कृतचिरीह तं विद्धि विस्तारदृष्टिम् । सञ्जातार्थात्कुतश्चित्प्रवचनवचनान्यन्तरेणार्थदृष्टिः ॥ दृष्टिः साङ्गाङ्गबाह्यप्रवचनमवगाहोत्थिता याऽवगाढा । कैवल्यालोकितार्थं रुचिरह परमावादिगाढेति रूढा ॥ ३ ॥ इति श्रीगुणभद्रभदन्तेनात्मानुशासनप्रारम्भे उक्तम् । एवं सङ्ख्येयविकल्पाः सम्यग्दर्शनरूपकशब्दानां सङ्ख्यातत्वात् ॥

किमेतरेव जीवादीनामधिगमो भवति उत अन्योऽप्यधिगमो-
पायोऽस्तीति परिपृष्टोऽस्तीत्याह—

॥सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावालपबहुत्वैश्च ॥ ॥

सदित्यस्तित्वनिर्देशः । प्रशंसादिषु वर्तमानो नेह गृह्यते ।
सङ्ख्या भेदगणना । क्षेत्रं निवासो वर्तमानकालविषयः । तदेव
स्पर्शनं त्रिकालगोचरम् । कालो द्विविधः । मुख्यो व्यावहारिकश्च ।
तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते । अन्तरं विरहकालः । भावः
औपशमिकादिलक्षणः । अल्पबहुत्वमन्योऽन्यापेक्षया विशेषप्रति-
पत्तिः ॥ एतैश्च सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां चाधिगमो वेदि-
तव्यः ॥ ननु च “ निर्देशादेव सद्ग्रहणं सिद्धम् । विधान-
ग्रहणात्सङ्ख्यागतिः । अधिकरणग्रहणात्क्षेत्रस्पर्शनावबोधः ।
स्थितिग्रहणात्कालसङ्ग्रहः । भावो नामादिषु सङ्गृहीत एव ।
पुनरेषां किमर्थं ग्रहणमिति ” ॥ सत्यं, सिद्धम् । विनेयाश-
यवशात्तत्त्वदेशनाविकल्पः ॥ केचित्सङ्क्षेपरुचयः । अपरे नाति-
सङ्क्षेपेण नातिविस्तरेण प्रतिपाद्याः ॥ सर्वसत्त्वानुग्रहार्थो हि सतां
प्रयास इति अधिगमाभ्युपायभेदोद्देशः कृतः । इतरथा हि
“ प्रमाणनयैरधिगमः ” इत्यनेनैव सिद्धत्वादितरेषां ग्रहणमन-
र्थकं स्यात् ॥ तत्र जीवद्रव्यमधिकृत्य सदाद्यनुयोगद्वैतरनिरूपणं
क्रियते ॥ जीवाश्चतुर्दशसु गुणस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥ १ मिथ्या-
दृष्टिः । २ सासादनसम्यग्दृष्टिः । ३ सम्यङ्मिथ्यादृष्टिः ।
४ असंयतसम्यग्दृष्टिः । ५ संयतासंयतः । ६ प्रमत्तसंयतः ।

-
- १ साध्वर्चितप्रशस्तेषु सत्येऽस्तित्वे च सम्मतः । इति वचनात् ॥
२ नामाद्यस्त्रयो द्रव्यार्थिकनयविषयाः । भवः पर्यायार्थिकनयविषयो यतः ॥
३ प्रवेशमार्गः ।

७ अप्रमत्तसंयतः । ८-अपूर्वकरणस्थाने उपशमकः क्षपकः ।
 ९ अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्थाने उपशपकः क्षपकः । १०
 सूक्ष्मसाम्परायस्थाने उपशमकः क्षपकः । ११ उपशान्तकषायवीत-
 रागछद्मस्थः । १२ क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थः । १३ सयोग-
 केवली । १४ अयोगकेवली चेति ॥ एतेषामेव जीवसमासानां
 निरूपणार्थं चतुर्दशमार्गणास्थानानि ज्ञेयानि ॥ गती-न्द्रिय-
 काय-योग-वेद-कषाय-ज्ञान-संयम-दर्शन-लेश्या-भव्य-सम्यक्त्व-
 -संज्ञा-ऽऽहारका इति ॥ तत्र सत्प्ररूपणा द्विविधा, सामा-
 न्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत् अस्ति मिथ्या-
 दृष्टिः । अस्ति सासादनसम्यग्दृष्टिरित्येवमौदि ॥ विशेषेण—
 गत्यनुवादेन नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु आद्यानि चत्वारि गुण-
 स्थानानि सन्ति । तिर्यगगतौ तान्येव संयतासंयतस्थानाधिकानि
 सन्ति । मनुष्यगतौ चतुर्दशापि सन्ति । देवगतौ नारकवत् ॥
 इन्द्रियानुवादेन एकेन्द्रियादिषु चतुरिन्द्रियपर्यन्तेषु एकमेव मिथ्या-
 दृष्टिस्थानम् । पञ्चेन्द्रियेषु चतुर्दशापि सन्ति ॥ कायानुवादेन
 पृथिवीकायादिषु वनस्पतिकायान्तेषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् ॥
 त्रसकायेषु चतुर्दशापि सन्ति ॥ योगानुवादेन त्रिषु योगेषु
 त्रयोदशगुणस्थानानि भवन्ति । ततः परः अयोगकेवली ॥
 वेदानुवादेन त्रिषु वेदेषु मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानि सन्ति ।
 अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादरौद्ययोगकेवल्यन्तानि ॥ कषायानुवा-

१ जीवाः सम्यग्मासते येष्विति जीवसमासाः ॥ २ चतुर्दशगुणस्थानेषु
 वक्तव्यम् ॥ ३ अत्र अनिवृत्तिकरणसवेदभागो ग्राह्यः ॥ ४ अत्रावेदभागानि-
 वृत्तिकरणगुणस्थानं ग्राह्यम् ॥ (१) सम्यग्मिथ्यादृष्टेः टिप्पणकारका-
 मिप्रायेण ज्ञातव्यम् ॥ इत्यप्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ॥

[सम्यग्मिथ्यादृष्टेः ज्ञानमज्ञानं च केवलं न सम्भवति । तस्याज्ञानप्रया-
 धारत्वात् । उक्तं च “ मिस्से णाणत्तियमिस्सं अण्णाणात्तियेणेति ” तेन ज्ञाना-

देन क्रोधमानमायासु मिथ्यादृष्ट्यादीनि अनिवृत्तिवादरस्थानान्तानि सन्ति । लोभकषाये तान्येव सूक्ष्मसाम्परायस्थानाधिकानि । अकषायः उपशान्तकषायः क्षीणकषायः सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ ज्ञानानुवादेन मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानेषु मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिश्चास्ति । (१) आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानेषु असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि सन्ति । मनःपर्ययज्ञाने प्रमत्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः सन्ति । केवलज्ञाने सयोगोऽयोगश्च ॥ संयमानुवादेन संयताः प्रमत्तादयोऽयोगकेवल्यन्ताः । सामायिकच्छेदोपस्थापनाशुद्धिसंयताः प्रमत्तादयोऽनिवृत्तिस्थानान्ताः । परिहारविशुद्धिसंयताः प्रमत्ताप्रमत्ताश्च । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयता एकस्मिन्नेव सूक्ष्मसाम्परायस्थाने । यथाख्यातविहारशुद्धिसंयता उपशान्तकषायादयोऽयोगकेवल्यन्ताः । संयतासंयता एकस्मिन्नेव संयतासंयतस्थाने । असंयता आद्येषु चतुर्षु गुणस्थानेषु ॥ दर्शनानुवादेन चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनयोर्मिथ्यादृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि सन्ति । अवधिदर्शने असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि । केवलदर्शने सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ लेश्यानुवादेन कृष्णनीलकपोतलेश्यासु मिथ्यादृष्ट्यादीनि असंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानि सन्ति । तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यादीनि अप्रमत्तस्थानान्तानि । शुक्ललेश्यायां मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि । अलेश्या अयोगकेवलिनः ॥ भव्यानुवादेन भव्येषु चतुर्दशापि सन्ति । अभव्य आद्ये एव स्थाने ॥ सम्यक्त्वानुवादेन क्षायिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अयो-

नुवादे मिश्रस्थानभिधानम् । तस्याज्ञानप्ररूपणायामेवाभिधानं ज्ञातव्यम् । ज्ञानस्य यथार्थविषयत्वाभावात् ॥ इति श्रुतसागरः ॥]

१ सयोगकेवलिनौ औपचारिकी लेश्या ।

गकेवल्यन्तानि सन्ति । क्षायोपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अप्रमत्तान्तानि । औपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि उपशान्तकषायान्तानि । सासादनसम्यग्दृष्टिः सम्यङ्मिथ्यादृष्टिर्मिथ्यादृष्टिश्च स्वे स्वे स्थाने ॥ संज्ञानुवादेन संज्ञिषु द्वादशगुणस्थानानि क्षीणकषायान्तानि । असंज्ञिषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् । तदुभयव्यपदेशरहितः सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ आहारानुवादेन आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि । अनाहारकेषु विग्रहगत्यापन्नेषु त्रीणि गुणस्थानानि, मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिरसंयतसम्यग्दृष्टिश्च । समुद्घातगतः सयोगकेवली अयोगकेवली च । सिद्धाः परमेष्ठिनः अतीतगुणस्थानाः ॥ उक्ता सत्प्ररूपाणा ॥

सङ्ख्याप्ररूपणोच्यते— सा द्विविधा ॥ सामान्येन तावत् जीवा मिथ्यादृष्ट्योऽनन्तानन्ताः । सासादनसम्यग्दृष्टयः सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योऽसंयतसम्यग्दृष्टयः संयतासंयताश्च पर्य्योपमासङ्ख्येयभागप्रमिताः ॥ प्रमत्तसंयताः कोटीपृथक्त्वसङ्ख्याः । पृथक्त्वमित्यागमसंज्ञा तिसृणां कोटीनामुपरि नवानामधः ॥ अप्रमत्तसंयताः संख्येयैः ।

१ तथाहि । द्वितीये गुणस्थाने द्विपञ्चाशद्गुणकोट्यः ॥ ५२००००००० ॥ तृतीयगुणस्थाने चतुरधिक्राः शतकोट्यः ॥ १०४००००००० ॥ चतुर्थगुणस्थाने सप्तशतकोट्यः ॥ ७००००००००० ॥ पञ्चमगुणस्थाने त्रयोदशकोट्यः ॥ १३०००००००० ॥ तथा चोक्तम् ॥ गाथा ॥ तेरहकोटी देसे बावण्णा सासणा मुण्येव्वा ॥ मिस्सम्मि य तद्दूणा असंजदा सत्तसप्प कोडीओ ॥ १ ॥

२ तथापि प्रमत्तसंयता निर्द्धारयितुं शक्याः । तेन तत्संख्या कथ्यते ॥ कोटीपञ्चकं त्रिनवतिलक्षा अष्टानवतिसहस्राः शतद्वयं षट् च वेदितव्याः ॥ ५९३९८२०६ ॥

३ सा संख्या न ज्ञायते इति चेदुच्यते ॥ कोटीद्वयं षण्णवतिलक्षाः नवनावतिसहस्राः शतमेकमधिकम् ॥ प्रमत्तसंयतार्द्धपरिमाणा इत्यर्थः ॥ २९६९९१०० ॥

चत्वारः उपशमकाः प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा । उत्कर्षेण चतुः-
पञ्चाशत् स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः ॥ चत्वारः क्षपका अयोग-
केवलिनश्च प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा । उत्कर्षेणाष्टोत्तरशत-
संख्याः । स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः ॥ सयोगकेवलिनः प्रवेशेन
एको वा द्वौ वा त्रयो वा । उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः । स्वकालेन
समुदिताः शतसहस्रपृथक्त्वसंख्याः ॥ विशेषेण गत्यनुवादेन—
(१) नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारका मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः
श्रेण्यैः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः ॥ द्वितीयादिष्व सप्तम्या मिथ्या-
दृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः । स चासंख्येयभागः असं-
ख्येया योजनकोट्यः । सर्वासु पृथिवीषु सासादनसम्यग्दृष्टयः
सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽसंयतसम्यग्दृष्टयश्च पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥
तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । सासादनसम्यग्दृष्टयः
संयतासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥ मनुष्यगतौ
मनुष्या मिथ्यादृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः । स चासंख्ये-
यभागः असंख्येया योजनकोट्यः । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः
संयतासंयतान्ताः संख्येयाः । प्रमत्तादीनां सामान्योक्ता संख्या ॥
देवगतौ देवा मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेण्यः प्रतरासंख्येयभाग-
प्रमिताः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः प-
ल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रिया
मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया असं-

१ अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणसूक्ष्मसांपरायोपशान्तकषायाश्चेति चत्वारः ॥

२ केयं श्रेणिरिति चेदुच्यते ॥ सप्तरज्जुकमयी मुक्ताफलमालावदाका-
शप्रदेशपंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते ॥ मानविशेष इत्यर्थः ॥

३ प्रतरासंख्येयभागप्रमिता इति यदुक्तं स प्रतरः कियान् भवति ? ।
श्रेणिगुणिता श्रेणिः प्रतर उच्यते ॥ प्रतरासंख्यातभागप्रमितनामसंख्या-
तानां श्रेणीनां यावन्तः प्रदेशास्तावन्तस्तत्र नारका इत्यर्थः ॥

रूयेयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्या-
 दृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । सासादनसम्य-
 ग्दृष्ट्यादयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः ॥ (३) काया-
 नुवादेन— पृथिवीकायिका अष्कायिकास्तेजःकायिका वायुका-
 यिका असंख्येयलोकाः । वनस्पतिकायिका अनन्तानन्ताः ।
 त्वसकायिकसंख्या पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन— मनो-
 योगिनो वाग्योगिनश्च मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरा-
 संख्येयभागप्रमिताः । काययोगिषु मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः ।
 त्रियोगिनां सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः पल्योपमा-
 संख्येयभागप्रमिताः । प्रमत्तसंयतादयः सयोगकेवल्यन्ताः संख्येयाः ।
 अयोगकेवलिनः सामान्योक्तसंख्याः ॥ (५) वेदानुवादेन—
 स्त्रीवेदाः पुंवेदाश्च मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरा-
 संख्येयभागप्रमिताः । नपुंसकवेदा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः ।
 स्त्रीवेदा नपुंसकवेदाश्च सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः
 सामान्योक्तसंख्याः । प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः संख्येयाः ।
 पुंवेदाः सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः सामान्योक्त-
 संख्याः । प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः सामान्योक्तसंख्याः ।
 अपगतवेदा अनिवृत्तिबादरादयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्त-
 संख्याः ॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायासु मिथ्या-
 दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । प्रमत्तसंयता-
 दयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः संख्येयाः । लोभकषायाणामुक्त एव क्रमः ।
 अयं तु विशेषः— सूक्ष्मसाम्परायसंयताः सामान्योक्तसंख्याः ।
 अकषाया उपशान्तकषायादयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः ॥
 (७) ज्ञानानुवादेन— मत्तज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनश्च मिथ्यादृष्टि-
 सासादनसम्यग्दृष्टयः सामान्योक्तसंख्याः । विभङ्गज्ञानिनो मिथ्या-

दृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । सासादन-
सम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । मतिश्रुतज्ञानिनोऽसंयत-
सम्यग्दृष्ट्यादयः क्षीणकषायान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अवधि-
ज्ञानिनोऽसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । प्रम-
त्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः संख्येयाः । मनःपर्ययज्ञानिनः प्रम-
त्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः संख्येयाः । केवलज्ञानिनः सयोगा
अयोगाश्च सामान्योक्तसंख्याः ॥ (८) संयमानुवादेन— सामा-
यिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयताः प्रमत्तादयोऽनिवृत्तिवादरान्ताः सा-
मान्योक्तसंख्याः । परिहारविशुद्धिसंयताः प्रमत्ताश्चाप्रमत्ताश्च संख्ये-
याः । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयता यथाख्यातविहारशुद्धिसंयताः संय-
तासंयता असंयताश्च सामान्योक्तसंख्याः ॥ (९) दर्शानुवा-
देन— चक्षुर्दर्शनिनो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्ये-
यभागप्रमिताः । अचक्षुर्दर्शनिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः ।
उभये च सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः क्षीणकषायान्ताः सामान्यो-
क्तसंख्याः । अवधिदर्शनिनोऽवधिज्ञानिवत् । केवलदर्शनिनः केव-
लज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन— कृष्णनीलकपोतलेश्या
मिथ्यादृष्ट्यादयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः । तेजः
पद्मलेश्या मिथ्यादृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः स्त्रीवेदवत् । प्रम-
त्ताप्रमत्तसंयताः संख्येयाः । शुक्ललेश्या मिथ्यादृष्ट्यादयः संय-
तासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । प्रमत्ताप्रमत्तसंयताः
संख्येयाः । अपूर्वकरणादयः सयोगकेवल्यन्ता अलेश्याश्च सामा-
न्योक्तसंख्याः ॥ (११) भव्यानुवादेन— भव्येषु मिथ्यादृष्ट्या-
दयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अभव्या अनन्ताः ॥
(१२) सम्यक्त्वानुवादेन— क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु असंयत-
सम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । संयतासंयतादय उप-

शान्तकषायान्ताः संख्येयाः । चत्वारः क्षपकाः सयोगकेवलिनोऽयोग-
केवलिनश्च सामान्योक्तसंख्याः । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असंयत-
सम्यग्दृष्ट्यादयोऽप्रमत्तान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । औपशमिकसम्य-
ग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ।
प्रमत्ताप्रमत्तसंयताः संख्येयाः । चत्वार औपशमिकाः सामान्योक्त-
संख्याः । सासादनसम्यग्दृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयो मिथ्यादृष्टयश्च
सामान्योक्तसंख्याः ॥ (१३) संज्ञानुवादेन— संज्ञिषु मिथ्या-
दृष्ट्यादयः क्षीणकषायान्ताश्चक्षुर्दर्शनिवत् । असंज्ञिनो मिथ्यादृष्टयो-
ऽनन्तानन्ताः । तदुभयव्यपदेशरहिताः सामान्योक्तसंख्याः ॥
(१४) आहारानुवादेन— आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादयः सयोगकेव-
ल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिसासादनसम्य-
ग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः सामान्योक्तसंख्याः । सयोगकेवलिनः
संख्येयाः । अयोगकेवलिनः सामान्योक्तसंख्याः । संख्या निर्णीता ॥

क्षेत्रमुच्यते— तत् द्विविधम् । सामान्येन विशेषेण च ॥
सामान्येन तावत् मिथ्यादृष्टीनां सर्वलोकेः ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्या-
दीनामयोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ सयोगकेवलिनं

१ स्वस्थानस्वस्थाने वेदनाकषायमारणान्तिकसमुद्घातेषु उपपादे च एवं
पंचसु पदेषु सर्वलोकैः मिथ्यादृष्टीनां क्षेत्रम् ॥

२ सासादनस्य असंयतसम्यग्दृष्टेश्च स्वस्थानस्वस्थानविहारवत् ॥ स्वस्था-
नवेदनाकषायवैक्रियिकमारणान्तिकोपपादेषु लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम् ॥
मिश्रस्य तेष्विन् माणान्तिकोपपादरहितेषु । तद्रहितत्वं कुत इति चेत्तस्य
मारणान्तिकमरणयोरभावात् । तदपि कुतः? 'मरणंतसमुद्घादो वि य ण
मिस्सम्मि' इत्यनेन 'मिस्सा आहारस्सनिस्सा' इत्यादिना च तयोः
प्रतिषेधाभिधीयते ॥ एवं देशसंयतादिषु आगमानुसारेणावबोद्धव्यम् ॥

लोकस्यासंख्येयभागः समुद्रातेऽसंख्येया वा भागाः सर्वलोको वा ॥
विशेषेण— (१) गत्यनुवादेन नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु नार-
काणां चतुर्षु गुणस्थानेषु लोकस्यासंख्येयभागः । तिर्यगगतौ
तिरश्चां मिथ्यादृष्ट्यादिसंयतासंयतान्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् ।
मनुष्यगतौ मनुष्याणां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां लोकस्या-
संख्येयभागः । सयोगकेवलानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । देवगतौ
देवानां सर्वेषां चतुर्षु गुणस्थानेषु लोकस्यासंख्येयभागः ॥ (२)
इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियाणां क्षेत्रं सर्वलोकः । विकलेन्द्रियाणां
लोकस्यासंख्येयभागः । पञ्चेन्द्रियाणां मनुष्यवत् ॥ (३) काया-
नुवादेन— पृथिवीकायादिवनस्पतिकायिकान्तानां सर्वलोकः । त्रस-
कायिकानां पञ्चेन्द्रियवत् । (४) योगानुवादेन— वाङ्मानसयोगि-
नां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । काय-

१ एकस्मिन्काले सम्भवतां पूर्वोक्तशतसहस्रपृथक्त्वसंख्यानां सयोगकेवलानां
स्वस्थानस्वस्थानविहारवत्स्वस्थानापेक्षया च लोकस्यासंख्येयभागाः क्षेत्रम् ॥

असंख्येयभागा इति वचनेन प्रतरसमुद्राते लोकस्यासंख्यातबहुभागमात्रं
क्षेत्रमित्युक्तं ज्ञेयम् ॥ त्रिलोकसारे ' सत्तासीदी चतुस्सदेत्यादिना ' कथि-
तेन सर्ववातवलयारुद्धक्षेत्रेण (एतावता १०२४१९८७१४८७) सर्वलो-
कासंख्यातैकभागमात्रेण हीनस्य सर्वलोकस्य तत्क्षेत्रत्वात् ॥ लोकपूर्णापेक्षया
सर्वलोकः क्षेत्रम् ॥

२ असंख्येया वा भागा इति वाशब्देन समुद्राते असंख्येयभागोऽपि
परामृष्टः । तेन दण्डकवाटसमुद्रातयोर्लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रमित्यवसेयम् ॥
तत्र आरोहणावरोहणापेक्षया उत्कर्षेण चत्वारिंशत्केवलिनः सम्भवन्ति ।
तथैपि क्षेत्रं लोकस्यासंख्येयभाग एव । उत्तरत्र सर्वत्र स्वस्थानादिपदानि
यथासम्भवं योज्यानि ॥

३ भागहारभूतासङ्ख्यातस्यानेकविधत्वेन क्षेत्रस्य तारतम्यसद्भावेऽपि लोकस्या-
संख्येयभागात्वाविशेषान्मनुष्यवदिति वचनम् ॥

योगिनां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवलानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीपुंवेदानां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिवादरान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । नपुंसकवेदानां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिवादरान्तानामपगतवेदानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायाकषायाणां लोभकषायाणां च मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिवादरान्तानां सूक्ष्मसाम्परायाणामकषायाणां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । विभङ्गज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः । आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिनामसंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां मनःपर्ययज्ञानिनां च प्रमत्तादीनां क्षीणकषायान्तानां केवलज्ञानिनां सयोगानामयोगानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (८) संयमानुवादेन— सामाधिकच्छेदोपस्थापनाशुद्धिसंयतानां चतुर्णां परिहारविशुद्धिसंयतानां प्रमत्ताप्रमत्तानां सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयतानां यथाख्यातविहारशुद्धिसंयतानां चतुर्णां संयतासंयतानामसंयतानां च चतुर्णां सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । अचक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । अवधिदर्शनिनामवधिज्ञानिवत् । केवलदर्शनिनां केवलज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन— कृष्णनीलकापोतलेश्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्य-

१ वाङ्मानसयोगविशिष्टे सयोगकेवलनि समुद्रातासम्भवोऽवगन्तव्यः ॥ ओरालं दंडदुगे क्वाडजुगले य तस्स मिसो दु ॥ पदरे य ळोगपूरे कम्मे वय होइ कम्मइयम् ॥ इत्यनेन तत्र काययोगस्यैव कथनात् । काययोगे तु स्वस्थानसमुद्रातसम्भवो भवति ॥

गृह्यन्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । तेजःपद्मलेश्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । शुक्ललेश्यानां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । सयोगकेवलिनामलेश्यानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (११) भव्यानुवादेन भव्यानां चतुर्दशानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । अभव्यानां सर्वलोकः ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन — क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानामौपशमिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्युपशान्तकषायान्तानां सासादनसम्यग्दृष्टीनां सम्यङ्मिथ्यादृष्टीनां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् (१३) सञ्ज्ञानुवादेन — सञ्ज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत् । असञ्ज्ञिनां सर्वलोकः । तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (१४) आहारानुवादेन — आहारकाणां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः । अनाहारकाणां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यासंयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवलिनां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागाः सर्वलोको वा ॥ क्षेत्रनिर्णयः कृतः ॥

स्पर्शनमुच्यते — तद् द्विविधम् । सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत् — मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः

१ ये न संज्ञिनो नाप्यसंज्ञिनस्तेषाम् ॥ २ समुद्रातरहितत्वादित्यर्थः ॥

३ असंख्यातयोजनकोट्याकाशप्रदेशः परिमाणरज्जुस्तावदुच्यते । तल्लक्षणमचतुरस्ररज्जुत्रिचत्वारिंशदधिकशतत्रयपरिमाणो लोक उच्यते । स लोक मिथ्यादृष्टिभिः सर्वः स्पृष्टः । इत्युक्तलक्षणे लोके स्वस्थानविहारः परस्थानविहारो मारणान्तिकमुद्रातश्च प्राणिभिर्विधीयते ॥

स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ द्वादश वा चतुर्दशभागा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ वा चतुर्दशभागाः देशोनाः । संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः । प्रमत्तसंयतादीनामयोगकेवल्यन्तानां क्षेत्रवत्स्पर्शनम् ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारकैश्चतुर्गुणस्थानैर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः । द्वितीयादिषु प्राक्सप्तम्या मिथ्यादृष्टिभिः सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः एकः द्वौ त्रयः चत्वारः पञ्च चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः । सप्तम्यां पृथिव्यां मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः । शेषैस्त्रिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां तिर्यङ्मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभि-

१ तत्र स्वस्थानविहारपेक्षया सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः । एवमप्रेऽपि स्वस्थानविहारपेक्षया लोकस्यासंख्येयभागो ज्ञातव्यः । परस्थानविहारपेक्षया तु सासादनदेवानां प्रथमपृथिवीतये विहारात् रज्जुद्वयम् । अच्युतान्तोपरिविहारत् षड्जवः । इत्यष्टौ द्वादश चतुर्दश भागा वा देशोनाः स्पृष्टाः ॥ द्वादशभागाः कथं स्पृष्टा इति चेदुच्यते । सप्तमपृथिव्या परित्यक्तः सासादनादिगुणस्थान एव मारणान्तिकं विदधतांति नियमात् ॥ षष्ठीतो मध्यलोके पञ्चरज्जवः । सासादनो मारणान्तिकं करोति । मध्यमलोकाच्च लोकाप्रे बादरपृथिवीकायिकबादराष्कायिकबादरवन्स्पतिकेयु उत्पद्यते इति सप्त रज्जव एवं द्वादशरज्जवो भवन्ति । सासादनसम्यग्दृष्टिर्हि वायुकायिकेषु तेजःकायिकेषु नरकेषु सर्वसूक्ष्मकायिकेषु चतुर्थस्थानकेषु नोत्पद्यते इति नियमः ॥ तथा चोक्तम् ॥ गाथा ॥ ‘ वज्रिज्ज अ ठाणचउळं तेऊ वाऊ य णरय सुहुमं च ॥ अण्णच्च सव्वठाणे उवज्जदे सासणो जीवो ॥ १ ॥ ’ देशोना इति कथम् ? केचित्प्रदेशाः सासादनसम्यग्दर्शनयोग्या न भवन्तीति देशोनाः । एवमुत्तरत्र सर्वत्रापि वेदितव्यम् ॥

लोकस्यासंख्येयभागः सप्त चतुर्दशभागा वा देशोनाः ।
 सम्यङ्मिथ्यादृष्टिर्भिलोकस्यासंख्येयभागः । असंयतसम्यग्दृष्टिभिः
 संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥
 मनुष्यगतौ मनुष्यैर्मिथ्यादृष्टिर्भिलोकस्यासंख्येयभागः सर्वलोको वा
 स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिर्भिलोकस्यासंख्येयभागः सप्त चतुर्द-
 शभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यादीनामयोगकेवल्यन्तानां
 क्षेत्रवत्स्पर्शनम् ॥ देवगतौ देवैर्मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिर्भिलो-
 कस्यासंख्येयभागः अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः ।
 सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिर्भिलोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतु-
 र्दशभागा वा देशोनाः ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियैः
 सर्वलोकः स्पृष्टः । विकलेन्द्रियैर्लोकस्यासंख्येयभागः सर्वलोको
 वा ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टिर्भिलोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतु-
 र्दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको वा । शेषाणां सामान्योक्तं
 स्पर्शनम् ॥ (३) कायानुवादेन— स्थावरकायिकैः सर्वलोकः
 स्पृष्टः ॥ त्रसकायिकानां पञ्चेन्द्रियवत् स्पर्शनम् ॥ (४)
 योगानुवादेन— वाङ्मानसयोगिभिर्मिथ्यादृष्टिर्भिलोकस्यासंख्येय-
 भागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको वा । सासा-
 दनसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् ।
 सयोगकेवलानां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ काययोगिनां मिथ्यादृ-
 ष्ट्यादीनां सयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवलानां च सामान्योक्तं
 स्पर्शनम् ॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीपुंवेदैर्मिथ्यादृष्टिर्भिलोकस्या-
 संख्येयभागः स्पृष्टः अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः सर्व-
 लोको वा । नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टीनां सासादनसम्यग्दृष्टीनां
 च सामान्योक्तं स्पर्शनम् । सम्यङ्मिथ्यादृष्टिर्भिलोकस्यासंख्ये-
 यभागः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिर्भिलोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ

नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृ-
त्तिबादरान्तानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । असंयतसम्यग्दृष्टिभिः
संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः ।
प्रमत्ताद्यनिवृत्तिबादरान्तानामपगतवेदानां च सामान्योक्तं स्पर्श-
नम् ॥ (६) कषायानुवादेन— चतुष्कषायाणामकषायाणां च
सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रु-
ताज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्श-
नम् । विभङ्गज्ञानिनां मिथ्यादृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ
चतुर्दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको वा । सासादनसम्यग्दृ-
ष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्य-
यकेवलज्ञानिनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । (८) संयमानुवादेन—
संयतानां सर्वेषां संयतासंयतानामसंयतानां च सामान्योक्तं स्पर्-
शनम् ॥ (९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्या-
दिक्षीणकषायान्तानां पञ्चेन्द्रियवत् । अचक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृ-
ष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानामवधिकेवलदर्शनिनां च सामान्योक्तं स्पर्श-
नम् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन— कृष्णनीलकापोतलेश्यैर्मिथ्या-
दृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्ये-
यभागः पञ्चै चत्वारो द्वौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः । द्वाद-
शभागाः कुतो न लभ्यन्ते इति चेत् तत्रावस्थितलेश्यापेक्षया

१ मनुष्यतिर्यग्विभङ्गज्ञानिभिः क्रियमाणमारणान्तिकापेक्षया सर्वलोक
इति वचनम् ॥ देवानां नव चतुर्दशभागा इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥

२ मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानाम् ॥

३ काभो काओ काओ णीळा णीळा य णीळाकिण्हा य । किण्हाय परमकिण्हा लेस्सा
पढमादिपुढवीणं ॥ १ ॥ अस्या गाथाया अर्थः कथ्यते— प्रथमायां पृथिव्यां नारकाणां
जघन्या कपोतलेश्या भवति ॥ द्वितीयायां मध्यमा । तृतीयायामष्टस्विन्द्रकेषु उत्कृष्टा ।
सैव चरमेन्द्रके उत्कृष्टा तत्रैव च केषांचिन्नारकाणां जघन्या नीललेश्या च भवति ।

पञ्चैव । अथवा येषां मते सासादन एकेन्द्रियेषु नोत्पद्यते तन्म-
तापेक्षया द्वादशभागा न दत्ताः । सम्यग्ब्रिध्यादृष्ट्यसंयत-
सम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः । तेजोलेश्यैर्मिथ्यादृष्टिसासादन-
सम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा
देशोनाः । सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः
अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः । संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्ये-

चतुर्थ्यां तस्यां मध्यमा नीला । पञ्चम्यां पृथिव्यां उपरिभेषु चतुर्विन्द्रकेषु
उत्कृष्टा सैव । चरमेन्द्रकेषु उत्कृष्टा नीलेश्या जघन्या कृष्णलेश्या च भवति ।
षष्ठ्यां मध्यमा कृष्णलेश्या । सप्तम्यां पृथिव्यां उत्कृष्टा कृष्णलेश्या । गोमट्ट-
सारलेश्यामार्गणागतेयं गथा । ततः षष्ठपृथिवीतः मारणान्तिकं कुर्वाणान्
कृष्णलेश्यासासादनान्प्रति पञ्च चतुर्दश भागाः कथिताः ॥

सप्तमपृथिवीपरित्यागः कुत इति चेत्— “ तमतमगुणपडिवण्णा य ण
मरंतीति ” वचनेन तत्त्वसासादनां मरणाभावात् । मरणाभवेऽपि मार-
णान्तिकाभावप्रतीतिः कथमिति चेत् कृष्णलेश्यापेक्षया पञ्च चतुर्दशभागा
इति वचनान्यथानुपपत्तेः ।

पञ्चमपृथिवीचरमेन्द्रकात् नीलेशयोत्कृष्टस्थानात् मारणान्तिकं कुर्वाद्भिः
सासादनैश्चत्वारश्चतुर्दशभागाः स्पृष्टाः । ३४३ । तृतीयपृथ्वीचरमेन्द्रकात्का-
पोतलेशयोत्कृष्टस्थानान्मारणान्तिकं कुर्वाणैर्द्वौ चतुर्दशभागौ स्पृष्टौ । ३४३ ।
देशानत्वं भोगभूमिषु प्रणिधावस्पर्शनात् ॥

१ षष्ठपृथ्वीपर्यन्तस्थितानामशुभलेश्याऽसंयतसम्यग्दृष्टीनां मरणमस्ति । अतो
लोकस्यासंख्येयभागः । कथमिति चेत् तेषां मनुष्यक्षेत्रे एवोत्पत्तिसद्भावेन एक-
रज्जुविष्कम्भे सर्वत्र स्पर्शाभावादिति ब्रूमः । श्रेणिवद्धप्रकीर्णकवर्तिनामपि
स्वकीयस्वकीयपृथिव्यामेव इन्द्रकपर्यन्तं तिर्यगागत्य पुनरूर्ध्वागमनात्तावानेव ।
अन्यथा लोकासंख्येयकथनानुपपत्तेः ॥

२ विहारवत्स्वस्थानापेक्षया अष्टौ चतुर्दशभागाः । ३४३ ॥ विहारवन्तस्ते-
जोलेश्या मिथ्यादृष्टिदेवास्तृतीयपृथ्वीतोऽष्टमपृथिवीवादर्पृथिवीकायिकत्वेनोत्पत्त्यर्थं
मारणान्तिकं कुर्वन्ति तदपेक्षया नव चतुर्दशभागाः । ३४३ ॥

३ विहारवत्स्वस्थानापेक्षया । ३४३ ॥

यभागः अर्धचतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ प्रमत्ताप्रमत्तैर्लो-
कस्यासंख्येयभागः ॥ पद्मलेश्यैर्मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तै-
र्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥
संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः पञ्च चतुर्दशभागा वा देशोनाः
॥ प्रमत्ताप्रमत्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः ॥ शुक्लेश्यैर्मिथ्यादृष्ट्यादिसं-
यतासंयतान्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥

१ तेजोलेश्या-देशसंयतैः क्रियमाणमारणान्तिकसमुद्घातापेक्षयाऽर्धचतु-
र्दशभागः । चतुर्दशभागैस्त्रिभिर्भवितव्यम् । ३४३ ॥ सनत्कुमारमाहेन्द्रपर्यन्तं
तेजोलेश्यासद्भावादिति चोदनायां परिहारो गोमटसारे जीवकाण्डे लेश्यामार्गणायां
स्पर्शाधिकारे “एवं तु समुद्घादे णव चोद्दस भागयं च किंचूणम् ।
उववादे षडमपद दिवड् चोद्दस य किंचूणं ॥ १ ॥” इति गाथायास्तुरी-
यपादव्याख्यानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा कर्तव्यः ॥

२ विहारवत्स्वस्थानेवदनाकषायवैकृतिकसमुद्घातापेक्षया अष्टचतुर्दशभागाः
३४३ ॥ प्रागुक्तेष्वप्यष्टचतुर्दशभागेष्वयं क्रमो वेदितव्यः ॥

३ पद्मलेश्यादेशसंयतैः क्रियमाणमारणान्तिकापेक्षया पञ्च चतुर्दशभागाः सह-
स्रारकल्पादुपरि पद्मलेश्याऽभावात् । पीतपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेभ्यो वचनात् ॥

४ शुक्लेश्यादेशसंयतस्य मारणान्तिकापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनं सुग-
मम् । अच्युतकल्पादुपरि तस्योत्पत्त्यभावात् । इतरेषामपि मिथ्यादृष्ट्याद्य-
संयतान्तानां षट्चतुर्दशभागा इति वचनात् । शुक्लेश्यादेशानां मध्यलो-
कादधो विहारो नास्तीति युक्त्याऽवगम्येत । अन्यथा अष्टौ चतुर्दशभागा
इति कथयेरन् खलु शास्त्रकाराः । ननु तेषां मध्यलोकपर्यन्तमपि विहारो
नास्ति । केवलं मारणान्तिकोपपादापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनमिति वचनं
मन्तव्यम् । सम्यग्मिथ्यादृष्टेस्तदभावात् ॥ मिस्सो आहारस्त य मिस्सा
चढमाणपढमपुव्वा य । पढमुवसम्मा तमतमगुणपडिवण्णा य ण मरंति ॥
इति वचनेन ‘मरणंतसमुद्घादो वि य ण मिस्साहि’ इति वचनेन च तदवगमः ।
लेखकदोषोऽयं षट्चतुर्दशभागा इति न च शास्त्रकारवचनमिति च नाशङ्क-
नीयम् । नेमिचन्द्रसैद्धान्तिकचक्रवर्तिभिरपि लेश्याधिकारे तथैवोक्तत्वात् । सुक्लस-
य तिदृग्णे पढमो छ चोद्दसा ३४३ द्वाणा ॥ णवरि समुद्घादाहि य संखातीदा

प्रमत्तादिसयोगकेवल्यन्तानां अलेश्यानां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (११) भव्यानुवादेन— भव्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोग-
केवल्यन्तानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । अभव्यैः सर्वलोकः स्पृष्टः ॥
[१२] सम्यक्त्वानुवादेन— क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्या-
द्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तम् । किंतु संयतासंयतानां
लोकस्यासंख्येयभागः । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तम्

हवन्ति ^१भागा वा ॥१॥ सञ्चो वा खलु लोगो ^२कासो होदिति णिद्वा इति । ननु
पञ्चानुत्तरपर्यन्तं शुक्लेश्यासद्भावेन ततोऽधः शुक्लेश्यासंयतसम्यग्दृष्टिभिरुपपा-
दपरिणतैः स्पृष्टत्वात् देशोनसप्तचतुर्दशभागा इति वचनं युक्तं । न युक्तं,
मनुष्यक्षेत्रवर्तिमनुष्याणामेव तत्रोत्पत्तेः । ततः प्रच्युतानामपि मनुष्यक्षेत्रे
एवोत्पत्तेर्लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावात् । एकरज्जुविष्कम्भे सर्वत्र स्पर्शाभावात् ।
कल्पातातानां विहाराभावाच्च । ननु “ सदरसहस्सारगो त्ति तिरिक्कुगं तिरियाऊ
वो उज्जोज अत्थि तदो णत्थि सदर चऊ” इति गोमट्टसारकर्मकाण्डबन्धोदयसत्त्वाधि-
कारगाथया सहस्रारकल्पादुपरितनदेवानां तिर्यगायुष्यादिबन्धाभावकथनात्तैर्षातिर्य-
क्ष्वोत्पत्त्यभावोऽवगम्यते । तथा च मनुष्येष्वेवोत्पत्तावपि स्वयम्भूनाचलबहिर्वर्त्तिते
रश्चामच्युतपर्यन्तमुत्पत्तिसद्भावात् । अन्यथा सामान्यस्पर्शकथनावसरे देशसंय-
तापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनानुपपत्तेर्लोकासंख्येयभागकथनप्रसंगात्क्षायिकसम्य-
ग्दृष्टिदेशसंयतवदानताद्यच्युतपर्यन्तदेवानां विहारवत्वाच्च कल्पातीतानामेष क्रमो
नास्तीति लोकासंख्येयभाग एवेत्यवगन्तव्यम् ॥

१ प्राक् सामान्यकथनावसरे देशसंयतस्य षट् चतुर्दशभागा इत्युक्तम् । इदानीं
क्षायिकसम्यग्दृष्टिदेशसंयतापेक्षया लोकासंख्येयभाग इति कथ्यते । तत्कुत इति
चेत्— मानुषोत्तरपर्वतबहिर्वर्त्तितिर्यक्षु सर्वत्र क्षायिकसम्यक्त्वाभावात् । तत्र तद-
भावश्च “ ॥ दंसणमोहक्खवणापट्ठवगो कम्मभूमिजो मणुसो ॥ तित्थयरपादमूळे
केवल्लुसिदकेवळीमूळे ॥ ” इति गोम० जीवकाण्डे सम्यक्त्वमर्गणातोऽवगम्यते ।
प्राग्बद्धतिर्यगायुषां पश्चाद्गृहीतक्षायिकसम्यक्त्वानामपि उत्तमभोगभूमितिर्य-
क्ष्वेवोत्पत्तेस्तत्र क्षायिकसम्यक्त्वाभाव एव । “ चत्तारि वि खेत्ताइं आउगवंधेण
होइ सम्मत्तं । अणुवदमहव्वदाइं ण लहइ देवाउगं मोत्तुम् ॥ ” इति गोम० कर्म-
काण्डे ३४ तमगाथायावचनातिर्यगायुर्बन्धेऽपि सम्यक्त्वग्रहणमस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥

॥ औपशमिकसम्यक्त्वानामसंयतसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तम् । शेषाणां लोकस्यासंख्येयभागः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्या-दृष्टिमिथ्यादृष्टीनां सामान्योक्तम् ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवादेन-सञ्ज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत् । असञ्ज्ञिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । तदु-भयव्यपदेशरहितानां सामान्योक्तम् ॥ (१४) आहारानुवादेन—आहारकाणां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तम् । संयो-गकेवलानां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिभिः सर्व-लोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिलोकस्यासंख्येयभागः एकैकदश

१ शेषाणां लोकासंख्येयभाग इत्यनेन उपशमसम्यग्दृष्टिदेशसंयतापेक्षयापि लोकासंख्येयभागकथनान्मनुष्यक्षेत्रबहिर्वर्त्युपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणरहितानां मारणान्तिकाभावोऽप्यवगम्यते । अन्यथा तदपेक्षया षट् चतुर्दशभागा इति कथयन्ति । मनुष्यक्षेत्रवर्तिद्वितीयोपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणमस्ति । मारणा-न्तिकोऽस्ति नास्त्यत्यत्र नास्माकं निश्चयः । उपदेशाभावात् । यद्यस्ति तदपि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावः । मनुष्यक्षेत्राद् बहिरभावात् ॥

२ स्वस्थानवर्तिनां दण्डकवाटसमुद्धातवर्तिनां च ॥

३ षष्ठपृथ्वीपर्यन्तवर्तिसासादनानां मध्यलोके उत्पत्तिरस्ति । मध्यलोकव-र्तिनामच्युतकल्पपर्यन्तमुत्पत्तिरस्ति । तत् उपपादपरिणतैस्तैस्तावत्क्षेत्रं स्पृष्टम् । तत् एकादश चतुर्दशभागा अनाहारकसासादनोपेक्षयेति सुगमम् । यदि ग्रैवेयकपर्यन्तं तेषामुत्पात्तिरस्ति तथापि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावः । मनुष्या-णामेव ग्रैवेयकेषूत्पत्तिः ॥ ननु सामान्यकथनावसरे सासादनापेक्षया द्वादश चतुर्दशभागा इत्युक्तं तत्सम्भवः कथमिति चेत्—सासादना अष्टमपृथ्वीपर्यन्तं मारणान्तिकं कृत्वा मिथ्यात्वपरिणामेन प्रियन्ते । तत् आहारकैः सासाद-नैरच्युतादुपरि अष्टमपृथ्वीपर्यन्तं क्षेत्रं स्पृष्टम् । अच्युतादधः षष्ठपृथ्वीपर्य-न्तमाहारकैरनाहारकैरपि तैः स्पृष्टम् । एतदपेक्षया तत्सम्भवो भवति ॥ अष्टमपृथिव्यामुत्पद्यमानसासादनः मिथ्यापरिणामेनैव प्रियत (इति) कुतो नियम इति चेत्—एतैराचार्यैरेकविकलेन्द्रियेषु सासादनामुत्पत्तिपक्षांगी-करणात् ॥ कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्—पूर्वमेकविकलेन्द्रिये एकमेव मिथ्या-दृष्टिगुणस्थानमित्युक्तत्वात्पूर्वं तिर्यङ्मनुष्यसासादनापेक्षया सप्त चतुर्दशभागा इत्युक्तं तदप्यत्रोक्तमारणान्तिकापेक्षेत्यवगन्तव्यम् ॥

चतुर्दशभागा वा देशोनाः । संयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येय-
भागः सर्वलोको वा । अयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः ॥
स्पर्शनं व्याख्यातम् ॥

कालः प्रस्तूयते ॥ स द्विविधः सामान्येन विशेषेण
च । सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः
कालः । एकजीवापेक्षया त्रयो भङ्गाः । अनादिरपर्यवसानः
अनादिसपर्यवसानः सादिसपर्यवसानश्चेति ॥ तत्र सादिः सपर्य-
वसानो जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणार्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥
सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्क-
र्षेण पल्योपमासंख्येयभागः ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः ।
उत्कर्षेण षडवलिः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्ये-

१ प्रतरलोकपूरणसमुद्रातवर्तिनाम् ॥ २ आहारमार्गणायां गोमट्टसारे गथा ॥
विरगहगतिमावणा केवलिनो समुहदो अजोगी य । सिद्धा य अणाहारा
सेसा आहारिणो जीवा ॥ १ ॥

३ अनादिरपर्यवसानो मिथ्यात्वकालः अभव्येषु । अनादिमिथ्यादृष्टिर्यः
कश्चन भव्यः प्रथमोपशमसम्यक्त्वं गृहीष्यति तस्य प्राक्तनमिथ्यात्वकालः अनादि-
सपर्यवसानः । कश्चित्तु गृहीतसम्यक्त्वो मिथ्यात्वं प्राप्नोति तस्य तन्मिथ्यात्वं
सादिसपर्यवसानम् ॥

४ यः कश्चित् गृहीतवेदकोपशमसम्यक्त्वो मिथ्यात्वं प्राप्य संसारे परि-
भ्रमति स नियमेनार्द्धपुद्गलपरिवर्तनकालपरिसमाप्तौ संसारे न तिष्ठति किं तु
मुक्तो भवति ॥ तदुक्तम्— “पुद्गलपरिवर्तार्थं परितो व्यालीडवेदकोपशमौ ।
वसतः संसाराब्धौ क्षायिकदृष्टिर्भवचतुष्कः ॥” इति । सम्यक्त्वग्रहणं पुनः
अर्धपुद्गलपरिवर्तनपरिसमाप्तेः प्रागेव भवति । अन्यथा तदा मुक्त्यनुपपत्तिः
स्ततः सादिसपर्यवसानमिथ्यात्वकालस्योत्कृष्टस्य देशे नार्धपुद्गलपरिवर्तत्वं युक्तमेव ॥

५ आवलिका चासंख्यातसमयलक्षणा भवति गोमट्टसारे जीवकाण्डे
सम्यक्त्वमार्गणाया तथा चोक्तम्— आवलि असंख्यसमया संख्यावलिसमूह
उत्सासो । सत्तुत्सासो थोऊ सत्तथोवो लवो भणिओ ॥

नान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः ॥ एकजीवं प्रति जघन्यः उत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः “ ॥ तिणिण सहस्सा सत्त य सदाणि तेहत्तरिं च उस्सासा । एसो हवइ मुहुत्तो सत्वेसिं चेव मणुयाणम् ॥ ” उत्कर्षेण त्रयैस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना । प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः ॥ उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । चतुर्णां क्षपकाणामयो-

१ त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्र्यधिकसप्ततिरुच्छ्वासा मुहूर्तैः कथ्यते ३७३

२ यः कश्चित्संयमी सम्प्राप्तमृतिः सर्वार्थसिद्धावुत्पन्नस्तत्र स्वस्थितिं जीवित्वा मृतो मनुष्यगतावुत्पन्नो यावद्देशसंयमं सकलसंयमं वा गृह्णाति तावत्साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमकालोऽसंयतसम्यग्दृष्टेरुत्कृष्टकालो वेदितव्यः । यद्यपि “ वेदग-सम्मत्तद्धिदि जहणंमेतामुहुत्तमुक्कस्स । छासट्ठिसायरुवमा णिदिहा मणुवदेवहवे । ” इति गाथोदितप्रकारेण वेदकसम्यक्त्वस्य उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमपर्यन्तं स्थातिसम्भवेऽपि असंयमेन सह तावत्कालं तस्यावस्थानासम्भवात् । मध्ये देशसंयमसकलसंयमयोः प्राप्तिसम्भवादिह तस्योत्कृष्टत्वेनाग्रहणम् । इह खल्व-संयतसम्यग्दृष्टिकालः परीक्षितमुपक्रान्तो न तु सम्यक्त्वकालः ॥

३ वर्षाष्टकं दशशवमतीत्य गृहीतदेशसंयमः पूर्वैकोऽध्यायुर्यो जीवः आमर-णादेशसंयमं पालयति तदपेक्षया देशोन्पूर्वकोटी देशसंयतकालः ॥

४ नन्वेवं मिथ्यादृष्टेरप्येकसमयः कस्मान्न सम्भवतीत्यनुपपन्नम् । कोऽर्थः ? मिथ्यादृष्टेरप्येकसमयः कालो न घटते इत्यर्थः । कस्मान्न ? प्रतिपन्नमिथ्यात्वस्यान्तर्मुहूर्तमध्ये मरणासम्भवात् । तदुक्तम् मिथ्यात्वे दर्शनात्प्राप्ते नास्त्यनन्ता-नुबन्धिनाम् । यावदकालिकापाकान्तर्मुहूर्तं मृतिर्न च ॥ १ ॥ सम्यग्मिथ्या-दृष्टेः परिमाणकाले तदगुणस्थान्त्यागात्रैकसमयः सम्भवतीति प्रतिपन्नासंयत-संयतासंयतगुणोऽप्यन्तर्मुहूर्तमध्ये न म्रियते । अतोऽसंयतसंयतासंयतयोरप्ये-कसमयो न भवति ॥

गकेवलानां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यश्चोत्कृष्ट-
श्चान्तर्मुहूर्तः ॥ सयोगकेवलानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।
एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोनां ॥
विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ नारकेषु सप्तसु
पृथिवीषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति
जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण यथासंख्यं एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-
द्वाविंशति-त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सम्यग्मिथ्या-
दृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः । असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया
सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण उक्त
एवोत्कृष्टो देशोनां ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्टीनां नाना-
जीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।
उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ सासादनसम्य-
ग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिसंयतासंयतानां सामान्येनोक्तः कालः ॥
असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति
जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि ॥ मनुष्य-

१ तत्कथम् ? । चतुर्णां क्षपकाणामपूर्वकरणानिवात्तिकरणसूक्ष्मसाम्परा-
यक्ष्णिकषायाणामयोगकेवलानां च मोक्षगामित्वेन चान्तरे मरणासम्भवात् ॥

२ सयोगकेवलिगुणस्थानानन्तरमन्तर्मुहूर्तमध्येऽयोगकेवलिगुणस्थानप्राप्ते ।

३ अष्टवर्षानन्तरं तपो गृहीत्वा केवलमुत्पादयतीति कियद्वर्षहीनत्वा-
देशोना पूर्वकोटी वेदितव्या ॥

४ पञ्चान्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानत्यागसम्भवात् ॥ ५ प्रथमपृथिव्यामापि
देशोन्तवक्थनात्तत्त गृहीतवेदकक्षायिकसम्यक्त्वानामुत्कृष्टायुष्येणोत्पत्यभावोऽवग-
म्यते ॥ ६ यः कश्चिदनादिमिथ्यादृष्टिर्जीवो गत्यन्तरे स्थितः तिर्यग्गतिं
प्रविष्टः स तिर्यग्गतानुत्कर्षेणानन्तकालमसंख्येयान्पुद्गलपरिवर्तान् तिष्ठति तत
ऊर्ध्वं गत्यन्तरं प्राप्नोति ततस्तदपेक्षया तिर्यङ्मिथ्यादृष्टिकालः अनन्तः कालः
असंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः इत्युक्तम् ॥

गतौ मनुष्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एक-
जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि
पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया
जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । एकजीवं प्रति जघ-
न्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षडावलिकाः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टे-
र्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥
असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति
जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि सातिरेकाणि ॥
शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ देवगतौ देवेषु मिथ्यादृष्टेर्ना-
नाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।
उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सम्यग्मिथ्या-
दृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया
सर्वः कालः ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियाणां
नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रह-

१ यः कश्चिन्मनुष्यो बद्धमनुष्यायुष्कः पश्चात् गृहीतसम्यक्त्व उत्तम-
भागभूमावुत्पद्यते तदेपेक्षया सातिरेकाणि त्रिपल्योपमानि प्राक्तनमनुष्यभव-
सम्बन्धिना सम्यक्त्वग्रहणोत्तरकालवर्तिनायुषा आधिक्येन, यतो विग्रह-
गतावपि मनुष्यगतिनामकर्मोदयोपेतत्वेन मनुष्यत्वापरित्यागत्वात् ॥

२ तत्कीदृशमिति चेत्— उत्कलक्षणमुहूर्तमध्ये तावदेकेन्द्रियो भूत्वा कश्चि-
ज्जीवः षट्षष्टिसहस्रद्वित्रिंशदधिकशतपरिमाणानि ६६१३२जन्ममरणान्यनुभवति
तथा स एव जीवस्तस्यैव मुहूर्तस्य मध्ये द्वित्रिवतुःपञ्चेन्द्रियो भूत्वा यथासंख्य-
मशीतिषष्टिवत्वारिंशच्चतुर्विंशतिजन्ममरणान्यनुभवति । सर्वेऽप्येते समुदिताः क्षुद्र-
भवा एतावन्त एव भवन्ति ६६३३६ ॥ उक्तं च गोमट्टसारे— तिणि-
सया छत्तीसा छावट्टिसहस्रगणि मरणाणि ॥ एतदियक्षुद्रभवा हवन्ति अंतो
मुहुत्तस्र ॥ १ ॥ वियलिदिएसु सीदिं ८० सट्टिं ६० चालीस ४० मेव

णम् । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ विकले-
न्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति
जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण संख्येयानि वर्षसहस्राणि ॥
पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं
प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वै-
रभ्यधिकम् ॥ शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ (३) कायानु-
वादेन— पृथिव्यसेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।
एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणासंख्येयः
कालः ॥ वनस्पतिकायिकानामेकेन्द्रियवत् ॥ त्रसकायिकेषु मिथ्या-
दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्त-
र्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ।
शेषाणां पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन— वाङ्मानसयोगि-
षु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगकेवालिनां
नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवापेक्षया जघन्येनैकः
समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सामान्योक्तः
कालः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः ।
उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः
समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकानां क्षपकाणां च
नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः । उत्क-
र्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ काययोगिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः

जाणाहि ॥ पंचेदी चउवीसा २४ खुद्भवन्तोमुहुत्तस्स ॥ यदा चैव मुहू-
र्तस्य मध्ये एतावन्ति जन्ममरणानि भवन्ति तदैकस्मिन्नुच्छ्वासे अष्टादश
जन्ममरणानि लभ्यन्ते । तत्रैकस्य क्षुद्रभवसंज्ञा ॥

१ उत्कर्षेण अनन्तकालोऽसंख्ययातपुद्गलपरिवर्तचलक्षणो निरन्तरमेकेन्द्रियत्वेन
मृत्वा पुनर्भवात्ततो विकलेन्द्रियः पञ्चेन्द्रियो वा भवति ॥

कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणानन्तः
 कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ शेषाणामयोगिवत् ॥ अयो-
 गानां सामान्यवत् ॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृ-
 ष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।
 उत्कर्षेण पल्योपमपृथक्त्वम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिवादरा-
 न्तानां सामान्योक्तः कालः । किं तु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजी-
 वापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।
 उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि देशोनानि ॥ पुंवेदेषु मिथ्या-
 दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येना-
 न्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ सासादनसम्यग्दृ-
 ष्ट्याद्यनिवृत्तिवादरान्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ नपुंसकवेदेषु
 मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्ये-
 नान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥
 सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिवादरान्तानां सामान्यवत् । किं त्वसं-
 यतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघ-
 न्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥
 अपगतवेदानां सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन— चतुष्क-
 षायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां मनोयोगिवत् ॥ द्वयोरुपशम-
 कयोर्द्वयोः क्षपकयोः केवललोभस्य च अकषायाणां च सामान्योक्तः
 कालः ॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिषु मिथ्यादृष्टि-
 सासादनसम्यग्दृष्ट्योः सामान्यवत् ॥ विभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्ना-

१ देशोनानि कथमिति चेत् स्त्रीवेदासंयतैकजीवं प्रति उत्कर्षेण पञ्चप-
 ञ्चाशत्पल्योपमानि गृहीतसम्यक्त्वस्य स्त्रीवेदोत्पादाभावात् पर्याप्तः सन्सम्य-
 कत्वं गृहिष्यतीति पर्याप्तिसमापकात्तर्मुहूर्तहीनत्वदेशोनानि तानि पञ्चपञ्चाशत्
 पल्योपमानि स्त्रीवेदे षोडशस्वर्गे सम्भवन्तीति वेदितव्यम् ॥

नाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।
 उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः
 सामान्योक्तः कालः ॥ अभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययकेवल-
 ज्ञानिनां च सामान्योक्तः कालः ॥ (८) सँयमानुवादेन— सामा-
 यिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराययथाख्यातशुद्धिसँय-
 तानां सँयतासँयतानामसँयतानां च सामान्योक्तः कालः ॥ (९)
 दर्शनानुवादेन—चक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।
 एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे ॥
 सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तः कालः ॥
 अचक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तः कालः ॥
 अवधिकेवलदर्शनिनोरवधिकेवलज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन—
 कृष्णनीलकापोतलेश्यासु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।
 एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्त-
 सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टयोः
 सामान्योक्तः कालः । असँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।
 एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्त-

१ देशोनानीति कथम्— विभंगज्ञानिमिथ्यादृष्ट्येकजीवं प्रति उत्कर्षेण
 त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । पर्याप्तश्च विभङ्गज्ञानं प्रतिपद्यत इति पर्याप्तस-
 मापकान्तर्मुहूर्तहीनत्वाद्देशोनानि ॥

२ स तु कालः तिर्यङ्मनुष्यापेक्षया, तेषामेव लेश्यापरावर्तसम्भवात् ॥ एवं
 सर्वत्र च लेश्यायुक्तस्यान्तर्मुहूर्तस्तिर्यङ्मनुष्यापेक्षया वेदितव्य ॥ ३ तत्कथम् ?
 नारकापेक्षया यथासंख्यं सप्तमपञ्चमनृतीयप्रथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसा-
 गरोपमाणि देवनारकाणामवस्थितलेश्यत्वात् ॥ व्रजत्रियमेन तल्लेश्यायुक्तो
 भवति । आगच्छतो नियमो नास्तीति सातिरेकाणि ॥ ४ उक्तलेश्यायुक्ता-
 संयतसम्यग्दृष्ट्येकजीवं प्रति उत्कर्षेण नारकापेक्षया उक्तान्येव सागरोपमाणि ।
 पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्तसप्तम्यां मारणान्तिके च सम्यक्त्वाभावाद्देशोनानि ॥

सागरोपमाणि देशोनानि ॥ तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योः सामान्योक्तः कालः ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ शुक्लेश्यानां मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामलेश्यानां च सामान्योक्तः कालः । किं तु संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ (११) भव्यानुवादेन— भव्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ॥ एकजीवापेक्षया द्वौ भङ्गौ । अनादिः सपर्यवसानः सादिः सपर्यवसानश्च । तत्र सादिः सपर्यवसानो जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणाद्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ अभव्यानामनाद्यपर्यवसानः ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन— क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनां चतुर्णां सामान्योक्तः कालः ॥ औपशमिकसम्यक्त्वेषु असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण

१ कथमेतत्— प्रथमस्वर्गपटलापेक्षया द्वे सागरोपमे । द्वादशस्वर्गपटलापेक्षया अष्टादश सागरोपमाणि च तल्लेश्यायुक्तानां मारणान्तिकोत्पादसम्भवात्सातिरेकतः सागरोपमुक्तत्वाच्च सातिरेकाणि । किञ्चिदधिकानीत्यर्थः ॥

२ त्रैवेद्यकेदवापेक्षया तेषां नामानि मारणान्तिकोत्पादावस्थायामपि शुक्लेश्यासम्भवात्सातिरेकाणि ॥

पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥
 प्रमत्ताप्रमत्तयोश्चतुर्णामुपशमकानां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापे-
 क्षया च जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ सासादनस-
 म्यगृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टिमिथ्यादृष्टीनां सामान्योक्तः कालः ॥ (१३)
 सञ्ज्ञानुवादेन— संज्ञिषु मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां पुंवेद-
 वत् । शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ असंज्ञिनां मिथ्यादृष्टे-
 र्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन
 क्षुद्रभवग्रहणम् ॥ तिणिसया छत्तीसा छावट्टी सहस्सगाणि
 मरणाणि । अंतोमुहुत्तेमेत्ते तावदिया चेव होंति खुद्भवा ॥
 ६६३३६ ॥ उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ।
 तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्योक्तः कालः ॥ (१४) आहारा-
 नुवादेन— आहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।
 एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा
 असंख्येयाः संख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । शेषाणां सामान्योक्तः
 कालः ॥ अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।
 एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण त्रयः समयः ॥
 सासादनसम्यगृष्ट्यसंयतसम्यगृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः
 समयः । उत्कर्षेणावलिकाया असंख्येयभागः । एकजीवं प्रति
 जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण द्वौ समयौ ॥ सयोगकेवलिनो
 नानाजीवापेक्षया जघन्येन त्रयः समयः । उत्कर्षेण संख्ये-
 याः समयः । एकजीवं प्रति जघन्यश्चोत्कृष्टश्च त्रयः समयः ॥
 अयोगकेवलिनं सामान्योक्तः कालः ॥ कालो वर्णितः ॥

१ एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारक इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥

२ समये संमये दण्डादिप्रारम्भकत्वात् ॥

अन्तरं निरूप्यते— विवक्षितस्य गुणस्य गुणान्तरसंक्रमे सति पुनस्तत्प्राप्तेः प्राञ्जल्यमन्तरम् । तत् द्विविधम् । सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे षट्षष्ठी देशोने सागरोपमाणाम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागः । उत्कर्षेणाद्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया सासादनवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणाद्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणाद्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ चतुर्णामुपशमंकानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणाद्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ चतुर्णां क्षपकाणामयोगकेवलानां च नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षण्मासाः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ सयोगकेवलानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ नारकाणां सप्तसु पृथिवीषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रि-

शत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्टेर्नाना-
जीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।
उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्या-
दीनां चतुर्णां सामान्योक्तमन्तरम् ॥ मनुष्यगतौ मनुष्याणां
मिथ्यादृष्टेस्तिर्यग्गतौ ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजी-
वापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासं-
ख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथ-
क्त्वैरभ्यधिकानि ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ।
एकजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्व-
कोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तानां नानाजीवा-
पेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण
पूर्वकोटीपृथक्त्वानि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामा-
न्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटीपृथ-
क्त्वानि । शेषाणां सामान्यवत् ॥ देवगतौ देवानां मिथ्यादृष्ट्यसंयत-
सम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येना-
न्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण एकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादन-
सम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एक-

१ अधिकमपि कस्मान्नेति चेत्-- क्षपणारम्भकवेदकयुक्तस्य तिर्यक्षूत्पा-
दाभावत् । तद्युक्तो हि देवेष्वेवोत्पद्यते । अतो मिथ्यात्वयुक्तस्त्रिपल्योपमायुष्को
भोगभूमिषूत्पद्यते । तत्र चोत्पन्नानां तिर्यङ्मनुष्याणां किञ्चिदभ्यधिकाष्टत्वा-
विंशद्दिनेषु सम्यक्त्वग्रहणयोग्यता भवति । नियमादेतावीद्दिनेषु सम्यक्त्वभि-
ध्यात्वपरित्यागात् सम्यक्त्वं गृह्णाति । त्रिपल्योपमायुःशेषे पुनर्मिथ्यात्वं
प्रतिपद्यते । इति गर्भकाले किञ्चिदधिकाष्टत्वाविंशद्दिनैरवसानकाले शेषेण
च हीनत्वाद्देशोनानि ज्ञातव्यानि ॥

२ यतो मनुष्या अपि भोगभूमौ तथाविधा भवन्ति ॥

जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन—
 एकेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटी-
 पृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ विकलेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ।
 एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽ-
 संख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । एवमिन्द्रियं प्रत्यन्तरमुक्तम् । गुणं
 प्रत्युभयतोऽपि नास्त्यन्तरम् ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्य-
 वत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सा-
 मान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्त-
 र्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥
 असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ।
 एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं
 पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया
 सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण साग-
 रोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ शेषाणां सामान्योक्तम् ॥
 (३) कायानुवादेन—पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां नानाजीवापे-
 क्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् ॥
 उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ वनस्पतिकायि-
 कानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन
 क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणासंख्येया लोकाः ॥ एवं कायं प्रत्य-

१ गुणस्थानेत्यस्य नाम्न एकदेशं मिथ्यात्वादिकम् ॥ २ एकेन्द्रियविकलेन्द्रियतोऽर्थात्यर्थः । यतस्ते एकेन्द्रियविकलेन्द्रिया मिथ्यादृष्टय एव । एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणां चतुर्णां गुणस्थानान्तरासम्भवात् । पञ्चेन्द्रियाणां तु तत्सम्भवात् मिथ्यात्वादेः सम्यक्त्वादिना अन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

न्तरमुक्तम् । गुणं प्रत्युभयतोऽपि नास्त्यन्तरम् ॥ त्रसकाधिके-
षु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यक्मिथ्यादृष्ट्यो-
र्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन प-
ल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे
पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया
सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे
सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ शेषाणां पञ्चेन्द्रियवत् ॥
(४) योगानुवादेन—कायवाङ्मानसयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्-
दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगकेवलानां नानाजीवापेक्षया एकजीवा-
पेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्ना-
नाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । चतुर्णामुप-
शमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्य-
न्तरम् । चतुर्णां क्षपकाणामयोगकेवलानां च सामान्यवत् ॥ (५)
वेदानुवादेन—स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ।
एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्यो-
पमानि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्ना-
नाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योप-
मासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥
असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ।
एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥
द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्ये-
नान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोः क्षपकयो-
र्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् ॥

१ पृथिव्यादिचतुर्णां वनस्पतिकायिकानां चान्तरं नास्ति यतः पृथिव्य-
तेजोवायुकायिकास्तथा वनस्पतिकायिका उभयेऽपि मिथ्यादृष्ट्यो वर्तन्ते ॥

एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥
 सासादनसम्यग्दृष्टिसम्याग्मिथ्यादृष्ट्योनानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ।
 एकजीवं प्रति जघन्येन पर्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च ।
 उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां
 नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।
 उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया
 सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपम-
 शतपृथक्त्वम् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः ।
 उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥
 नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं
 प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशो-
 नानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां सामान्योक्तम् ॥
 द्वयोः क्षपकयोः स्त्रीवेदवत् ॥ अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादरोपशम-
 कसूक्ष्मसाम्परायोपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्योक्तम् । एक-
 जीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजी-
 वापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां
 सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन—क्रोधमानमायालोभकषायाणां
 मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां मनोयोगिवत् ॥ द्वयोः क्षपक-
 योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः
 सातिरेकः ॥ केवललोभस्य सूक्ष्मसाम्परायोपशमकस्य नानाजीवा-
 पेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ क्षपकस्य
 तस्य सामान्यवत् ॥ अकषायेषु उपशान्तकषायस्य नानाजीवापे-
 क्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां त्रयाणां

सामान्यवत् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन—मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ॥ एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिषु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सामान्यवत् । किं तु अवधिज्ञानिषु नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । मनःपर्ययज्ञानिषु प्रमत्ताप्रमत्तसंयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ चतुर्णां क्षपकाणामवधिज्ञानिवत् ॥ द्वयोः केवलज्ञानिनोः सामान्यवत् ॥ (८) संयमानुवादेन—सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ द्वयोः क्षपकयोः सामान्यवत् ॥ परिहारशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥

सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयतेषूपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ तस्यैव क्षपकस्य सामान्यवत् ॥ यथाख्याते अकषायवत् ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ असंयतेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ शेषाणां त्रयाणां सामान्यवत् ॥ (९) दर्शनानुवादेन—चक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सामान्योक्तम् ॥ अचक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तमन्तरम् ॥ अवधिदर्शनिनोऽवधिज्ञानिवत् ॥ केवलदर्शनिनः केवलज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन—कृष्णनीलकापोतलेश्येषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देशोनानि ॥ तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमाणि

सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ॥ एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येय-
भागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोप-
माणि सातिरेकाणि ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां नानाजीवा-
पेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ शुक्लेश्येषु मिथ्यादृ-
ष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति
जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥
सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ।
एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ संयतासंयतप्रमत्तसंयतयो-
स्तेजोलेख्यावत् ॥ अप्रमत्तसंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ।
एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ अयदोत्ति छलेस्साओ
सुह तिय लेस्सा हु देसविरदतिये ॥ तत्तो दु सुक्कलेस्सा अजो-
गिठाणं अलेस्सं तु ॥ १ ॥ तयाणामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया
सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उप-
शान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति
नास्त्यन्तरम् ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सयोगेकेवलिनामलेश्यानां च
सामान्यवत् ॥ (११) भव्यानुवादेन— भव्येषु मिथ्यादृष्ट्याद्ययो-
गकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ अभव्यानां नानाजीवापेक्षया
एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन—
क्षायिकसम्यग्दृष्टिष्वसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ।
एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥
संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ।
एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-

माणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ शेषाणां सामान्यवत् । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिष्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ सँयतासँयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि देशोनानि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तसँयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ औपशमिकसम्यग्दृष्टिष्वसँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण सप्त रात्रिदिनानि ॥ एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ सँयतासँयतस्य नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण चतुर्दश रात्रिदिनानि । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ प्रमत्ताप्रमत्तसँयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पञ्चदश रात्रिदिनानि । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ त्रयाणामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्भिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवादेन— संज्ञिषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्भिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरो-

पमशतपृथक्त्वम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवा-
पेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण
सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवा-
पेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण
सागरोपमशतपृथक्त्वम् । चतुर्णां क्षपकाणां सामान्यवत् ।
असंज्ञिनां नानाजीवापेक्षयैकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ तदु-
भयव्यपदेशरहितानां सामान्यवत् ॥ (१४) आहारानुवादेन—
आहारकेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्य-
क्त्रिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघ-
न्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणांगुलासंख्येय-
भागा असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्य-
प्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति
जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा असंख्येया उत्स-
र्पिण्यवसर्पिण्यः ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामा-
न्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणांगुलासंख्येय-
भागा असंख्येयासंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । चतुर्णां क्षपकाणां
सयोगकेवलिनं च सामान्यवत् । अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नाना-
जीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृ-
ष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्ये-
यभागः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजी-
वापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण मासपृथक्त्वम् । एकजीवं
प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ सयोगकेवलिनं नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः
समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥
अयोगकेवलिनं नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण
षणमासाः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ अन्तरमवगतम् ॥

भावो विभाव्यते ॥ स द्विविधः । सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टिरित्यौदयिको भावः । सासादनसम्यग्दृष्टिरिति पारिणामिको भावः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरिति क्षायोपशमिको भावः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टिरिति औपशमिको वा क्षायिको वा क्षायोपशमिको वा भावः ॥ उक्तं च । मिच्छे खलु ओदइओ विदिए पुण पारिणामिओ भावो । मिस्से खओवसमिओ अविरदसम्मम्मि तिण्णेव ॥ १ ॥ असंयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ संयतासंयतः प्रमत्तसंयतोऽप्रमत्तसंयत इति च क्षायोपशमिको भावः ॥ चतुर्णामुपशमकानामौपशमिको भावः ॥ चतुर्षु क्षपकेषु सयोगायोगकेवलिनोश्च क्षायिको भावः ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारकाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् ॥ द्वितीयादिष्वसम्यग्मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टीनां सामान्यवत् ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेरौपशमिको वा क्षायोपशमिको वा भावः । असंयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ तिर्यगतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्ट्यादिसंयतासंयतान्तानां सामान्यवत् ॥ मनुष्यगतौ मनुष्याणां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ देवगतौ देवानां मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणामौदयिको भावः । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ (३) कायानुवादेन— स्थावरकायिकानामौदयिको भावः । तसकायिकानां सामान्यमेव ॥ (४) योगानुवादेन— कायवाङ्मा-

१ असंयतसम्यग्दृष्टौ सम्भवतोऽसंयतत्वस्यौदयिकत्वं प्राहुः असंयतत्वस्य चारित्रमोहोदयेहेतुत्वात् ॥

नसयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवल्लिनां च सामान्यमेव ॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीपुन्नपुंसकवेदानामवेदानां च सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायालोभकषायाणामकषायाणां च सामान्यवत् (७) ज्ञानानुवादेन— मत्त-ज्ञानिश्रुताज्ञानिविभङ्गज्ञानिनां मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनां च सामान्यवत् ॥ (८) संयमानुवादेन— सर्वेषां संयतानां संयतासंयतानामसंयतानां च सामान्यवत् (९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनकेवलदर्शनिनां सामान्यवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन— षड्लेश्यानामलेश्यानां च सामान्यवत् ॥ (११) भव्यानुवादेन— भव्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् । अभव्यानां पारिणामिको भावः ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन— क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टेः क्षायिको भावः । क्षायिकं सम्यक्त्वम् । असंयतत्वमौदयिकेन भावेन ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां क्षायोपशमिको भावः । क्षायिकं सम्यक्त्वं च ॥ चतुर्णामुपशमकानामौपशमिको भावः । क्षायिकं सम्यक्त्वम् ॥ शेषाणां सामान्यवत् ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टेः क्षायोपशमिको भावः । क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् । असंयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां क्षायोपशमिको भावः । क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ औपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टेरौपशमिको भावः । औपशमिकं सम्यक्त्वम् । असंयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां क्षायोपशमिको भावः । औपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ चतुर्णामुपश-

१ अभव्यत्वधर्मस्य मुख्यत्वेन । मिथ्यात्वमुख्यत्वेन तु औदयिक एव स्यात् ॥

२ अत्र औदयिको भावः इत्येकः पाठः । औपशमिको भावः इत्येकः पाठः ॥

मकानामौपशमिको भावः । औपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ सासादनस-
म्यगृष्टेः पारिणामिको भावः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेः क्षायोपशमिको
भावः ॥ मिथ्यादृष्टेरौदयिको भावः । (१३) संज्ञानुवादेन—
संज्ञिनां सामान्यवत् । असंज्ञिनामौदयिको भावः ॥ तदुभयव्यपदेश-
रहितानां सामान्यवत् ॥ (१४) आहारानुवादेन— आहारका-
णामनाहारकाणां च सामान्यवत् ॥ भावः परिसमाप्तः ॥

अल्पबहुत्वमुपवर्ण्यते ॥ तत् द्विविधं सामान्येन विशेषेण च ॥
सामान्येन तावत्— त्रय उपशमकाः सर्वतः स्तोकाः स्वगुणस्थान-
कालेषु प्रवेशेन तुल्यसंख्याः ॥ उपशान्तकषायास्तावन्त एव ॥
त्रयः क्षपकाः संख्येयगुणाः ॥ क्षीणकषायवीतरागच्छद्गन्थास्तावन्त
एव ॥ सयोगकेवलिनोऽयोगकेवलिनश्च प्रवेशेन तुल्यसंख्याः ॥
सयोगकेवलिनः स्वकालेन समुदिताः संख्येयगुणाः । ८९८५०२ ॥
अप्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः । २९६९९१०३ । प्रमत्तसंयताः
संख्येयगुणाः । ५९३९८२०६ ॥ संयतासंयता असंख्येयगुणौः ॥
सासादनसम्यगृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येय-
गुणाः । असंयतसम्यगृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥
विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु सर्वतः
स्तोकाः सासादनसम्यगृष्टयः । सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः ।

१ अष्टसु समयेषु प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा इत्यादिजघन्या ॥
उत्कृष्टास्तु १६।२४।३०।३६।४२।४८।५४ स्वगुणस्थानकालेषु प्रवेशेन
तुल्यसंख्याः ॥ संख्याकथनावसरे प्रोक्ताः । तत्र द्रष्टव्यम् ॥

२ संयतासंयताः संख्येयगुणाः । संयतासंयतानां नास्त्यल्पबहुत्वम् ।
एकगुणस्थानवर्तित्वात् । संयतासंयतानामिव गुणस्थानभेदात् १३००००००० ॥
३ सासादनसम्यगृष्टयः संख्येयगुणाः ५२००००००० ॥ ४ सम्यग्मि-
थ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः १०४००००००० ॥ ५ ॥ असंयतसम्यगृष्टयः
संख्येयगुणाः ७००००००००० ॥ इति श्रुतसागरः ॥

असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥
तिर्यग्गतौ तिरश्चां सर्वतः स्तोकाः संयतासंयताः । इतरेषां सामान्यवत् ॥
मनुष्यगतौ मनुष्याणामुपशमकादिप्रमत्तसंयतान्तानां सामान्यवत् ॥
ततः संख्येयगुणाः संयतासंयताः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येय-
गुणाः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टयः
संख्येयगुणाः ॥ मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ देवगतौ देवानां
नारकवत् ॥ (२) इंद्रियानुवादेन — एकेन्द्रियविकलेन्द्रियेषु
गुणस्थानभेदो नास्तीत्यल्पबहुत्वाभावः ॥ इन्द्रियं प्रत्युच्यते ।
पञ्चेन्द्रियाद्येकेन्द्रियान्ता उत्तरोत्तरं बहवः ॥ पञ्चेन्द्रियाणां सामा-
न्यवत् । अयं तु विशेषः — मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ (३)
कायानुवादेन — स्थावरकायेषु गुणस्थानभेदाभावादल्पबहुत्वाभावः ॥
कायं प्रत्युच्यते । सर्वतस्तेजःकायिका अल्पाः । ततो बहवः
पृथिवीकायिकाः । ततोऽप्कायिकाः । ततो वातकायिकाः ।
सर्वतोऽनन्तगुणा वनस्पतयः ॥ त्रसकायिकानां पञ्चेन्द्रियवत् ॥
(४) योगानुवादेन — बाङ्मानसयोगिनां पञ्चेन्द्रियवत् ।
काययोगिनां सामान्यवत् ॥ (५) वेदानुवादेन — स्त्रीपुंवे-
दानां पञ्चेन्द्रियवत् । नपुंसकवेदानामवेदानां च सामान्यवत् ॥
(६) कषायानुवादेन — क्रोधमानमायाकषायाणां पुंवेदवत् ।
अयं तु विशेषः — मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥ लोभकषायाणां
द्वयोरुपशमकयोस्तुल्या संख्या । क्षपकाः संख्येयगुणाः । सूक्ष्म-
साम्परायशुद्ध्युपशमकसंयता विशेषाधिकाः । सूक्ष्मसाम्परायक्षपकाः
संख्येयगुणाः । शेषाणां सामान्यवत् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन —
मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः ।
मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ मतिश्रुतावधिज्ञानिषु सर्वतः स्तोका-
श्चत्वार उपशमकाश्चत्वारः क्षपकाः संख्येयगुणाः । अप्रमत्त-

संयताः संख्येयगुणाः । प्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः । संय-
तासंयताः संख्येयगुणाः । असंयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ॥
मनःपर्ययज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः । चत्वारः
क्षपकाः संख्येयगुणाः । अप्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः । प्रमत्तसं-
यताः संख्येयगुणाः ॥ केवलज्ञानिषु अयोगकेवलिभ्यः संयोगकेव-
लिनः संख्येयगुणाः ॥ (८) संयमानुवादेन— सामायिकच्छे-
दोपस्थापनशुद्धिसंयतेषु द्वयोरुपशमकयोस्तुल्यसंख्या । ततः संख्ये-
यगुणौ क्षपकौ । अप्रमत्ताः संख्येयगुणाः । प्रमत्ताः संख्येयगुणाः ॥
परिहारविशुद्धिसंयतेषु अप्रमत्तेभ्यः प्रमत्ताः संख्येयगुणाः । सूक्ष्म-
साम्परायशुद्धिसंयतेषु उपशमकेभ्यः क्षपकाः संख्येयगुणाः ॥ यथा-
ख्यातविहारशुद्धिसंयतेषु उपशान्तकषायेभ्यः क्षीणकषायाः संख्ये-
यगुणाः ॥ अयोगकेवलिनस्तावन्त एव । संयोगकेवलिनः संख्येय-
गुणाः ॥ संयतासंयतानां नास्त्यल्पबहुत्वम् । असंयतेषु सर्वतः
स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः । सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ।
असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥
(९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनिनां मनोयोगिवत् ॥ अचक्षु-
दर्शनिनां काययोगिवत् ॥ अवधिदर्शनिनामवधिज्ञानिवत् ॥ केव-
लदर्शनिनां केवलज्ञानिवत् ॥ (१०) लेशानुवादेन— कृष्ण-
नीलकापोतलेश्यानां असंयतवत् ॥ तेजःपद्मलेश्यानां सर्वतः स्तोका
अप्रमत्ताः । प्रमत्ताः संख्येयगुणाः । एवमितरेषां पञ्चेन्द्रियवत् ॥
शुक्ललेश्यानां सर्वतः स्तोका उपशमकाः । क्षपकाः संख्येयगुणाः ।
संयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः । अप्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः ।

१ अयोगकेवलिनः एको वा द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः
स्वकालेन समुदितास्तेभ्यः संख्येयाः संयोगकेवलिनः ॥ ८९८५०२ ॥

प्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः । संयतासंयताः संख्येयगुणाः ।
 सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः । सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येय-
 गुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्ये-
 यगुणाः । (११) भव्यानुवादेन — भव्यानां सामान्यवत् ।
 अभव्यानां नास्त्यल्पबहुत्वम् ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन — क्षायिक-
 सम्यग्दृष्टिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः । इतरेषां प्रमत्ता-
 न्तानां सामान्यवत् । ततः संयतासंयताः संख्येयगुणाः । असं-
 यतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु सर्वतः
 स्तोका अप्रमत्ताः । प्रमत्ताः संख्येयगुणाः । संयतासंयताः
 संख्येयगुणाः । असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ औपशमि-
 कसम्यग्दृष्टीनां सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः । अप्रमत्ताः
 संख्येयगुणाः । प्रमत्ताः संख्येयगुणाः ॥ संयतासंयताः संख्येय-
 गुणाः । असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । शेषाणां नास्त्यल्प-
 बहुत्वम् । विपक्षे एकैकगुणस्थानग्रहणात् ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवा-
 देन — संज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत् । असंज्ञिनां नास्त्यल्पबहुत्वम् ।
 तदुभयव्यपदेशरहितानां केवलज्ञानिवत् ॥ (१४) आहारानुवादेन —
 आहारकाणां काययोगिवत् । अनाहारकाणां सर्वतः स्तोकाः
 सयोगकेवलिनः । अयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः । सासादनसम्य-
 ग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । मिथ्या-
 दृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥ एवं मिथ्यादृष्ट्यादीनां गत्यादिषु मार्गेणा
 कृता सामान्येन ॥ तत्र सूक्ष्मभेद आगमाविरोधेनानुस्मर्तव्यः ॥

एवं सम्यग्दर्शनस्यादावुद्दिष्टस्य लक्षणोत्पत्तिस्वामिविषयन्यासा-
 धिगमोपाया निर्दिष्टाः । तत्सम्बन्धेन च जीवादीनां सञ्ज्ञापरि-
 णामादि निर्दिष्टम् । तदनन्तरं सम्यग्ज्ञानं विचारार्हमित्याह —

मतिश्रुतावाधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

ज्ञानशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं अवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानमिति ॥ इन्द्रियैर्मनसा च यथास्वमर्थान्मन्यते अनया मनुते मननमात्रं वा मतिः ॥ तदावरणक्षयोपशमे सति निरूप्यमाणं श्रूयते अनेनेति तत् शृणोति श्रवणमात्रं वा श्रुतम् ॥ अनयोः प्रत्यासन्ननिर्देशः कृतः कार्यकारणभावात् । तथा च वक्ष्यते “श्रुतं मतिपूर्वमिति” ॥ अवाग्धानादवच्छिन्नविषयाद्वा अवधिः ॥ परकीयमनोगतोऽर्थोः मन इत्युच्यते साहचर्यात्तस्य पर्ययणं परिगमनं मनःपर्ययः । मतिज्ञानप्रसङ्ग इति चेन्न । अपेक्षामात्रत्वात् । क्षयोपशमशक्तिमात्रविजृम्भितं तत्केवलं स्वपरमनोभिर्व्यपादिश्यते । यथा अग्ने चन्द्रमसं पश्येति ॥ बाह्येनाभ्यन्तरेण च तपसा यदर्थमर्थिनो मार्गं केवन्ते सेवन्ते तत्केवलम् । असहायमिति वा ॥ तदन्ते प्राप्यते इति अन्ते क्रियते । तस्य प्रत्यासन्नत्वात्तत्समीपे मनःपर्ययग्रहणम् । कुतः प्रत्यासत्तिः ? । सँयमैकाधिकरणत्वात् । तस्य अवधिर्विप्रकृष्टः । कुतः ? विप्रकृष्टैतरत्वात् ॥ प्रत्यक्षात्परोक्षं पूर्वमुक्तं सुगमत्वात् । श्रुतपरिचितानुभूता हि मतिश्रुतपद्धतिः सर्वेण प्राणिगणेन प्रायः प्राप्यते यतः ॥ एवमेतत्पञ्चविधं ज्ञानम् ॥ तद्वेदादयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

१ अवायन्ति व्रजन्तीत्यवाया. पुद्गलाः । तान् दधाति जानातात्यवधिः ॥ अवाग्धानात्पुद्गलपरिज्ञानादित्यर्थः ॥ २ द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्नियतत्वेनावधीयते नियम्यते प्रमीयते परिच्छिद्यत इत्यर्थः ॥

३ अवधानं अवधिः । कोऽर्थः ?— अधस्ताद्बहुतरविषयग्रहणादवधिरुच्यते । देवाः रूढा अवधिज्ञानेन सप्तमनरकपर्यन्तं पश्यन्ति । उपरि स्तोत्रं पश्यन्ति । निजविमानध्वजदण्डपर्यन्तमित्यर्थः ॥ अवच्छिन्नविषयत्वादवधिः । कोऽर्थः ?— रूपितलक्षणविषयत्वादवधिः ॥

४ केवलज्ञानोपेक्षया विप्रकृष्टेषु मतिश्रुतावधिष्वन्यतमत्वात् ॥ ५ श्रुतेन परिचिता सा चानुभूता च ॥

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्तम् । प्रमाणं च केषाञ्चित् ज्ञानमभि-
मतम् । केषाञ्चित् सन्निकर्षः । केषाञ्चिदिन्द्रियमिति । अतोऽ
धिकृतानामेव मत्यादीनां प्रमाणत्वस्यापनार्थमाह—

॥ तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

तद्वचनं किमर्थं ? प्रमाणान्तरपरिकल्पनानिवृत्त्यर्थम् । सन्नि-
कर्षः प्रमाणमिन्द्रियं प्रमाणमिति केचित्कल्पयन्ति तन्निवृत्त्यर्थं
तदित्युच्यते । तदेव मत्यादि प्रमाणं नान्यदिति ॥ अथ सन्नि-
कर्षप्रमाणे सति इन्द्रिये वा को दोषः ? यदि सन्निकर्षः
प्रमाणं, सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानामर्थानामग्रहणप्रसङ्गः । नहि ते
इन्द्रियैः सन्निकृष्यन्ते । अतः सर्वज्ञत्वाभावः स्यात् ॥ इन्द्रि-
यमपि यदि प्रमाणं, स एव दोषः । अल्पविषयत्वात् चक्षु-
रादीनां । ज्ञेयस्य चापरिमाणत्वात् । सर्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावश्च
चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात् । अप्राप्यकारित्वं च उत्तरैर्न
वक्ष्यते ॥ यदि ज्ञानं प्रमाणं, फलाभावः । अधिगमो हि
फलमिष्टं न भावान्तरम् । स चेत्प्रमाणं, न तस्यान्यत्फलं
भवितुमर्हति । फलवता च प्रमाणेन भवितव्यम् ॥ सन्निकर्षे
इन्द्रिये वा प्रमाणे सति, अधिगमः फलमर्थान्तरभूतं युज्यते
इति तदुक्तम् ॥ यदि सन्निकर्षः प्रमाणं, अर्थाधिगमः फलं,
तस्य द्विष्टत्वात्तत्फलेनाधिगमेनापि द्विष्टेन भवितव्यमिति अर्था-
दीनामप्याधिगमः प्राप्नोति । आत्मनश्चेतनत्वात्तत्रैव समवाय इति
चेन्न । ज्ञस्वभावाभावे सर्वेषामचेतनत्वात् । ज्ञस्वभावाभ्युपगमो
वा आत्मनः । स्वमतविरोधः स्यात् ॥ ननु चोक्तं, ज्ञाने

१ सांगतानाम् ॥ २ यौगानाम् ॥ ३ सांख्यानानाम् ॥

४ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यामिति सूत्रव्याख्यानावसरे ॥

प्रमाणे सति फलभावः इति । नैष दोषः । अर्थाधिगमे प्रीतिदर्शनात् । ज्ञस्वभावस्यात्मनः कर्ममलीमसस्य करणालम्बना-
दर्शनश्चये प्रीतिरुपजायते । सा फलमित्युच्यते । उपेक्षा अज्ञा-
ननाशो वा फलम् ॥ रागद्वेषयोरप्रणिधानमुपेक्षा । अन्धकार-
कल्पाज्ञानाभावः अज्ञाननाशो वा फलमित्युच्यते ॥ प्रमिणोति
प्रमीयतेऽनेन प्रमितिमात्रं वा प्रमाणम् ॥ किमनेन प्रमीयते?
जीवादिरर्थः ॥ यदि जीवादेरधिगमे प्रमाणं, प्रमाणाधिगमे अन्य-
त्प्रमाणं परिकल्पयितव्यम् । तथा सत्यनवस्था । नानवस्था ।
प्रदीपवत् ॥ यथा घटादीनां प्रकाशने प्रदीपो हेतुः, तत्स्व-
रूपप्रकाशनेऽपि स एव, न प्रकाशान्तरमस्य मृग्यं, तथा
प्रमाणमपीति अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् ॥ प्रमेयवत्प्रमाणस्य
प्रमाणान्तरपरिकल्पनायां स्वाधिगमाभावात् स्मृत्यभावः । तद-
भावाद्व्यवहारलोपः स्यात् ॥ वक्ष्यमाणभेदापेक्षया द्विवचननिर्देशः ।
वक्ष्यते हि “ आद्ये परोक्षं, प्रत्यक्षमन्यदिति ” स च द्विव-
चननिर्देशः प्रमाणान्तरसंख्यानिवृत्त्यर्थः ॥

उपमानार्थापत्यादीनामत्रैवान्तर्भावादुक्तस्य पञ्चविधस्य ज्ञानस्य
प्रमाणद्वयान्तःपातित्वे प्रतिपादिते प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणद्वयकल्पना-
निवृत्त्यर्थमाह—

॥ आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

आदिशब्दः प्राथम्य(प्रथम)वचनः । आदौ भवमाद्यम् ॥ कथं
द्वयोः प्रथमत्वं? मुख्योपचारपरिकल्पनया । मतिज्ञानं तावन्मु-

१ (प्रत्यक्षं चानुमानं च शाब्दं चोपमया सह । अर्थापत्तिरभावश्च षट्
प्रमाणानि जैमिनेः ॥ जैमिनेः षट् प्रमाणानि चत्वारि न्यायवादिनः ।
सांख्यस्य त्रीणि वाच्यानि द्वे वैशेषिकबौद्धयोः ॥ २ ॥) इत्यप्यधिकः
पाठस्तालपत्रपुस्तके वर्तते ॥

रूपकल्पनया प्रथमम् । श्रुतमपि तस्य प्रत्यासत्त्या प्रथममित्यु-
पचर्यते । द्विवचननिर्देशसामर्थ्याद्गौणस्यापि ग्रहणम् । आद्यं च
आद्यं च आद्ये मतिश्रुते इत्यर्थः । तदुभयमपि परोक्षं प्रमा-
णमित्यभिसम्बध्यते ॥ कुतोऽस्य परोक्षत्वं ? परायत्तत्वात् ॥ मति-
ज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति वक्ष्यते श्रुतमनिन्द्रियस्येति च ।
अतः पराणीन्द्रियाणि मनश्च प्रकाशोपदेशादि च बाह्यनिमित्तं
प्रतीत्य तदावरणकर्मक्षयोपशमापेक्षस्यात्मन उत्पद्यमानं मतिश्रुतं
परोक्षमित्याख्यायते । अत उपमानागमादीनामत्रैवान्तर्भावः ॥

अभिहितलक्षणात्परोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपाद-
नार्थमाह—

॥ प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा । तमेव प्राप्त-
क्षयोपशमं प्रक्षीणावरणं वा प्रतिनियतं प्रत्यक्षम् ॥ अवधिद-
र्शनं केवलदर्शनमपि अक्षमेव प्रतिनियतमतस्तस्यापि ग्रहणं
प्राप्नोति । नैष दोषः । ज्ञानमित्यनुवर्तते, तेन दर्शनस्य व्युदासः ।
एवमपि विभङ्गज्ञानमपि प्रतिनियतमतोऽस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति ।
सम्यगित्यधिकारात् । ततस्तन्निवृत्तिः ॥ सम्यगित्यनुवर्तते, तेन
ज्ञानं विशिष्यते, ततो विभङ्गज्ञानस्य निवृत्तिः कृता । तद्वि-
मिथ्यादर्शनोदयाद्विपरीतार्थविषयमिति न सम्यक् ॥ स्यान्मत-
मिन्द्रियव्यापारजनितं ज्ञानं प्रत्यक्षं, व्यतीतेन्द्रियविषयव्यापारं परो-
क्षमित्येतदविसंवादिलक्षणमभ्युपगन्तव्यमिति । तदयुक्तम् । आप्तस्य
प्रत्यक्षज्ञानाभावप्रसङ्गात् ॥ यदि इन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्य-
क्षमिष्यते, एवं प्रसक्त्या आप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात् ।

नहि तस्येन्द्रियपूर्वोऽर्थाधिगमः ॥ अथ तस्यापि करणपूर्वक-
मेव ज्ञानं कल्प्यते, तस्यासर्वज्ञत्वं स्यात् ॥ तस्य मानसं
प्रत्यक्षमिति चेत्, मनःप्रणिधानपूर्वकत्वात् ज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाभाव
एव ॥ आगमतस्तत्सिद्धिरिति चेन्न । तस्य आगमस्य प्रत्यक्ष-
ज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ योगिप्रत्यक्षमन्यज्ज्ञानं दिव्यमप्यस्तीति चेत्, न
तस्य प्रत्यक्षत्वं, इन्द्रियनिमित्ताभावात् । अक्षमक्षं प्रति यद्वर्तते
तत्प्रत्यक्षमित्यभ्युपगमात् ॥ किञ्च सर्वज्ञत्वाभावः प्रतिज्ञाहानिर्वा ।
तस्य योगिनो यज्ज्ञानं तत्प्रत्यर्थवशवर्ति स्यात्? अनेकार्थ-
ग्राहि वा? यदि प्रत्यर्थवशवर्ति, सर्वज्ञत्वमस्य नास्ति योगिनः,
ज्ञेयस्यानन्त्यात् ॥ अथानेकार्थग्राहि, या प्रतिज्ञा “ विजानाति
न विज्ञानमेकमर्थद्वयम् यथा । एकमर्थं विजानाति न
विज्ञानद्वयं तथा ” इति सा हीयते ॥ अथवा क्षणिकाः
सर्वसंस्कारा इति प्रतिज्ञा हीयते । अनेकक्षणवर्त्येकविज्ञानाभ्यु-
पगमात् । अनेकार्थग्रहणं क्रमेणेति ॥ युगपदेवेति चेत्, योऽस्य
जन्मक्षणः स आत्मलाभार्थ एव । लब्धात्मलानं हि किञ्चि-
त्स्वकार्यं प्रति व्याप्रियते, प्रदीपवदिति चेन्न । तस्याप्यने-
कक्षणविषयतायां सत्यामेव प्रकाश्यप्रकाशनाभ्युपगमात् ॥ विकल्पा-
तीतत्वात्तस्य शून्यताप्रसङ्गश्च ॥

१ युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति परैरभ्युपगमात्सर्ववस्तुषु युग-
पन्मनःप्रणिधानं न घटते । ततः सर्वज्ञत्वाभावः । एकं ज्ञानमेकार्थं न
जानातीति प्रतिज्ञासद्भावाच्च क्रमेण सर्ववस्तुज्ञानं च न घटते वस्तूनामा-
नन्त्यादेकवस्तुपरिज्ञानाव रे अन्यवस्तुपरिज्ञानाभावाच्च सर्वज्ञत्वभावः सुघटः ॥

२ स्वस्मिन्सकलविकल्पाभावत्सकलविकल्पावषयत्वाच्च योगिप्रत्यक्षस्य शून्य-
ताप्रसङ्गः ॥ तत्त्वं विशुद्धं सकलैर्विकल्पैः । विश्रामिलाषास्पदतामतीतम् ॥
न स्वस्य वेद्यं न च तन्निगद्यं । सुषुप्त्यवस्थ भवदुःखबाह्यम् ॥ १ ॥
इति वचनात् ॥

अभिहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रति-
पत्यर्थमाह —

॥ मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध
इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

आदौ यदुद्दिष्टं ज्ञानं तस्य पर्यायशब्दा एते वेदितव्याः ।
मतिज्ञानावरणक्षयोपशमान्तरङ्गनिमित्तजनितोपयोगविषयत्वात् । एते-
षां श्रुतादिष्वप्रवृत्तेश्च ॥ मननं मतिः । स्मरणं स्मृतिः ।
सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा । चिन्तनं चिन्ता । अभिनिबोधनमभिनिबोधः ।
इति यथासम्भवं विग्रहान्तरं विज्ञेयम् ॥ सत्यपि प्रकृतिभेदे
रूढिबललाभात् पर्यायशब्दत्वम् । यथा— इन्द्रः शक्रः पुरन्दरः
इति, इन्दनादिक्रियाभेदेऽपि शचीपतेरेकस्यैव संज्ञाः । सम-
भिरूढनयापेक्षया तेषामर्थान्तरकल्पनायां मत्यादिष्वपि स क्रमो
विद्यत एव । किंतु मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तोपयोगं नाति-
वर्तत इति अयमत्रार्थो विवक्षितः । इतिशब्दः प्रकारार्थः ।
एवंप्रकारा अस्य पर्यायशब्दा इति । अभिधेयार्थो वा । मतिः
स्मृतिः संज्ञा चिन्ता अभिनिबोध इत्येतैर्योऽर्थोऽभिधीयते स
एक एव इति ॥

अथास्यात्मलाभे किं निमित्तमित्याह—

॥ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

इन्दतीति इन्द्र आत्मा तस्य ज्ञस्वभावस्य तदावरणक्ष-
योपशमे सति स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्य यदर्थोपलब्धिनिमित्तं
लिङ्गं तदिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमित्युच्यते ॥ अथवा लीनमर्थं

गमयतीति लिङ्गम् । आत्मनः सूक्ष्मस्यास्तित्वाधिगमे लिङ्ग-
मिन्द्रियम् । यथा इह धूमोऽग्नेः ॥ एवमिदं स्पर्शनादि-
करणं नासति कर्तर्यात्मनि भवितुमर्हतीति ज्ञातुरस्तित्वं
गम्यते ॥ अथवा इन्द्र इति नामकर्मोच्यते । तेन सृष्टमि-
न्द्रियमिति । तत्स्पर्शनादि उत्तरत्वं वक्ष्यते ॥ अनिन्द्रियं मनः
अंतःकरणमित्यनर्थान्तरम् ॥ कथं पुनरिन्द्रियप्रतिषेधेन इन्द्रलिङ्गे
एव मनसि अनिन्द्रियशब्दस्य प्रवृत्तिः ? । ईषदर्थस्य नञः
प्रयोगात् । ईषदिन्द्रियमनिन्द्रियमिति । यथा अनुदरा कन्या
इति ॥ कथमीषदर्थः ? । इमानीन्द्रियाणि प्रतिनियतदेशविषयाणि
कालान्तरावस्थायीनि च । न तथा मनः इन्द्रस्य लिङ्गमपि
सत्प्रतिनियतदेशविषयं कालान्तरावस्थायि च । तदन्तःकरणमिति
चोच्यते । गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारेषु इन्द्रियानपेक्षत्वा-
च्चक्षुरादिवद् बहिरनुपलब्धेश्च अन्तर्गतं करणमित्युच्यते ॥
तदिति किमर्थम् ? । मतिज्ञाननिर्देशार्थम् ॥ ननु च तदन-
न्तरं अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, तस्यैव
ग्रहणं भवति । इहार्थमुत्तरार्थं च तदित्युच्यते ॥ यन्मत्यादि-
पर्यायशब्दवाच्यं ज्ञानं तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं तदेवावग्रहेहा-
वायधारणा इति । इतरथा हि प्रथमं मत्यादिशब्दवाच्यं ज्ञान-
मित्युक्त्वा इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं श्रुतम् । तदेवावग्रहेहावाय-
धारणा इत्यनिष्टमभिसम्बध्यते ॥

एवं निर्ज्ञातोत्पत्तिनिमित्तमनिर्णीतभेदमिति तद्वेदप्रति-
पत्त्यर्थमाह—

॥ अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

विषयविषयिसन्निपातसमयानन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः । विषय-
विषयिसन्निपाते सति दर्शनं भवति तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणम् ।

वग्रहः । यथा— चक्षुषा शुक्लं रूपमिति ग्रहणमवग्रहः ॥ अव-
ग्रहगृहीतेऽर्थे तद्विशेषाकाङ्क्षणमीहा । यथा— शुक्लं रूपं किं
बलाकां पताकेति ॥ विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः । उत्प-
तननिपतनपक्षविक्षेपादिभिर्बलाकैवेयं न पताकेति ॥ अथैतस्यै
कालान्तरेऽविस्मरणकारणं धारणा । यथा— सैवेयं बलाका
पूर्वाद्धि यामहमद्राक्षमिति ॥ एषामवग्रहादीनामुपन्यासक्रमः उत्प-
त्तिक्रमकृतः ॥

१ ननु ईहा संशयज्ञानं भवितुमर्हति, किं बलाका पताकेति उभय-
कोटीपरामर्शप्रत्ययत्वात्, प्रसिद्धसंशयज्ञानवत् ॥ तथा च कथमस्याः ग्रामा-
ण्यमिति न शंकितव्यम् । हेतोरसिद्धेः । तस्या भवितव्यताप्रत्ययरूपत्वेन
उभयकोटीपरामर्शप्रत्ययरूपत्वाघटनात् । किं बलाका पताकेति वचनं तु
निदर्शनद्वयोपदर्शनार्थमुक्तम् । तथा च किं बलाकेत्यत्र बलाकया भवित-
व्यमिति तात्पर्यम् । किं पातकेत्यत्र च पताकया भवितव्यमिति तात्प-
र्यम् ॥ कथमेषा प्रतीतिरिति चेत् प्ररूपणशास्त्रे ज्ञानमार्गणायां मतिज्ञान-
व्याख्यानावसरे श्रीमदभयसूरिवर्यैस्तथैव निरूपितत्वात् ॥ यथाहि तद्वन्थः-
अवग्रहेण इदं श्वेतमिति ज्ञातेऽर्थे विशेषस्य बलाकारूपस्य पताकारूपस्य वा
यथावस्थितस्य आकांक्षा, बलाकया भवितव्यमिति भवितव्यताप्रत्ययरूपा
बलाकायामेव संजायमाना ईहाख्यं द्वितीयं ज्ञानं भवेत् ॥ अथवा पता-
कारूपं विषयमालम्ब्य उत्पद्यमाना अनया पताकया भवितव्यमिति भवि-
तव्यताप्रत्ययरूपा आकांक्षा ईहानाम् द्वितीयं ज्ञानं भवेत् ॥ एवमिन्द्रिया-
न्तरविषयेषु । मनोविषये च अवग्रहगृहीते यथावस्थितस्य विशेषस्य आकां-
क्षारूपा ईहेति निश्चेतव्यम् ॥ मतिज्ञानावर्णक्षयोपशमस्य तात्पर्यभेदेन
अवग्रहेहाज्ञानयोर्भेदसंभवात् ॥ आस्मिन् सम्यग्ज्ञानप्रकरणे बलाका वा पताका
वा इति संशयस्य बलाकायां पताकया भवितव्यमिति विपर्ययस्य च मिथ्या-
ज्ञानस्यानवतारत्वात् ॥

२ अथैतस्येत्यत्र अवेतस्य इत्यपेक्षितं । अवायज्ञानविषयीभूतस्येति तदर्थः ॥

३ एवंविधप्रत्यभिज्ञारूपज्ञानस्य कारणभूतं संस्कारविशिष्टं ज्ञानं धारणा
न त्विदमित्यर्थः ॥

उक्तानामवग्रहादीनां प्रभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृता-

नुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

अवग्रहादयः क्रियाविशेषाः प्रकृताः । तदपेक्षोऽयं कर्म-
निर्देशः । बह्नादीनां सेतराणामिति । बहुशब्दस्य संख्यावैपु-
ल्यवाचिनो ग्रहणमविशेषात् । संख्यावाची यथा— एकः द्वौ
बहव इति । वैपुल्यवाची यथा— बहुरोदनो बहुः सूपः
इति । विधशब्दः प्रकारवाची । क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थम् ।
अनिःसृतग्रहणं असकलपुद्गलोद्गमार्थम् । अनुक्तमभिप्रायेण
ग्रहणम् । ध्रुवं निरन्तरं यथार्थग्रहणम् । सेतरग्रहणं प्रतिपक्ष-
संग्रहार्थं ॥ बहूनामवग्रहः । अल्पस्यावग्रहः । बहुविधस्यावग्रहः ।
एकविधस्यावग्रहः । क्षिप्रमवग्रहः । चिरेणावग्रहः । अनिःसृत-
स्यावग्रहः । निःसृतस्यावग्रहः । अनुक्तस्यावग्रहः । उक्तस्याव-
ग्रहः । ध्रुवस्यावग्रहः । अध्रुवस्यावग्रहश्चेति अवग्रहो द्वादश-
विकल्पः ॥ एवमीहादयोऽपि । त एते पञ्चभिरिन्द्रियद्वारैर्मनसा
च प्रत्येकं प्रादुर्भाव्यन्ते ॥ तत्र बह्ववग्रहादयः मतिज्ञानावरण-
क्षयोपशमप्रकर्षात् प्रभवन्ति । नेतरे इति । तेषामभ्यर्हितत्वा-
दादौ ग्रहणं क्रियते ॥ बहुबहुविधयोः कः प्रतिविशेषः ? ।
यावता बहुषु बहुविधेष्वपि बहुत्वमस्ति । एकप्रकारनानाप्रका-
रकृतो विशेषः ॥ उक्तनिःसृतयोः कः प्रतिविशेषः ? । यावता

१ अविशेष्योक्तत्वात् ॥ २ बह्वेकविधयोरविशेष इति न मन्तव्यम् ।
बहूनामवग्रह इत्यत्र बहुत्वसंख्याया मुख्यतया ग्रहणं न नैकविधस्यावग्रह इत्यर्थः ।

३ आदिशब्देन बहुविधावग्रहादयो गृह्यन्ते ॥

४ सूत्रे इतरशब्दगृहीता अबह्ववग्रहादयः ॥

सकलनिःसरणान्निःसृतम् । उक्तमप्येवंविधमेव ॥ अयमस्ति विशेषः— अन्योपदेशपूर्वकं ग्रहणमुक्तम् । स्वत एव ग्रहणं निःसृतम् ॥ अपरेषां क्षिप्रनिःसृत इति पाठः ॥ त एवं वर्णयन्ति— श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दमवगृह्यमाणं मयूरस्य वा कुरुरस्य वेति कश्चित्प्रतिपद्यते । अपरः स्वरूपमेवानिःसृत इति ॥ ध्रुवावग्रहस्य धारणायाश्च कः प्रतिविशेषः ? उच्यते । क्षयोपशमप्राप्तिकाले विशुद्धपरिणामसन्तत्या प्राप्तात्क्षयोपशमात्प्रथमसमये यथावग्रहस्तथैव द्वितीयादिष्वपि समयेषु नानाभ्यधिक इति ध्रुवावग्रह इत्युच्यते ॥ यदा पुनर्विशुद्धपरिणामस्य संक्लेशपरिणामस्य च मिश्रणात्क्षयोपशमो भवति तत उत्पद्यमानोऽवग्रहः कदाचिद्बहूनां कदाचिदल्पस्य कदाचिद्बहुविधस्य कदाचिदेकविधस्य वेति न्यूनाधिकभावात् ध्रुवावग्रह इत्युच्यते ॥ धारणा पुनर्गृहीतार्थाविस्मरणकारणमिति महदनयोरन्तरम् ॥

यद्यवग्रहादयो बह्वादीनां कर्मणामाक्षेसारः, बह्वादीनि पुनर्विशेषणानि कस्येत्यत आह—

॥ अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिविषयोऽर्थः । तस्य बह्वादिविशेषणविशिष्टस्य अवग्रहादयो भवन्तीत्यभिसम्बन्धः क्रियते ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता बह्वादिरर्थ एव ? सत्यमेव किन्तु प्रवादिपरिकल्पनानिवृत्त्यर्थमर्थस्येत्युच्यते । केचित्प्रवादिनो मन्यन्ते रूपादयो गुणा एव इन्द्रियैः सन्निकृष्यन्ते तेषामेव ग्रहणमिति । तदयुक्तम् । नहि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इन्द्रियैः सन्निकर्षमापद्यन्ते । न तर्हि इदानीमिदं भवति रूपं मया दृष्टं, गन्धो वा घ्रात

इति । भवति च । कथं ? इयति पर्यायांस्तैर्वाऽयत इत्यर्थो द्रव्यं तस्मिन्निन्द्रियैः सन्निकृष्यमाणे तदव्यतिरेकाद्रूपादिष्वपि संन्यवहारो युज्यते ॥

किमिमे अवग्रहादयः सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियस्य भवन्ति उत कश्चिद्विषयविशेषोऽस्तीत्यत आह ॥

॥ व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यञ्जनमव्यक्तं शब्दादिजातं तस्यावग्रहो भवति । किमर्थमिदं ? नियमार्थं, अवग्रह एव नेहादय इति । स तर्हि एवकारः कर्तव्यो न कर्तव्यः ? । सिद्धे विधिरारम्भमाणो नियमार्थ इति अन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥ ननु अवग्रहग्रहणमुभयत्र तुल्यं तत्र किं कृतोऽयं विशेषः ? ॥ अर्थावग्रहव्यञ्जनावग्रहयोर्व्यक्ताव्यक्तकृतो विशेषः । कथम् ? । अभिनवशरावादीकरणवत् । यथा जलकणद्वित्रिसिक्तः शरावोऽभिनवो नार्दीभवति, स एव पुनःपुनः सिच्यमानः शनैस्तिम्यते, एवं श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु शब्दादिपरिणताः पुद्गला द्वित्र्यादिषु समयेषु गृह्यमाणा न व्यक्तीभवन्ति, पुनःपुनरवग्रहे सति व्यक्तीभवन्ति ॥ अतो व्यक्तग्रहणात्प्राग्व्यञ्जनावग्रहः । व्यक्तग्रहणमर्थावग्रहः । ततोऽव्यक्तावग्रहणादीहादयो न भवन्ति ॥

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यञ्जनावग्रहप्रसङ्गे यत्रासम्भवस्तदर्थप्रतिषेधमाह—

॥ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषा अनिन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति । कुतः । अप्राप्यकारित्वात् ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिकं युक्तसन्नि-

कर्षविशेषेऽवस्थितं बाह्यप्रकाशाभिव्यक्तमुपलभते चक्षुः, मनश्चाप्राप्त-
मतो नानयोर्व्यञ्जनावग्रहोऽस्ति ॥ चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वं कथम-
प्यवसीयते? । आगतो युक्तितश्च ॥ आगतस्तावत्— पुटं
सुणोदि सद्दं अपुटं पुण पस्सदे रूवम् । फासं रसं च
गन्धं वद्धं पुटं वियाणादि ॥ १ ॥ युक्तितश्च— अप्राप्य-
कारि चक्षुः स्पृष्टानवग्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात् त्वगि-
न्द्रियवत् स्पृष्टमञ्जनं गृहीयात् ॥ न तु गृह्णात्यतो मनोवदप्राप्य-
कारीत्यवसेयम् । ततश्चक्षुर्मनसी वर्जयित्वा शेषाणामिन्द्रियाणां
व्यञ्जनावग्रहः । सर्वेषामिन्द्रियानिन्द्रियाणामर्थावग्रह इति सिद्धं ॥

आह निर्दिष्टं मतिज्ञानं लक्षणतो विकल्पतश्च; तद-
नन्तरमुद्दिष्टं यत् श्रुतं तस्येदानीं लक्षणं विकल्पश्च वक्तव्य
इत्यत आह ॥

॥ श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतशब्दोऽयं श्रवणमुपादाय व्युत्पादितोऽपि रूढिवशात्
कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे वर्तते ॥ यथा कुशलवनकर्मप्रतीत्या व्युत्पा-
दितोऽपि कुशलशब्दो रूढिवशात्पर्यवदाते वर्तते ॥ कः पुनरसौ
ज्ञानविशेष इति अत आह “ श्रुतं मतिपूर्वमिति ” श्रुतस्य
प्रमाणत्वं पूरयतीति पूर्वं निमित्तं कारणमित्यनर्थान्तरम् ॥ मति-
निर्दिष्टा । मतिः पूर्वमस्य मतिपूर्वं मतिकारणमित्यर्थः ॥ यदि
मतिपूर्वं श्रुतं तदपि मत्यात्मकं प्राप्नोति कारणसदृशं हि
लोके कार्यं दृष्टमिति । नैतदैकान्तिकम् । दण्डादिकारणोऽयं
घटो न दण्डाद्यात्मकः । अपि च सति तस्मिन् तदभावात्
सत्यपि मतिज्ञाने बाह्यश्रुतज्ञाननिमित्तसन्निधानेऽपि प्रबलश्रुतावर-
णोदयस्य श्रुताभावः । श्रुतावरणक्षयोपशमप्रकर्षे तु सति श्रुत-
ज्ञानमुत्पद्यत इति मतिज्ञानं निमित्तमात्रं ज्ञेयम् ॥ आह श्रुत-

मनादिनिधनमिष्यते । तस्य मतिपूर्वकत्वे तदभावः । आदि-
मतोऽन्तवत्त्वात् । ततश्च पुरुषकृतत्वादप्रामाण्यमिति, नैष दोषः ॥
द्रव्यादिसामान्यार्पणात् श्रुतमनादिनिधनमिष्यते ॥ नहि केन-
चित्पुरुषेण कचित्कदाचित्कथञ्चिदुत्प्रेक्षितमिति । तेषामेव विशेषा-
पेक्षया आदिरन्तश्च सम्भवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते ॥ यथाङ्कुरो
बीजपूर्वकः स च सन्तानापेक्षया अनादिनिधन इति ॥ न
चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यकारणम् । चौर्याद्युपदेशस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य
प्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥ अनित्यस्य च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्ये को
विरोधः ? । आह, प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामान्मति-
पूर्वकत्वं श्रुतस्य नोपपद्यत इति । तदयुक्तं सम्यक्त्वस्य तद-
पेक्षत्वात् । आत्मलाभस्तु क्रमवानिति मतिपूर्वकत्वव्याघाताभावः ॥
आह मतिपूर्वं श्रुतमित्येतल्लक्षणमव्यापि श्रुतपूर्वमपि श्रुतमिष्यते ।
तद्यथा— शब्दपरिणतपुद्गलस्कन्धादाहितवर्णपदवाक्यादिभावाच्चक्षुरा-
दिविषयाच्च आद्यश्रुतविषयभावमापन्नादव्यभिचारिणः कृतसंगी-
तिर्जनो घटाज्जलधारणादिकार्यसम्बन्ध्यन्तरं प्रतिपद्यते धूमादेर्वा-
ग्न्यादिद्रव्यं, तदा श्रुतात् श्रुतप्रतिपत्तिरिति । नैष दोषः । तस्यापि
मतिपूर्वकत्वमुपचारतः ॥ श्रुतमपि क्वचिन्मतिपूर्वकत्वान्मतिरित्युपच-
र्यत इति ॥ भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते द्विभेदमनेकभेदं द्वाद-
शभेदमिति ॥ द्विभेदं तावत्— अङ्गबाह्यमङ्गप्रविष्टमिति । अङ्गबाह्यम-
नेकविधं दशवैकालिकोत्तराध्ययनादि ॥ अङ्गप्रविष्टं द्वादशवि-
धम् ॥ तद्यथा— आचारः । सूत्रकृतम् । स्थानम् । समवायः ।
व्याख्याप्रज्ञप्तिः । ज्ञातृधर्मकथा । उपासकाध्ययनम् । अन्तकृद्-
शम् । अनुत्तरोपपादिकदशम् । प्रश्नव्याकरणम् । विपाकसूत्रम् ।

दृष्टिवाद इति ॥ दृष्टिवादः पञ्चविधः— परिकर्म । सूत्रम् । प्रथ-
मानुयोगः । पूर्वगतम् । चूलिका चेति ॥ तत्र पूर्वगतं चतु-
र्दशविधम्— उत्पादपूर्वम् । अग्रायणीयम् । वीर्यानुप्रवादम् ।
अस्तिनास्तिप्रवादम् ॥ ज्ञानप्रवादम् । सत्यप्रवादम् । आत्मप्र-
वादम् । कर्मप्रवादम् । प्रत्याख्याननामधेयम् । विद्यानुप्रवादम् ।
कल्याणनामधेयम् । प्राणावायम् । क्रियाविशालम् । लोकबिन्दु-
सारमिति ॥ तदेतत् श्रुतं द्विभेदमेकभेदं द्वादशभेदमिति ॥
किंकृतोऽयं विशेषः ? । वक्तृविशेषकृतः ॥ त्रयो वक्तारः ।
सर्वज्ञतीर्थकरः । इतरो वा श्रुतकेवली । आरातीयश्चेति ॥ तत्र
सर्वज्ञेन परमर्षिणा परमाचिन्त्यकेवलज्ञानविभूतिविशेषेण अर्थत
आगम उद्दिष्टः । तस्य प्रत्यक्षदर्शित्वात्प्रक्षीणदोषत्वाच्च प्रामा-
ण्यम् । तस्य साक्षाच्छिष्यैर्बुध्यतिशयार्थियुक्तैर्गणधैरैः श्रुतकेवलि-
भिरनुस्मृतग्रन्थरचनमङ्गपूर्वलक्षणं तत्प्रमाणं, तत्प्रामाण्यात् ॥ आरा-
तीयैः पुनराचार्यैः कालदोषासङ्क्षिप्तायुर्मतिबलशिष्यानुग्रहार्थं दश-
वैकालिकाद्युपनिबद्धं, तत्प्रमाणमर्थतस्तदेवेदमिति ॥ क्षीरार्णवजलं
घटगृहीतमिव ।

व्याख्यातं परोक्षम् । प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्यम् । तत्
द्वेधा— देशप्रत्यक्षं सकलप्रत्यक्षं च ॥ देशप्रत्यक्षमवधिमनः-
पर्ययज्ञाने । सर्वप्रत्यक्षं केवलम् ॥ यद्येवमिदमेव तावदव-
धिज्ञानं त्रिःप्रकारस्य प्रत्यक्षस्याद्यं व्याक्रियतामित्यत्रोच्यते ॥
द्विविधोऽवधिः । भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्चेति ॥ तत्र भव-
प्रत्यय उच्यते—

॥ भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते । को भवः ? । आयुर्नामकर्मोदयनिमित्त
आत्मनः पर्यायो भवः । प्रत्ययः कारणं निमित्तमित्यनर्थान्त-

रम् ॥ भवः प्रत्ययोऽस्य भवप्रत्ययोऽवधिः । देवनारकाणां वेदितव्यः ॥ यद्येवं तत्र क्षयोपशमनिमित्तत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । तदाश्रयात्तत्सिद्धेः ॥ भवं प्रतीत्य क्षयोपशमः सञ्जायत इति कृत्वा भवः प्रधानकारणमित्युपदिश्यते ॥ यथा पतत्रिणो गमनमाकाशे भवनिमित्तं न शिक्षागुणविशेषः, तथा देवनारकाणां व्रतनियमाद्यभावेऽपि जायत इति भवप्रत्यय इत्युच्यते । इतरथा हि भवः साधारण इति कृत्वा सर्वेषामविशेषः स्यात् इष्यते च तत्रावधेः प्रकर्षाप्रकर्षवृत्तिः । देवनारकाणामित्यविशेषाभिधानेऽपि सम्यग्दृष्टीनामेव ग्रहणं । कुतः ? अवधिग्रहणात् मिथ्यादृष्टीनां च विभङ्ग इत्युच्यते ॥ प्रकर्षाप्रकर्षवृत्तिश्च आगमतो विज्ञेया ॥

यदि भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां, अथ क्षयोपशमहेतुः केषामित्यत आह ॥

॥ क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥२२॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्द्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्द्धकानामुदयाभावः क्षयः । तेषामेवानुदयप्राप्तानां सदवस्था उपशमः । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तः । सः शेषाणां वेदितव्यः ॥ के पुनः शेषाः ? । मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च । तेष्वपि यत्र सामर्थ्यमस्ति तत्रैव वेदितव्यः । नह्यसंज्ञिनामपर्याप्तकानां च तत्सामर्थ्यमस्ति ॥ संज्ञिनां पर्याप्तकानां च न सर्वेषाम् । केषां तर्हि ? । यथोक्तसम्यग्दर्शनादिनिमित्तसन्निधाने सति शान्तक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति । सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशमग्रहणं नियमार्थं क्षयोपशम एव निमित्तं न भवं इति ॥

१ तीर्थकृतां भवप्रत्ययोऽपि अवधिर्भवतीत्यर्थः “ भवपंचदशो सुरः गिरयाणं तिथ्ये वि सव्व अंगुष्ठो ,, इतिवचनात् ॥

स एषोऽवधिः षड्विकल्पः । कुतः ? अनुगाम्यननुगामिवर्द्धमान-
नहीयमानावस्थितानवस्थितभेदात् ॥ कश्चिदवधिर्भास्करप्रकाशवद्भ-
च्छन्तमनुगच्छति ॥ कश्चिन्नानुगच्छति तत्तैवातिपतति उन्मुग्ध-
प्रश्नादेशिपुरुषवचनवत् ॥ अपरोऽवधिः अरणिनिर्मथनोत्पन्नशुष्क-
पत्रोपचीयमानेन्धननिचयसमिद्धपावकवत्सम्यग्दर्शनादिगुणविशुद्धिप-
रिणामसन्निधानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्द्धते असंख्येयलो-
केभ्यः ॥ अपरोऽवधिः अन्तरितपरिच्छिन्नोपादानसन्तत्यग्निशिखा-
वत्सम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंक्लेशपरिणामविवृद्धियोगाद्यत्परिमाण उत्प-
न्नस्ततो हीयते । आ अंगुलस्यासंख्येयभागात् ॥ इतरोऽवधिः
सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एवाव-
तिष्ठते न हीयते नापि वर्द्धते लिङ्गवत् । आ भवक्षयादा केव-
लज्ञानोत्पत्तेर्वा ॥ अन्योऽवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणहानिविवृद्धियोगा-
द्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्द्धते यावदनेन वर्धितव्यं, हीयते च
यावदनेन हातव्यं वायुवेगप्रेरितजलोर्मिवत् ॥ एवं षड्विकल्पोऽ-
वधिर्भवति ॥

एवं व्याख्यातमवधिज्ञानं तदनन्तरमिदानीं मनःपर्ययज्ञानं
वक्तव्यं, तस्य भेदपुरःसरं लक्षणं व्याचिख्यासुरित्याह—

॥ ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

ऋज्वी निर्वर्तिता प्रगुणा च । कस्मान्निर्वर्तिता ? वाक्का-
यमनस्कृतार्थस्य परमनोगतस्य विज्ञानात् । ऋज्वी मतिर्यस्य
सोऽयं ऋजुमतिः ॥ अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला च । कस्मा-
दनिर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोगतस्य विज्ञानात् ।
विपुला मतिर्यस्य सोऽयं विपुलमतिः ॥ ऋजुमतिश्च विपुलम-
तिश्च ऋजुविपुलमती ॥ एकस्य मतिशब्दस्य गतार्थत्वादप्रयोगः ।
अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुले । ऋजुविपुले मती

ययोस्तौ ऋजुविपुलमती । स एष मनःपर्ययो द्विविधः ऋजु-
मतिर्विपुलमतिरिति ॥ आह उक्तो भेदः, लक्षणमिदानीं वक्तव्य-
मित्यत्रोच्यते । वीर्यान्तरायमनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्ग-
नामलाभावष्टम्भादात्मनः परकीयमनःसम्बन्धेन लब्धवृत्तिरूपयोगो
मनःपर्ययः ॥ मन्त्रिज्ञानप्रसङ्ग इति चेदुक्तोत्तरं पुरस्तात् । अपे-
क्षाकारणं मन इति । परकीयमनसि व्यवस्थितोऽर्थः अनेन
ज्ञायते इत्येतावदत्रापेक्ष्यते । तत्र ऋजुमतिर्मनःपर्ययः कालतो
जघन्येन जीवानामात्मनश्च द्वितीयाणि भवग्रहणानि, उत्कर्षेण
सप्ताष्टौ गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति ॥ क्षेत्रतो जघन्येन गव्यू-
तिपृथक्त्वं, उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं न बहिः ॥
द्वितीयकालतो जघन्येन सप्ताष्टौ भवग्रहणानि, उत्कर्षेणासंख्ये-
यानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति ॥ क्षेत्रतो जघन्येन योजन-
पृथक्त्वं, उत्कर्षेण मानुषोत्तरशैलस्याभ्यन्तरं न बहिः ॥

उक्तयोरनयोः पुनरपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

तदावरणक्षयोपशमे सति आत्मनः प्रसादो विशुद्धिः ।
प्रतिपतनं प्रतिपातः न प्रतिपातः अप्रतिपातः । उपशान्तक-
षायस्य चारित्रमोहोद्रेकात्प्रच्युतसंयमशिखरस्य प्रतिपातो भवति ।
क्षीणकषायस्य प्रतिपातकारणाभावादप्रतिपातः ॥ विशुद्धिश्च अप्र-
तिपातश्च विशुद्ध्यप्रतिपातौ ताभ्याम् । तयोर्विशेषस्तद्विशेषः ॥
तत्र विशुद्ध्या तावत्— ऋजुमतेर्विपुलमतिर्द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्वि-
शुद्धतरः । कथमिह ? यः कर्मणद्रव्यानन्तभागोऽन्त्यः सर्वावधिना
ज्ञातस्तस्य पुनरनन्तभागीकृतस्यान्त्यो भागः ऋजुमतेर्विषयः ।

तस्य ऋजुमतिविषयस्यानन्तभागीकृतस्यान्त्यो भागो विपुलमते-
विषयः । अनन्तस्यानन्तभेदत्वात् ॥ द्रव्यक्षेत्रकालतो विशुद्धि-
रुक्ता । भावतो विशुद्धिः सूक्ष्मतरद्रव्यविषयत्वादेव वेदितव्या,
प्रकृष्टक्षयोपशमविशुद्धियोगात् ॥ अप्रतिपातेनापि विपुलमतिर्विशिष्टः
। स्वामिनां प्रवर्द्धमानचारित्रोदयत्वात् ॥ ऋजुमतिः पुनः प्रतिपाती,
स्वामिनां कषायोद्रेकाद्धीयमानचारित्रोदयत्वात् ॥

यद्यस्य मनःपर्ययस्य प्रत्यात्ममयं विशेषः, अथानयोरवधि-
मनःपर्यययोः कुतो विशेष इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः २५

विशुद्धिः प्रसादः । क्षेत्रं यत्रस्थान्भावान्प्रतिपद्यते । स्वामी
प्रयोक्ता । विषयो ज्ञेयः ॥ तत्रावधेर्मनःपर्ययो विशुद्धतरः ।
कुतः । सूक्ष्मविषयत्वात् ॥ क्षेत्रमुक्तं विशेषो वक्ष्यते ॥ स्वामित्वं
प्रत्युच्यते । प्रकृष्टचारित्रगुणोपेतेषु वर्ततेऽप्रमत्तादिक्षीणकषायान्तेषु ।
तत्र चोत्पद्यमानः प्रवर्द्धमानचारित्तेषु न हीयमानचारित्रेषु । प्रवर्द्ध-
मानचारित्रेषु चोत्पद्यमानः सप्तविधान्यतमर्द्धिप्राप्तेषूपजायते नेतरेषु ।
ऋद्धिप्राप्तेषु केषुचिन्न सर्वेष्विति ॥ * अस्य स्वामिविशेष-
विशिष्टसंयमग्रहणं वाक्ये कृतम् * ॥ अवधिः पुनश्चा-
तुर्गतिकेष्विति स्वामिभेदादाप्यनयोर्विशेषः ॥

इदानीं केवलज्ञानलक्षणाभिधानं प्राप्तकालं तदुल्लंघ्य ज्ञानानां
विषयनिबन्धः परीक्ष्यते ॥ कुतः । तस्य मोहक्षयात् ज्ञानदर्श-
नावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ यद्येव-

* अस्यायं स्वामिविशेषः विशिष्टसंयमग्रहणं वा प्रकृतम् ॥ इत्येकः
पाठः ॥ अस्यायं स्वामिविशेषः विशिष्टसंयतग्रहणं वा कृतं न सूत्रे ॥ इत्य-
प्यन्यः पाठः पुस्तकान्तरे विद्यते ॥

माद्ययोरेव तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबन्ध उच्यतामित्यत आह—

॥ मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबन्धनं निबन्धः । कस्य विषयस्य । तद्विषयग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ॥ प्रकृतं विषयग्रहणं । क प्रकृतं ? विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्य इत्यतस्तस्यार्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवतीति विषयस्येत्यभिसम्बध्यते ॥ द्रव्येष्विति बहुवचननिर्देशः सर्वेषां जीवधर्माधर्माकाशपुद्गलानां संग्रहार्थः । तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणम् ॥ तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावमापद्यमानानि कतिपयैरेव पर्यायैर्विषयभावमास्कन्दन्ति न सर्वपर्यायैरनन्तैरपीति ॥ अत्राह— धर्मास्तिकायादीन्यतीन्द्रियाणि तेषु मतिज्ञानं न प्रवर्तते । अतः सर्वद्रव्येषु मतिज्ञानं वर्तते इत्युक्तम् ॥ नैष दोषः । अनिन्द्रियाख्यं करणमस्ति तदालम्बनो नोऽनिन्द्रियावरणक्षयोपशमलब्धिपूर्वक उपयोगोऽवग्रहादिरूपः प्रागेवोपजायते ततस्तत्पूर्वं श्रुतज्ञानं तद्विषयेषु स्वयोग्येषु व्याप्रियते ॥

अथ मतिश्रुतयोरनन्तरनिर्देशाहस्यावधेः को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

विषयनिबन्ध इत्यनुवर्तते । रूपिष्वित्यनेन पुद्गलाः पुद्गलद्रव्यसम्बन्धाश्च जीवाः परिगृह्यन्ते । रूपिष्वेवावधेर्विषयनिबन्धो नारूपेष्विति नियमः क्रियते । रूपिष्वपि भवन्न सर्वपर्यायेषु स्वयोग्येष्वेवेत्यवधारणार्थमसर्वपर्यायेष्वित्यभिसम्बध्यते ॥

अथ तदनन्तरनिर्देशभाजो मनःपर्ययस्य को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

* यदेतद्रूपिद्रव्यं सर्वावधिज्ञानविषयत्वेन समर्थितं तस्यानन्तभागीकृतस्यैकस्मिन्भागे मनःपर्ययः प्रवर्तते ॥ *

अथान्ते यन्निर्दिष्टं केवलज्ञानं तस्य को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति इतरेतरयोग-लक्षणो द्वन्द्वः ॥ तद्विशेषणं सर्वग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते सर्वेषु द्रव्येषु सर्वेषु पर्यायेष्विति ॥ जीवद्रव्याणि तावदनन्तानन्तानि, पुद्गलद्रव्याणि च ततोऽप्यनन्तानन्तानि अणुस्कन्धभेदेन भिन्नानि, धर्माधर्माकाशानि त्रीणि, कालश्चासंख्येयस्तेषां पर्यायाश्च त्रिकाल-भुवः प्रत्येकमनन्तानन्तास्तेषु । द्रव्यं पर्यायजातं वा न किञ्चित्केवलज्ञानस्य विषयभावमतिक्रान्तमस्ति ॥ अपरिमितमाहात्म्यं हि तदिति ज्ञापनार्थं सर्वद्रव्यपर्यायेष्वित्युच्यते ॥

आह विषयनिबन्धोऽवधृतो मत्यादीनां, इदं तु न निर्ज्ञातमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्तसन्निधानोपजनितवृत्तीनि ज्ञानानि यौगपद्येन कति भवन्तीत्यत उच्यते—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्थः ॥३०॥

एकशब्दः संख्यावाची, आदिशब्दोऽवयववचनः, एक

* अवधेर्मनःपर्ययस्य सूक्ष्मविषयत्वदर्शनार्थं सूत्रमिदं न तु विषयनिबन्धनार्थम् । यतो मनःपर्ययस्यावधिविषयानन्तभागेऽन्यत्रापि च दर्शिता वृत्तिः प्रवर्तते* इत्यप्यधिकः पाठः ।

१ ळोगागासपदेसे एकेके जे द्विया हु एकेका ॥ रयणाणं रासीओ ते काळाणू मुणेरवा ॥ १ ॥ इति गाथोक्तप्रकारेण कालद्रव्यस्याणुरूपत्वान्ना-नात्वं धर्माधर्माकाशानामनेकप्रदेशत्वेऽपि खण्डात्मकत्वाभावादकैकत्वमवबोद्ध-व्यम् ॥ २ विवृतः इत्यपि पाठान्तरम् ॥

आदिर्येषां तानि इमान्येकादीनि भाज्यानि विभक्तव्यानि यौग-
पद्येनैकस्मिन्नात्मनि ॥ आ कुतः? आ चतुर्भ्यः ॥ तद्यथा—
एकं तावत्केवलज्ञानं न तेन सहान्यानि क्षायोपशमिकानि युग-
पदवतिष्ठन्ते । द्वे मतिश्रुते । त्रीणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मति-
श्रुतमनःपर्ययज्ञानानि वा । चत्वारि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानानि ।
न पञ्च सन्ति केवलस्यासहायत्वात् ॥

यथोक्तानि मत्यादीनि ज्ञानव्यपदेशमेव लभन्ते, उतान्य-
थापीत्यत आह—

॥ मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥

विपर्ययो मिथ्येत्यर्थः । कुतः । सम्यगधिकारात् ॥ च
शब्दः समुच्चयार्थः । विपर्ययश्च सम्यक्चेति ॥ कुतः पुनरेषां
विपर्ययः? मिथ्यादर्शनेन सहैकार्थसमवायात् । सरजस्ककटुका-
लाबुगतदुग्धवत् ॥ ननु च तत्राधारदोषात् दुग्धस्य रसविप-
र्ययो भवति, न च तथा मत्यज्ञानादीनां विषयग्रहणे विप-
र्ययः ॥ तथा हि, सम्यग्दृष्टिर्यथा चक्षुरादिभिः रूपादीनुपलभते,
तथा मिथ्यादृष्टिरपि मत्यज्ञानेन ॥ यथा च सम्यग्दृष्टिः श्रुतेन
रूपादीनि जानाति निरूपयति च तथा मिथ्यादृष्टिरपि श्रुता-
ज्ञानेन ॥ यथा चावधिज्ञानेन सम्यग्दृष्टिः रूपिणोऽर्थानवगच्छति
तथा मिथ्यादृष्टिर्विभङ्गज्ञानेनेति ॥ अत्रोच्यते—

॥ सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सद्विद्यमानमसदविद्यमानमित्यर्थः । तयोरविशेषेण यदृच्छया
उपलब्धेर्विपर्ययो भवति ॥ कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रति-

पद्यते, असदपि सदिति, कदाचित्सत्सदेव, असदप्यसदेवेति मिथ्यादर्शनोदयादध्यवस्यति ॥ यथा पित्तोदयाकुलितबुद्धिर्मातरं भार्येति, भार्यामपि मातेति मन्यते । यदृच्छया मातरं मातैवेति भार्यामपि भार्यैवेति च ॥ तदपि न तत्सम्यग्ज्ञानम् ॥ एवं मत्यादीनामपि रूपादिषु विपर्ययो वेदितव्यः ॥ तथा हि कश्चिन्मिथ्यादर्शनपरिणाम आत्मन्यवस्थितः रूपाद्युपलब्धौ सत्यामपि कारणविपर्यासं भेदाभेदविपर्यासं स्वरूपविपर्यासं च जनयति ॥ कारणविपर्यासस्तावत्—रूपादीनामेकं कारणममूर्तं नित्यमिति केचित्कल्पयन्ति ॥ अपरे पृथिव्यादिजातिभिन्नाः परमाणवश्चतुर्ल्लिख्येकगुणास्तुल्यजातीयानां कार्याणामारम्भका इति ॥ अन्ये वर्णयन्ति—पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि, भौतिकधर्मा वर्णगन्धरसस्पर्शाः, एतेषां समुदायो रूपपरमाणुरष्टक इत्यादि ॥ इतरे वर्णयन्ति—पृथिव्यप्तेजोवायवः काठिन्यादिद्रवत्वाद्युष्णत्वादीर्णत्वादिगुणा जातिभिन्नाः परमाणवः कार्यस्यारम्भकाः ॥ भेदाभेदविपर्यासः कारणात्कार्यमर्थान्तरभूतमेवेति अनर्थान्तरभूतमेवेति च परिकल्पना ॥ स्वरूपविपर्यासः रूपादयो निर्विकल्पाः सन्ति न सन्त्येव वा । तदाकारपरिणतं विज्ञानमेव । न तदालम्बनं वस्तु बाह्यमिति ॥ एवमन्यानपि परिकल्पनाभेदान् दृष्टेष्टविरुद्धान्मिथ्यादर्शनोदयात्कल्पयन्ति तत्र च श्रद्धानमुत्पादयन्ति । ततस्तन्मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं अवध्यज्ञानं च भवति ॥ सम्यग्दर्शनं

१ वेदान्तिनः ॥ २ यौगाः ॥ ३ पार्थिवपरमाणुषु गन्धरसरूपस्पर्शाः । आप्येषु रसरूपस्पर्शाः । तैजसेषु रूपस्पर्शाः । वायवीयेषु स्पर्शाः ॥ ४ सौगतविशेषाः ॥ ५ चार्वाकाः ॥ ६ प्रेरणत्वादिगुणाः ॥ ७ यौगानां कल्पना ॥ ८ सांख्यानानाम् ॥ ९ वैभाष्यककल्पना ॥ १० विज्ञानाद्वैतवादिकल्पना ॥

पुनस्तत्त्वार्थाधिगमे श्रद्धानमुत्पादयति । ततस्तन्मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं भवति ॥

आह प्रमाणं द्विप्रकारं वर्णितम् । प्रमाणैकदेशाश्च नयास्तदनन्तरोद्देशभाजो निर्देष्टव्या इत्यत आह—

॥ नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्द-

समभिरूढैवम्भूता नयाः ॥३३॥

एतेषां सामान्यविशेषलक्षणं वक्तव्यम् । सामान्यलक्षणं तावद्रस्तुन्यनेकान्तात्मन्यविरोधेन हेत्वर्पणात्साध्याविशेषस्य याथा-
त्म्यप्रापणप्रवणप्रयोगो नयः । स द्वेधा द्रव्यार्थिकः पर्याया-
र्थिकश्चेति ॥ द्रव्यं सामान्यमुत्सर्गः अनुवृत्तिरित्यर्थः । तद्विषयो
द्रव्यार्थिकः ॥ पर्यायो विशेषोऽपवादो व्यावृत्तिरित्यर्थः । तद्वि-
षयः पर्यायार्थिकः ॥ तयोर्भेदा नैगमादयः । तेषां विशेषलक्षण-
मुच्यते— अनभिनिवृत्तार्थसङ्कल्पमात्रग्राही नैगमः ॥ कञ्चित्पुरुषं
परिगृहीतपरशुं गच्छन्तमवलोक्य कञ्चित्पृच्छति किमर्थं भवान्ना-
च्छतीति । स आह प्रस्थमानेतुमिति । नासौ तदा प्रस्थ-
पर्यायः सन्निहितः । तदभिनिवृत्तये सङ्कल्पमात्रे प्रस्थव्यवहारः ॥
तथा एधोदकाद्याहरणे व्याप्रियमाणं कञ्चित्पृच्छति किं करोति
भवानिति । स आह ओदनं पचामीति । न तदौदनपर्यायः
सन्निहितः । तदर्थं व्यापारे स प्रयुज्यते ॥ एवम्प्रकारो लोक-
संव्यवहारः अनभिनिवृत्तार्थसङ्कल्पमात्रविषयो नैगमस्य गोचरः ॥१॥
स्वजात्यविरोधेनैकध्यमुपनीय पर्यायानाक्रान्तभेदानविशेषेण समस्त-
ग्रहणात्संग्रहः ॥ सत् द्रव्यं घट इत्यादि । सदित्युक्ते सदिति
वाग्विज्ञानानुप्रवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताधारभूतानामविशेषेण सर्वेषां संग्रहः
। द्रव्यमित्युक्तेऽपि द्रवति गच्छति तांस्तान्पर्यायानित्युपलक्षि-

तानां जीवाजीवतद्भेदप्रभेदानां संग्रहः । तथा घट इत्युक्तेऽपि घटबुद्ध्यभिधानानुगमलिङ्गानुमितसकलार्थसंग्रहः । एवम्प्रकारोऽन्योऽपि संग्रहनयः ॥ २ ॥ संग्रहनयाक्षिप्तानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं व्यवहारः ॥ को विधिः ? । यः संग्रहगृहीतोऽर्थस्तदानुपूर्वेणैव व्यवहारः प्रवर्तत इत्ययं विधिः । तद्यथा— सर्वसंग्रहेण यत्संगृहीतं तच्चानपेक्षितविशेषं नालं संव्यवहारायेति व्यवहारनय आश्रीयते । यत्सत्तत् द्रव्यं गुणो वेति । द्रव्येणापि संग्रहाक्षिप्तेन जीवाजीवविशेषानपेक्षेण न शक्यः संव्यवहार इति जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति वा व्यवहार आश्रीयते । जीवाजीवावपि संग्रहाक्षिप्तौ नालं संव्यवहारायेति प्रत्येकं देवनारकादिर्घटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते । एवमयं नयस्तावद्वर्तते यावत्पुनर्नास्ति विभागः ॥ ३ ॥ ऋजुं प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः । पूर्वान्परांस्त्रिकालविषयानतिशय्य वर्तमानकालविषयानादत्ते अतीतानागतयोर्विन्ष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् । तच्च वर्तमानं समयमात्रं तद्विषयपर्यायमात्रप्राब्धोऽयमृजुसूत्रः ॥ ननु संव्यवहारलोपप्रसङ्ग इति चेन्नास्य नयस्य विषयमात्रप्रदर्शनं क्रियते । सर्वनयसमूहसाध्यो हि लोकसंव्यवहारः ॥ ४ ॥ लिङ्गसंख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः शब्दनयः ॥ तत्र लिङ्गव्यभिचारः— पुण्यस्तारका नक्षत्रमिति ॥ संख्याव्यभिचारः— जलमापो वर्षा ऋतुराग्रा वनं वरणा नगरमिति ॥ साधनव्यभिचारः— (कारकव्यभिचारः) सेना पर्वतमधिवसेति ॥ पुरुषव्यभिचारः— एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि,

१ लिङ्गादीनां व्यभिचारो दोषो नास्तीत्यभिप्रायपरः ॥ २ आधितिष्ठतीत्यर्थः ॥

यातस्ते पितेति * ॥ कालव्यभिचारः— विश्वदृष्ट्वाऽस्य पुत्रो
जनिता । भाविकृत्यमासीदिति ॥ उपग्रहव्यभिचारः— सन्ति-
ष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरमंतीति ॥ एवम्प्रकारं व्यवहारनयं न्यार्थ्यं
मन्यते । अन्यार्थस्यान्यार्थेन सम्बन्धाभावात् ॥ लोकसमयवि-
रोध इति चेत् । विरुध्यताम् । तत्त्वमिह मीमांस्येते न भैष-
ज्यमातुरेच्छानुवर्ति ॥ ५ ॥ नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ।
यतो नानार्थान्समतीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन रूढः समभिरूढः ॥
गौरित्ययं शब्दो वागादिषु अर्थेषु वर्तमानः पशावभिरूढः ।
अथवा अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गतार्थ-
त्वात्पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः ॥ शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं
भवितव्यमिति नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ इन्दनादिन्द्रः
शकनाच्छकः पूर्दारणात्पुरन्दर इत्येवं सर्वत्र ॥ अथवा यो
यत्राभिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहणात्समभिरूढः । यथा
क भवानास्ते । आत्मनीति । कुतः । वस्त्वन्तरे वृत्त्यभावात् ॥
यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्तिः स्यात्, ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे

* अस्यायमर्थः— एहि त्वमागच्छ; त्वं, एवं मन्ये; अहं
रथेन यास्यामि एतावता त्वं रथेन यास्यसि; ते पिता अग्रे रथेन यात
इत्यर्थः । अत्र मध्यमपुरुषस्थाने उत्तमपुरुषः उत्तमपुरुषस्थाने मध्यमः
पुरुषः । तदर्थं सूत्रमिदम् । प्रहासे मन्यापदेशे तूत्तमैकवनं चोत्तमे मध्यमस्य ।

१ अत्र भविष्यत्कालेऽतीतकालविभक्तिः ॥ २ अत्र परस्मपदोपग्रहः ॥
अत्र सूत्रम् । समवप्रविभ्यः ॥ ३ रमु क्रीडायामित्यत्रात्मनेपदोपग्रहः ।
' व्याङ्परिभ्यो रमः ' इति व्यभिचारसूत्रम् । देवदत्तमुपरमति ॥
४ जलं पततीति वक्तव्ये आपः पतन्तीति व्यवहारो जायते अत्रापुश-
ब्दोत्तरं बहुत्वाभिधायकप्रत्ययोपनिबन्धनं वस्तुतो निरर्थकमेव, बहुत्वस्य जले
अन्वयायोगात् । तथापि शब्दानुशासनशास्त्रमाहिम्ना बहुत्ववाचकप्रत्ययसम-
भिव्याहारः कर्तव्य एव भवति । ५ परीक्ष्यते ॥

वृत्तिः स्यात् ॥ ६ ॥ येनात्मना भूतस्तेनैवाध्यवसाययतीति एव-
म्भूतः ॥ स्वाभिषेयक्रियापरिणतिक्षणे एव स शब्दो युक्तो नान्य-
देति । यदैवेन्दति तदैवेन्द्रो नाभिषेचको न पूजक इति । यदैव
गच्छति तदैव गौर्न स्थितो न शयित इति ॥ अथवा येना-
त्मना येन ज्ञानेन भूतः परिणतस्तेनैवाध्यवसाययति । यथेन्द्रा-
ग्निज्ञानपरिणतं आत्मैवेन्द्रोऽग्निश्चेति ॥ ७ ॥ उक्ता नैगमादयो नयाः
उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेषां क्रमः पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च ॥ एवमेते
नयाः पूर्वपूर्वविरुद्धमहाविषया उत्तरोत्तरानुकूलाल्पविषयाः । द्रव्य-
स्यानन्तशक्तेः प्रतिशक्तिभिद्यमाना बहुविकल्पा जायन्ते ॥ त एते
गुणप्रधानतया परस्परैतन्त्राः सम्यग्दर्शनहेतवः पुरुषार्थक्रियासा-
धनसामर्थ्यात्तन्त्वादय इव यथोपायं विनिवेश्यमानाः पटादि-
सञ्ज्ञाः स्वतन्त्राश्चासमर्थाः ॥ “ तन्त्वादय इवेति विषम उप-
न्यासः । तन्त्वादयो निरपेक्षा अपि काञ्चिदर्थमात्रां जनयन्ति ।
भवति हि कश्चित्प्रत्येकं तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः । एकश्च बल्वजो
बन्धने समर्थः । इमे पुनर्नया निरपेक्षाः सन्तो न काञ्चि-
दपि सम्यग्दर्शनमात्रां प्रादुर्भावयन्तीति ॥ ” नैष दोषः । अभिहिता-
नवबोधात् । अभिहितमर्थमनवबुध्य परेणोदमुपालभ्यते । एतदुक्तं
निरपेक्षेषु तन्त्वादिवु पटादिकार्यं नास्तीति ॥ यत्तु तेनोपदर्शितं

- १ इन्द्रज्ञानपरिणत आत्मा इन्द्र उच्यते । अग्निज्ञानपरिणतत्वादात्मा
अग्निश्चेति एवम्भूतनयलक्षणम् ॥ २ नैगमात्संग्रहोऽल्पविषयः तन्मात्रप्रा-
द्वित्वात् । नगमस्तु भावाभावविषयाद्बहुविषयः । यथैव हि भावे सङ्कल्प-
स्तथाऽभावे नैगमस्य सङ्कल्पः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ३ नैगमः
संग्रहस्य हेतुः । संग्रहो व्यवहारस्य हेतुः । व्यवहारः ऋजुसूत्रस्य हेतुः ।
ऋजुसूत्रः शब्दस्य हेतुः । शब्दः समभिरूढस्य हेतुः । समभिरूढः
एवम्भूतस्य हेतुः इत्यर्थः ॥ ४ आधीनाः ॥

न तत्पटादिकार्यं, किं तर्हि केवलं तन्त्वादिकार्यं; तन्त्वादिकार्य-
मपि तन्त्वाद्यवयवेषु निरपेक्षेषु नास्त्येवेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरेव ॥ अथ
तन्त्वादेषु पटादिकार्यं शक्त्यपेक्षया अस्तीत्युच्यते । नयेष्वपि
निरपेक्षेषु बुध्यभिधानरूपेषु कारणवशात्सम्यग्दर्शनहेतुत्वपरिणति-
सङ्गत्वात् शक्त्याऽऽत्मनाऽस्तित्वमिति साम्यमेवोपन्यासस्य ॥

ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वं । नयानां चैव लक्षणम् ॥

ज्ञानस्य च प्रमाणत्व- । मध्यायेऽस्मिन्निरूपितम् ॥ १ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञायां प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

आह सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपदिष्टेषु जीवादिष्वादा-
वुपन्यस्तस्य जीवस्य किं स्वतत्त्वमित्युच्यते—

॥ औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य

स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

आत्मनि कर्मणः स्वशक्तेः कारणवशादनुद्भूतिरुपशमः ।
अथा कतकादिद्रव्यसम्बन्धादम्भसि पङ्कस्य उपशमः ॥ क्षयः
आत्यन्तिकी निवृत्तिः । यथा तस्मिन्नेवाम्भसि शुचिभाजनान्तरसंक्रान्ते पङ्कस्यात्यन्ताभावः ॥ उभयात्मको मिश्रः ।
यथा तस्मिन्नेवाम्भसि कतकादिद्रव्यसम्बन्धात्पङ्कस्य क्षीणाक्षीण-
वृत्तिः ॥ द्रव्यादिनिमित्तवशात्कर्मणां फलप्राप्तिरुदयः ॥ द्रव्या-
त्मलभमात्रहेतुकः परिणामः ॥ उपशमः प्रयोजनमस्येत्यौपशमिकः ।
एवं क्षायिकः, क्षायोपशमिकः, औदयिकः, पारिणामिकश्च ॥

त एते पञ्च भावा असाधारणा जीवस्य स्वतत्त्वमित्युच्यन्ते ॥
सम्यग्दर्शनस्य प्रकृतत्वात्तस्य त्रिषु विकल्पेषु औपशमिकमादौ
लभ्यत इति तस्यादौ ग्रहणं क्रियते । तदनन्तरं क्षायिकग्र-
हणं तस्य प्रतियोगित्वात्संसार्यपेक्षया द्रव्यतस्ततोऽसंख्येयगुण-
त्वाच्च । तत उत्तरं मिश्रग्रहणं तदुभयात्मकत्वात्ततोऽसंख्येयगुण-
त्वाच्च । तेषां सर्वेषामनन्तगुणत्वादौदयिकपारिणामिकग्रहणमन्ते
क्रियते । अत्र द्वन्द्वनिर्देशः कर्तव्यः । औपशमिकक्षायिकमिश्रौ-
दयिकपारिणामिका इति । तथा सति द्विश्वशब्दो न कर्तव्यो
भवति ॥ नैवं शक्यम् । अन्यगुणापेक्षया मिश्र इति प्रती-
येत । वाक्ये पुनः सति चशब्देन प्रकृतोभयानुर्कषः कृतो
भवति ॥ तर्हि क्षायोपशमिकग्रहणमेव कर्तव्यमिति चेन्न ।
गौरवात् ॥ मिश्रग्रहणं मध्ये क्रियते उभयापेक्षार्थम् । भव्यस्य
औपशमिकक्षायिकौ भावौ । मिश्रः पुनरभव्यस्यापि भवति
औदयिकपारिणामिकाभ्यां सह भव्यस्यापीति ॥ भावौपेक्षया
तल्लिङ्गसंख्याप्रसङ्गः स्वतत्त्वस्येति चेन्न । उपात्तलिङ्गसंख्यात्वात् ॥
तद्भावस्तत्त्वम् । स्वं तत्त्वं स्वतत्त्वमिति ॥

अत्राह तस्यैकस्यात्मनो ये भावा औपशमिकादयस्ते
किं भेदवन्त उताभेदा इति । अत्रोच्यते भेदवन्तः । यद्येवं,
भेदा उच्यन्तामित्यत आह—

॥ द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥२॥

व्यादीनां संख्याशब्दानां कृतद्वन्द्वानां भेदशब्देन सह
स्वपदार्थेऽन्यपदार्थे वा वृत्तिर्वेदितव्या ॥ द्वौ च नव च अष्टा-

१ औपशमिकक्षायिकव्यतिरिक्तः ॥ २ औपशमिकक्षायिकयोः ॥

३ अभव्यस्य मिश्रो भावः क्षायोपशमिकाज्ञानत्रयादिः ॥ ४ भावशब्दपेक्षया ॥

दश च एकविंशतिश्च त्रयश्च द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयस्त एव
 भेदा येषामिति वा वृत्तिद्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति ॥
 यदा स्वपदार्थे वृत्तिस्तदा औपशमिकादीनां द्विनवाष्टादशैकविं-
 शतित्रयो भेदा इत्याभिसम्बन्धः क्रियते अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम
 इति ॥ यदाऽन्यपदार्थे वृत्तिस्तदा निर्दिष्टविभक्त्यन्ता एवाभि-
 सम्बध्यन्ते । औपशमिकादयो भावा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रि-
 भेदा इति ॥ यथाक्रमवचनं यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ औपश-
 मिको द्विभेदः । क्षायिको नवभेदः । मिश्रोऽष्टादशभेदः । औद-
 यिक एकविंशतिभेदः । पारिणामिकस्त्रिभेद इति ॥

यद्येवमौपशमिकस्य कौ द्वौ भेदावित्यत आह—

॥ सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे ॥ औपशमिकत्वं कथ-
 मिति चेदुच्यते । चारित्रमोहो द्विविधः कषायवेदनीयो नोक-
 षायवेदनीयश्चेति ॥ तत्र कषायवेदनीयस्य भेदा अनन्तानुब-
 न्धिनः क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः, दर्शनमोहस्य तयो भेदाः
 सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वं, सम्यञ्मिथ्यात्वमिति, आसां सप्तानां प्रकृ-
 तीनामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ अनादिमिथ्यादृष्टेर्भव्यस्य
 कर्मोदयापादितकालुष्ये सति कुतस्तदुपशमः ? । काललब्ध्यादि-
 निमित्तत्वात् ॥ तत्र काललब्धिस्तावत्— कर्माविष्ट आत्मा भव्यः
 कालेऽर्द्धपुद्गलपरिवर्त्तनाख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्वग्रहणस्य योग्यो
 भवति, नाधिके इति इयमेका काललब्धिः ॥ अपरा कर्म-
 स्थितिकाललब्धिः । उत्कृष्टस्थितिकेषु कर्मसु जघन्यस्थितिकेषु च
 प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति ॥ क तर्हि भवति ? । अन्तः-
 कोटीकोटीसागरोपमस्थितिकेषु कर्मसु बन्धमापद्यमानेषु विशुद्ध-
 परिणामवशात्सत्कर्मसु च ततः संख्येयसागरोपमसहस्रोनायामन्तः-

कोटीकोटीसागरोपमस्थितौ स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति ॥
अपरा काललब्धिर्भवापेक्षया । भव्यः पञ्चेन्द्रियः सञ्ज्ञी पर्या-
प्तकः सर्वविशुद्धः प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयति ॥ आदिशब्देन
जातिस्मरणादिः परिगृह्यते ॥ कृत्स्नस्य मोहनीयस्योपशमादौपश-
मिकं चारित्र्यम् ॥ तत्र सम्यक्त्वस्यादौ वचनं तत्पूर्वकत्वाच्चा-
रित्रस्य ॥

यः क्षायिको भावो नवविध उद्दिष्टस्तस्य भेदस्व-
रूपप्रतिपादनार्थमाह—

॥ ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥४॥

चशब्दः सम्यक्त्वचारित्तानुकर्षणार्थः ॥ ज्ञानावरणस्यात्य-
न्तक्षयात्केवलज्ञानं क्षायिकं तथा केवलदर्शनम् ॥ दानान्तराय-
स्यात्यन्तक्षयादनन्तप्राणिगणानुग्रहकरं क्षायिकमभयदानम् ॥ लाभा-
न्तरायस्याशेषस्य निरासात्परित्यक्तकवलाहारक्रियाणां केवलिनां यतः
शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणाः परमशुभाः सूक्ष्मा अनन्ताः
प्रतिसमयं पुद्गलाः सम्बन्धमुपयान्ति स क्षायिको लाभः ॥
कृत्स्नस्य भोगान्तरायस्यात्यन्ताभावादाविर्भूतोऽतिशयवाननन्तो भोगः
क्षायिकः । यतः कुसुमवृष्ट्यादयो विशेषाः प्रादुर्भवन्ति ॥ निर-
वशेषस्योपभोगान्तरायस्य प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनन्त उपभोगः क्षायिकः
। यतः सिंहासनचामरच्छत्रत्रयादयः विभूतयः ॥ वीर्यान्तरायस्य
कर्मणोऽत्यन्तक्षयादाविर्भूतमनन्तवीर्यं क्षायिकम् ॥ पूर्वोक्तानां
सप्तानां प्रकृतीनामत्यन्तक्षयात्क्षायिकं सम्यक्त्वम् ॥ चारित्र्यमपि
तथा ॥ यदि क्षायिकदानादिभावकृतमभयदानादि, सिद्धेष्वपि
तत्प्रसङ्गः । नैष दोषः । शरीरनामतीर्थकरनामकर्मोदयाद्यपेक्षत्वा-
त्तेषां तदभावे तदप्रसङ्गः ॥ कथं तर्हि तेषां सिद्धेषु वृत्तिः ? ।

परमानन्तवीर्यव्याबाधसुस्वरूपेणैव तेषां तत्र वृत्तिः । केवलज्ञान-
रूपेणानन्तवीर्यवृत्तिवत् ॥

य उक्तः क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पस्तद्भेद-
निरूपणार्थमाह—

॥ ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः
सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥

चत्वारश्च त्रयश्च तयश्च पञ्च च चतुस्त्रिपञ्चभेदा-
यासां ताश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः ॥ यथाक्रममित्यनुवर्तते । तेनाभि-
सम्बन्धाच्चतुरादिभिर्ज्ञानादीन्यभिसम्बन्ध्यन्ते । चत्वारि ज्ञानानि,
त्रीण्यज्ञानानि, त्रीणि दर्शनानि, पञ्च लब्धय इति ॥ सर्व-
घातिस्पर्द्धकानामुदयक्षयात्तेषामेव सदुपशमादेशघातिस्पर्द्धकानामुदये
क्षायोपशमिको भावो भवति ॥ तत्र ज्ञानादीनां वृत्तिः
स्वावरणान्तरायक्षयोपशमाद्याख्यातव्या ॥ सम्यक्त्वग्रहणेन वेद-
कसम्यक्त्वं गृह्यते । अनन्तानुबन्धिकषायचतुष्टयस्य मिथ्या-
त्वसम्यास्त्रिध्यात्वयोश्चोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सम्यक्त्वस्य देश-
घातिस्पर्द्धकस्योदये तत्त्वार्थश्रद्धानं क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥
अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानद्वादशकषायोदयक्षयात्सदुपश-
माच्च सञ्ज्वलनकषायचतुष्टयान्यतमदेशघातिस्पर्द्धकोदये नोकषा-
यनवकस्य यथासम्भवोदये च निवृत्तिपरिणामः आत्मनः क्षायो-
पशमिकं चारित्रम् ॥ अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानकषायाष्टकोदयक्ष-
यात्सदुपशमाच्च प्रत्याख्यानकषायोदये सञ्ज्वलनकषायदेशघाति-
स्पर्द्धकोदये नोकषायनवकस्य यथासम्भवोदये च विरताविरत-

परिणामः क्षायोपशमिकः सँयमासँयम इत्याख्यायते ॥ य एक-
विंशतिविकल्प औदयिको भाव उद्दिष्टस्तस्य भेदसञ्ज्ञासङ्कीर्त-
नार्थमिदमुच्यते ॥

॥ गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासँयतासिद्ध-

लेश्याश्चतुस्त्रयेकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

यथाक्रममित्यनुवर्तते, तेनाभिसम्बन्धात् । गतिश्चतुर्भेदा,
नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मनुष्यमतिर्देवगतिरिति ॥ तत्र नरकगतिनाम-
कर्मोदयान्नारको भावो भवतीति नरकगतिरौदयिकी । एवमि-
तरत्रापि ॥ कषायश्चतुर्भेदः, क्रोधो मानो माया लोभ इति ॥
तत्र क्रोधनिर्वर्तनस्य कर्मण उदयात्क्रोध औदयिकः । एवमि-
तरत्रापि ॥ लिङ्गं त्रिभेदं, स्त्रीवेदः पुंवेदो नपुंसकवेद इति ॥
स्त्रीवेदकर्मण उदयात्स्त्रीवेद औदयिकः । एवमितरत्रापि ॥ मिथ्या-
दर्शनमेकभेदं, मिथ्यादर्शनकर्मण उदयात्तत्त्वार्थाश्रद्धानपरिणामो
मिथ्यादर्शनमौदयिकम् ॥ ज्ञानावरणकर्मण उदयात्पदार्थानवबोधो
भवति तदज्ञानमौदयिकम् ॥ चारित्रमोहस्य सर्वधातिस्पर्द्धकस्यो-
दयादसँयत औदयिकः ॥ कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्ध औदयिकः ॥
लेश्या द्विविधा, द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति ॥ जीवभावा-
धिकारात् द्रव्यलेश्या नाधिकृता । भावलेश्या कषायोदयरञ्जितौ
योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते ॥ सा षड्विधा कृष्ण-
लेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या, तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ल-
लेश्या चेति ॥ ननु च उपशान्तकषाये क्षीणकषाये सयोग-
केवलिनि च शुक्ललेश्याऽस्तीत्यागमैः तत्र कषायानुरञ्जनाभावा-

१ निष्पादनस्य २ जोगपउत्ता लेश्या कषायोदयाणुरांजिया होई ॥ इति ॥

३ अयदोत्तिच्छुल्लेश्याओ सुह तिय लेश्याओ देसविरदाति ॥ तत्तो
दु सुक्लेश्या अजोगिठाणं अलेश्यं तु ॥ १ ॥

दौदयिकत्वं नोपपद्यते ॥ नैष दोषः । पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया याऽसौ योगप्रवृत्तिः कषायानुरञ्जिता सैवेत्युपचारादौदयिकीत्युच्यते । तदभावादयोगकेवल्यलेख्य इति निश्चीयते ॥

यः पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तस्तद्भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

॥ जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमिति त्रयो भावाः पारिणामिका अन्यद्रव्यासाधारणा आत्मनो वेदितव्याः ॥ कुतः पुनरेषां पारिणामिकत्वम् । कर्मोदयोपशमक्षयक्षयोपशमानपेक्षित्वात् ॥ जीवत्वं चैतन्यमित्यर्थः । सम्यग्दर्शनादिभावेन भविष्यतीति भव्यः । तद्विपरीतोऽभव्यः । त एते त्रयो भावा जीवस्य पारिणामिकाः ॥ ननु चास्तित्वनित्यत्वप्रदेशत्वादयोऽपि भावाः पारिणामिकाः सन्ति तेषामिह ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कृतमेव । कथं चेच्छब्देन समुचितत्वात् ॥ यद्येवं, त्रय इति संख्या विरुध्यते । न विरुध्यते । असाधारणा जीवस्य भावाः पारिणामिकास्त्रय एव ॥ अस्तित्वादयः पुनर्जीवाजीवविषयत्वात्साधारणा इति चशब्देन पृथग्गृह्यन्ते ॥ आह औपशमिकादिभावानुपपत्तिरमूर्तत्वादात्मनः । कर्मबन्धापेक्षा हि ते भावाः । न चामूर्तेः कर्मणां बन्धो युज्यत इति ॥ तन्न, अनेकान्तात् ॥ नायमेकान्तः अमूर्तिरेवात्मेति । कर्मबन्धपर्यायापेक्षया तदावेशात्स्यान्मूर्तः । शुद्धस्वरूपापेक्षया स्यादमूर्तः ॥ यद्येवं कर्मबन्धावेशादस्यैकत्वे सत्यविवेकः प्राप्नोति । नैष दोषः । बन्धं

१ अत्रासाधारणवचनं वक्ष्यमाणास्तित्वादिसाधारणपारिणामिकभावापेक्षम् ॥ २ अस्तित्वं वस्तुत्वं द्रव्यत्वं प्रमेयत्वमशुक्लघुत्वं नित्यत्वं प्रदक्षित्वं मूर्तत्वममूर्तत्वं चेतनत्वमचेतनत्वं चैते दशभावाः ॥ ३ अपृथक्त्वम् ॥

प्रत्येकत्वे (ऽविवेके) सत्यपि लक्षणभेदादस्य नानात्वमवसीयते ॥
उक्तं च — बन्धं पडि एयंत्तं लक्खणदो हवइ तस्स णाणं-
त्तं । तस्मा अमुत्तिभावोऽणेर्यतो होइ जीवस्स ॥ १ ॥ इति ॥

यद्येवं तदेव लक्षणमुच्यतां, येन नानात्वमवसीयते ।
इत्यत आह—

॥ उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

उभयनिमित्तवशादुत्पद्यमानश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उप-
योगः ॥ तेन बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यप्यात्मा लक्ष्यते । सुवर्ण-
रजतयोर्बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यपि वर्णादिभेदवत् ॥

तद्वेददर्शनार्थमाह—

॥ स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स उपयोगो द्विविधः । ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगश्चेति ॥
ज्ञानोपयोगोऽष्टभेदः । मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं, अवधिज्ञानं, मनः-
पर्ययज्ञानं, केवलज्ञानं, मत्यज्ञानं, श्रुताज्ञानं, विभङ्गज्ञानं चेति ॥
दर्शनोपयोगश्चतुर्विधः । चक्षुर्दर्शनं, अचक्षुर्दर्शनं, अवधिदर्शनं,
केवलदर्शनं चेति ॥ तयोः कथं भेदः ? । साकारानाकारभे-
दात् । साकारं ज्ञानमनाकारं दर्शनमिति ॥ तच्छब्दस्थेषु क्रमेण
वर्तते । निरावरणेषु युगपत् । पूर्वकालभाविनोऽपि दर्शनात्
ज्ञानस्य प्रागुपन्यासोऽभ्यर्हितत्वात् ॥ सम्यग्ज्ञानप्रकरणात्पूर्वं पञ्च-
विधो ज्ञानोपयोगो व्याख्यातः ॥ इह पुनरुपयोगग्रहणाद्विप-
र्ययोऽपि गृह्यते इत्यष्टविध उच्यते ॥

यथोक्तेनानेनाभिहितपरिणामेन सर्वात्मसाधारणेनोपयोगेन
ये उपलक्षिता योगिनस्ते द्विविधाः—

॥ संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

संसरणं संसारः परिवर्तनमित्यर्थः । स एषामस्ति ते
संसारिणः ॥ तत्परिवर्तनं पञ्चविधं द्रव्यपरिवर्तनं, क्षेत्रपरिवर्तनं,
कालपरिवर्तनं, भवपरिवर्तनं, भावपरिवर्तनं चेति ॥ तत्त द्रव्य-
परिवर्तनं द्विविधं नोर्कर्मद्रव्यपरिवर्तनं कर्मद्रव्यपरिवर्तनं चेति ॥
तत्त नोर्कर्मद्रव्यपरिवर्तनं नाम, त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्या-
प्तीनां योग्या ये पुद्गला एकेन जीवेन एकस्मिन्समये गृहीताः
स्निग्धरूक्षवर्णगन्धादिभिस्तीव्रमन्दमध्यमभावेन च यथावस्थिता
द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णा अगृहीताननन्तवारानतीत्य मिश्र-
कांश्चानन्तवारानतीत्य मध्ये गृहीतांश्चानन्तवारानतीत्य त एव
तेनैव प्रकारेण तस्यैव जीवस्य नोर्कर्मभावमापद्यन्ते यावत्ताव-
त्समुदितं नोर्कर्मद्रव्यपरिवर्तनम् ॥ कर्मद्रव्यपरिवर्तनमुच्यते—
एकस्मिन्समये एकेन जीवेनाष्टविधकर्मभावेन पुद्गला ये गृहीताः
समयाधिकामावलिकामतीत्य द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णाः
पूर्वोक्तेनैव क्रमेण त एव तेनैव प्रकारेण तस्य जीवस्य कर्म-
भावमापद्यन्ते यावत्तावत्कर्मद्रव्यपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च— सत्वेऽवि-
पुगला खलु कमसो भुत्तुज्झिया य जीवेण । अच्छइ अणं-
तखुत्तो पुगलपरियट्टसंसारे ॥ १ ॥ क्षेत्रपरिवर्तनमुच्यते— सूक्ष्म-
निगोदजीवोऽपर्याप्तकः सर्वजघन्यप्रदेशशरीरो लोकस्याष्टमध्यप्रदे-
शान्स्वशरीरमध्यप्रदेशा-कृत्वोत्पन्नः क्षुद्रभवग्रहणं जीवित्वा मृतः
स एव पुनस्तेनैवावगाहेन द्विरुत्पन्नस्तथा स्त्रिस्तथा चतुरित्येवं

यावद्धनांगुलस्यासंख्येयभागप्रमिताकाशदेशास्तावत्कृत्वस्तत्रैव जनि-
त्वा पुनरेकैकप्रदेशाधिकभावेन सर्वो लोक आत्मनो जन्मक्षेत्रभाव-
मुपनीतो भवति यावत्तावत्क्षेत्रपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च— सत्त्वं हि
लोयखेते कमसो तं णत्वि जं ण उप्पण्णं । ओगाहणेण बहुसो
परिभमिदो खेत्तसंसारे ॥ १ ॥ कालपरिवर्तनमुच्यते— उत्सर्पिण्याः
प्रथमसमये जातः कश्चिज्जीवः स्वायुषः परिसमाप्तौ मृतः स
एव पुनर्द्वितीयाया उत्सर्पिण्या द्वितीयसमये जातः स्वायुषः
क्षयान्मृतः स एव पुनस्तृतीयाया उत्सर्पिण्यास्तृतीयसमये जात
एवमनेन क्रमेणोत्सर्पिणी परिसमाप्ता, तथा अवसर्पिणी च । एवं
जन्मनैरन्तर्यमुक्तं मरणस्यापि नैरन्तर्यं तथैव ग्राह्यमेतावत्काल
परिवर्तनम् ॥ उक्तं च— उवसप्पिणिअवप्पिणिसमयावलियासु
णिरवसेसासु । ज्ञादो मुदो य बहुसो भमणेण दु कालसंसारे ॥ १ ॥
भवपरिवर्तनमुच्यते— नरकगतौ सर्वजघन्यमायुर्दशवर्षसहस्राणि,
तेनायुषा ततोत्पन्नः पुनः परिभ्रम्य तेनैवायुषा तत्रैव जातः,
एवं दशवर्षसहस्राणां यावन्तः समयास्तावत्कृत्वस्तत्रैव जातो
मृतः पुनरेकैकसमयाधिकभावेन त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि परिसमा-
पितानि, ततः प्रच्युत्य तिर्यग्गतावर्तुर्मुहूर्तायुः समुत्पन्नः पूर्वो-
क्तेनैव क्रमेण त्रीणि पल्योपमानि तेन परिसमापितानि, एवं
मनुष्यगतौ च तिर्यञ्चवत्, देवगतौ नारकवत्, अयं तु
विशेषः— एकत्रिंशत्सागरोपमाणि परिसमापितानि यावत्तावद्भव-
परिवर्तनम् ॥ उक्तं च— णिरयादिजहण्णादिषु जावदु उवारि-
ल्लिया दु गेवेज्जा । मिच्छत्तसंसिदेण हु बहुसो वि भवत्ठिदी
भमिदा ॥ १ ॥ भावपरिवर्तनमुच्यते— पञ्चेन्द्रियः सञ्ज्ञी
पर्याप्तको मिथ्यादृष्टिः कश्चिज्जीवः सर्वजघन्यां स्वयोग्यां ज्ञाना-
वरणप्रकृतेः स्थितिमन्तःकोटीकोटीसंज्ञिकामापद्यते, तस्य कषा-

याध्यवसायस्थानान्यसंख्येलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि तत्स्थि-
तियोग्यानि भवन्ति, तत्र सर्वजघन्यकषायाध्यवसायस्थाननिमि-
त्तान्यनुभागाध्यवसायस्थानान्यसंख्येलोकप्रमितानि भवन्ति, एवं
सर्वजघन्यां स्थितिं सर्वजघन्यं च कषायाध्यवसायस्थानं सर्व-
जघन्यमेवानुभागबन्धस्थानमास्कन्दतस्तद्योग्यं (एकं) सर्वजघन्यं
योगस्थानं भवति, तेषामेव स्थितिकषायानुभागस्थानानां द्विती-
यमसंख्येयभागवृद्धिसंयुक्तं योगस्थानं भवति, एवं च तृतीया-
दिषु योगस्थानेषु चतुःस्थानपतितानि श्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि
योगस्थानानि भवन्ति । तथा तामेव स्थितिं तदेव कषाया-
ध्यवसायस्थानं च प्रतिपद्यमानस्य द्वितीयमनुभावाध्यवसायस्थानं
भवति, तस्य च योगस्थानानि पूर्ववद्वेदितव्यानि । एवं तृती-
यादिष्वपि अनुभावाध्यवसायस्थानेषु आ असंख्येलोकपरिसमाप्तेः ।
एवं तामेव स्थितिमापद्यमानस्य द्वितीयं कषायाध्यवसायस्थानं
भवति, तस्याप्यनुभावाध्यवसायस्थानानि योगस्थानानि च पूर्व-
वद्वेदितव्यानि । एवं तृतीयादिष्वपि कषायाध्यवसायस्थानेषु आ
असंख्येलोकपरिसमाप्तेर्वृद्धिक्रमो वेदितव्यः । उक्ताया जघन्यायाः
स्थितेः समयाधिकायाः कषायादिस्थानानि पूर्ववदेकसमयाधिक-
क्रमेण आ उत्कृष्टस्थितेश्चिन्तागरोपमकोटीकोटीपरिमितायाः
कषायादिस्थानानि [पूर्ववत्] वेदितव्यानि ॥ “ अनन्तभाग-
वृद्धिः असंख्येयभागवृद्धिः संख्येयभागवृद्धिः संख्येयगुणवृद्धिः
असंख्येयगुणवृद्धिः अनन्तगुणवृद्धिः ” इमानि षट्स्थानानि,
वृद्धिर्हानिरपि तथैव । अनन्तभागवृद्धिः अनन्तगुणवृद्धिरहितानि
चत्वारि स्थानानि ज्ञातव्यानि । एवं सर्वेषां कर्मणां मूलप्रकृ-
तीनामुत्तरप्रकृतीनां च परिवर्तनक्रमो वेदितव्यः । तदेतत्सर्वं समु-
दितं भावपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च— सत्त्वा पयडिष्ठिदिओ अणु-

भागपदेसंबंधठाणाणि । मिच्छत्तसंसिदेण य भमिदा पुण भाव-
संसारे ॥ १ ॥ उक्तात्पञ्चविधात्संसारान्निवृत्ता ये ते मुक्ताः ।
संसारिणां प्रागुपादानं तत्पूर्वकत्वान्मुक्तव्यपदेशस्य ॥

य एते संसारिणस्ते द्विविधाः—

॥ समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥

मनो द्विविधं, द्रव्यमनो भावमनश्चेति ॥ तत्र पुद्गल-
विपाकिकर्मोदयापेक्षं द्रव्यमनः ॥ वीर्यान्तरायनोइन्द्रियावरणक्षयो-
णशमापेक्षया आत्मनो विशुद्धिर्भावमनः ॥ तेन मनसा सह
वर्तन्त इति समनस्काः । न विद्यते मनो येषां त इमे अम-
नस्काः ॥ एवं मनसो भावाभावाभ्यां संसारिणो द्विविधा
विभज्यन्ते । समनस्काश्चामनस्काश्च समनस्कामनस्का इति ॥
अभ्यर्हितत्वात्समनस्कशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ कथमभ्यर्हितत्वं ? ।
गुणदोषविचारकत्वात् ॥

पुनरपि संसारिणां भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

संसारिग्रहणमनर्थकं, प्रकृतत्वात् ॥ क प्रकृतं ? । संसा-
रिणो मुक्ताश्चेति । नानर्थकम् । पूर्वापेक्षार्थं, ये उक्ताः समन-
स्कामनस्कास्ते संसारिण इति ॥ यदि हि (पूर्वस्य विशेषणं
न स्यात् समनस्कामनस्कग्रहणं संसारिणो मुक्ताश्चेत्यनेन यथा-
संख्यमभिसंबंध्येत । एवं च कृत्वा संसारिग्रहणमादौ क्रियमा-
णमुपपन्नं भवति । तत्पूर्वापेक्षं सदुत्तरार्थमपि भवति ॥ संसा-
रिणो द्विविधाः । त्रसाः स्थावराः इति ॥ त्रसनामकर्मोदयवशी-
कृतास्त्रसाः । स्थावरनामकर्मोदयवशवर्तिनः स्थावराः ॥ तस्य-
न्तीति त्रसाः स्थानशीलाः स्थावरा इति चेन्न । आगमविरो-
धात् ॥ आगमे हि कायानुवादेन त्रसा द्वीन्द्रियादारभ्य आ

अयोगकेवलिन इति । तस्मान्न चलनाचलनापेक्षं त्रसस्थावरत्वम् ।
कर्मोदयापेक्षमेव ॥ त्रसग्रहणमादौ क्रियते । अल्पात्तरत्वादभ्य-
र्हितत्वाच्च । सर्वोपयोगसम्भवादभ्यर्हितत्वम् ॥

एकेन्द्रियाणामतिबहुवक्तव्याभावादुल्लंघ्यानुपूर्वीं स्थावरभेद-
प्रतिपत्त्यर्थमाह —

॥ पृथिव्यसेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

स्थावरनामकर्मभेदाः पृथिवीकायादयः सन्ति, तदुदयनि-
मित्ता अमी इति जीवेषु पृथिव्यादयः सञ्ज्ञा वेदितव्याः ॥
प्रथनादिप्रकृतिनिष्पन्ना अपि रूढिवशात्प्रथनाद्यनपेक्षा वर्तन्ते ॥
एषां पृथिव्यादीनामार्थे चातुर्विध्यमुक्तम् । प्रत्येकं तत्कथमिति
चेदुच्यते ॥ पृथिवी । पृथिवीकायः । पृथिवीकायिकः । पृथि-
वीजीव इत्यादि ॥ तत्र अचेतनावैश्रसिकपरिणामनिर्वृत्ता काठि-
न्यगुणात्मिका पृथिवी । अचेतनत्वादसत्यपि पृथिवीकायनामक-
र्मोदये प्रथनक्रियोपलक्षितैवेयम् ॥ अथवा पृथिवी सामान्यमु-
त्तरत्रयेऽपि सद्भावात् । कायः शरीरं पृथिवीकायिकजीवपरित्यक्तः
पृथिवीकाय । मृतमनुष्यादिकायवत् । पृथिवीकायः अस्यास्तीति
पृथिवीकायिकः । तत्कायसम्बन्धवशीकृत आत्मा समवाप्तपृथिवी-
कायनामकर्मोदयः कर्मणकाययोगस्थो यो न तावत्पृथिवी का-
यत्वेन गृह्णाति स पृथिवीजीवः ॥ उक्तं च— पुढवी पुढवीकायो
पुढवीकाइय पुढविजीवो य । साहारणोपमुक्को सरीरगहिदो
भवंतरिदो ॥ १ ॥ एवमवादिष्वपि योज्यम् ॥ एते पञ्चविधाः
प्राणिनः स्थावराः । कति पुनरेषां प्राणाः ? । चत्वारः । स्पर्श-
नोन्द्रियप्राणः कायबलप्राणः उच्छ्वासनिश्वासप्राणः आयुःप्राणश्चेति ॥

अथ त्रसाः के ते इत्यत्रोच्यते ॥

॥ द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

द्वे इन्द्रिये यस्य सोऽयं द्वीन्द्रियः, द्वीन्द्रियः आदिर्येषां ते द्वीन्द्रियादयः ॥ आदिशब्दो व्यवस्थावाची । व्यवस्थिताः । आगमे । कथम् । द्वीन्द्रियस्त्रीन्द्रियश्चतुरिन्द्रियः पञ्चेन्द्रियश्चेति ॥ तद्गुणसंविज्ञानवृत्तिग्रहणात् द्वीन्द्रियस्याप्यन्तर्भावः ॥ कति पुनरेषां प्राणाः ? । द्वीन्द्रियस्य तावत् षट् प्राणा पूर्वोक्ता एव रसनवाक्प्राणाधिकाः । त्रीन्द्रियस्य सप्त त एव घ्राणप्राणाधिकाः । चतुरिन्द्रियस्याष्टा त एव चक्षुःप्राणाधिकाः । पञ्चेन्द्रियस्य तिरश्चोःसंज्ञिनो नव त एव श्रोत्रप्राणाधिकाः । संज्ञिनो दश त एव मनोबलप्राणाधिकाः ॥

आदिशब्देन निर्दिष्टानामनिर्ज्ञातसंख्यानाभियन्तावधारणं कर्तव्यमित्यत आह ॥

॥ पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

इन्द्रियशब्दो व्याख्यातार्थः । पञ्चग्रहणमवधारणार्थं, पञ्चैव नाधिकसंख्यानीति ॥ कर्मेन्द्रियाणां वागोदीनामिह ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उपयोगप्रकरणात् ॥ उपयोगसाधनानामिह ग्रहणं कृतं, न क्रियासाधनानामनवस्थानाच्च ॥ क्रियासाधनानामङ्गोपाङ्गनामकर्मनिर्वर्तितानां सर्वेषामपि क्रियासाधनत्वमस्तीति न पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणि ॥

१ मर्यादावाची, तेन पञ्चेन्द्रियादूर्ध्वं षडिन्द्रियादजीवो न भवतीत्यभिप्रायः ॥ २ तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासे उदाहरणं लम्बकरणः । अद्गुणतावज्ञ ने बहुधनः ॥—३ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमात्रं सूत्रव्याख्यानावसरे ॥ ४ वाक्पाणिपादपायूपस्थानाम् ॥

तेषामन्तर्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ द्विविधानि ॥ १६ ॥

विषयशब्दः प्रकारवाची, द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि, द्विप्रकाराणीत्यर्थः ॥ कौ पुनस्तौ द्वौ प्रकारौ ? ।
द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियमिति ॥

तत्र द्रव्येन्द्रियस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं (निर्ज्ञापनार्थं) माह—

॥ निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति निर्वृतिः ॥ केन निर्वर्त्यते ? ।
कर्मणा ॥ सा द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदात् ॥ उत्सेधांगुलांसं-
ख्येयभागप्रमितानां शुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रि-
यसंस्थानेनावस्थितानां वृत्तिरभ्यन्तरा निर्वृतिः । तेष्व्वात्मप्रदेशे-
ष्विन्द्रियव्यपदेशमाक्षु यः प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदियापादि-
तावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयः सा बाह्या निर्वृतिः ॥ येन निर्वृते-
रुपकारः क्रियते तदुपकरणम् ॥ पूर्ववत्तदपि द्विविधम् ॥ तत्रा-
भ्यन्तरं कृष्णशुक्लमण्डलम् । बाह्यमक्षिपत्रपक्ष्मद्रयादि ॥ एवं
शेषेष्विन्द्रियेषु ज्ञेयम् ॥

भावेन्द्रियमुच्यते—

॥ लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लम्भनं लब्धिः । का पुनरसौ ? । ज्ञानावरणक्षयोपशम-
विशेषः ॥ यत्सन्निधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृतिप्रति व्याप्रियते

१ उत्सेधांगुलमिति व्यवहारांगुलं घनरूपं तदेवात्र गृह्यते । परमा-
गमे देहगोहप्राप्तनरकादिप्रमाणमुत्सेधांगुलेनैवेति नियमितत्वात् ॥

२ द्रव्येन्द्रियरूपनिर्वृतिम् ॥

तन्निमित्त आत्मनः परिणाम उपयोगस्तदुभयं भावेन्द्रियम् ॥
इन्द्रियफलमुपयोगः तस्य कथमिन्द्रियत्वम् ? कारणधर्मस्य
कार्ये दर्शनात् । यथा घटाकारपरिणतं विज्ञानं घट इति ॥
स्वार्थस्य तत्र मुख्यत्वाच्च । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति यः स्वार्थः
स उपयोगो मुख्यः । उपयोगलक्षणो जीव इति वचनात् ।
अत उपयोगस्येन्द्रियत्वं न्याय्यम् ॥

उक्तानामिन्द्रियाणां सञ्ज्ञानपूर्वप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

लोके इन्द्रियाणां पारतन्त्र्यविवक्षा दृश्यते । अनेनाक्षणा
सुष्टु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्टु शृणोमीति । ततः पारत-
न्त्र्यात्स्पर्शनादीनां कारणत्वं । वीर्यान्तरायमतिज्ञानावरणक्षयोपशमा-
ङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भात् आत्मना स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनम् ।
रस्यतेऽनेनेति रसनम् । प्रायतेऽनेनेति घ्राणम् । चक्षुरेनेकार्थ-
त्वादर्शनार्थविवक्षायां चष्टे अर्थान्पश्यत्यनेनेति चक्षुः । श्रूयतेऽ-
नेनेति श्रोत्रम् ॥ स्वातन्त्र्यविवक्षा च दृश्यते । इदं मे अक्षि
सुष्टु पश्यति । अयं मे कर्णः सुष्टु शृणोति । ततः स्पर्शनादीनां
कर्तरि निष्पात्तिः । स्पृशतीति स्पर्शनम् । रसतीति रसनम् ।
) जिघ्रतीति घ्राणम् । चष्टे इति चक्षुः । शृणोतीति श्रोत्रम् ॥
एषां निर्देशक्रमः एकैकवृद्धिक्रमप्रज्ञापनार्थः ॥

तेषामिन्द्रियाणां विषयप्रदर्शनार्थमाह—

॥ स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थः ॥ २० ॥

द्रव्यपर्याययोः प्राधान्यविवक्षायां कर्मभावसाधनत्वं स्पर्शा-
दिशब्दानां वेदितव्यम् ॥ द्रव्यप्राधान्यविवक्षायां कर्मनिर्देशः ।
स्पृश्यत इति स्पर्शः । रस्यत इति रसः । गन्ध्यत इति गन्धः ।

वर्ण्यत इति वर्णः । शब्द्यत इति शब्दः ॥ पर्यायप्राधान्यवि-
वक्षायां भावनिर्देशः । स्पर्शनं स्पर्शः । रसनं रसः । गन्धनं
गन्धः । वर्णनं वर्णः । शब्दनं शब्दः ॥ एषां क्रम इन्द्रि-
यक्रमेणैव व्याख्यातः ॥

अत्राह यत्तावन्मनोऽनवस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्या-
ख्यातं तत्किमुपयोगस्योपकारि उत नेति ? । तदप्युपकार्येव । तेन
विनेन्द्रियाणां विषयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात् ॥ किमस्यैषां सहका-
रित्वमात्रमेवप्रयोजनमुतान्यदपीत्यत आह—

॥ श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोऽर्थः श्रुतम् । स विषयोऽनिन्द्रियस्य । परि-
प्राप्तश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्यात्मनः श्रुतस्यार्थेऽनिन्द्रियालम्बनज्ञा-
नप्रवृत्तेः ॥ अथवा श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थः प्रयोज-
नमिति यावत् । स्वातन्त्र्यसाध्यमिदं प्रयोजनमनिन्द्रियस्य ॥

उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयाणां स्वामित्वनिर्देशे
कर्तव्ये यत्प्रथमं गृहीतं स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

॥ वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥ २२ ॥

एकं प्रथममित्यर्थः । किं तत् । स्पर्शनम् । तत्केषाम् ।
पृथिव्यादीनां वनस्पत्यन्तानां वेदितव्यम् ॥ तस्योत्पत्तिकारणमु-
च्यते ॥ वीर्यान्तरायस्पर्शनेन्द्रियावरणक्षयोपशमे सति शेषेन्द्रिय-
सर्वघातिस्पर्धकोदये च शरीरनामलाभावष्टम्भे एकेन्द्रियजाति-
नामोदयवशवर्तितायां च सत्यां स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति ॥

इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि २३

एकैकमिति वीप्सायां द्वित्वम् । एकैकेन वृद्धानि एकै-

कवृद्धानि ॥ कृमिमादिं कृत्वा, स्पर्शनाधिकारात् स्पर्शनमादिं कृत्वा एकैकवृद्धानीत्यभिसम्बन्धः क्रियते ॥ आदिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । कृम्यादीनां स्पर्शनं रसनाधिकम् । पिपीलिकादीनां स्पर्शनरसने घ्राणाधिके । अमरादीनां स्पर्शनरसनघ्राणानि चक्षुरधिकानि । मनुष्यादीनां तान्येव श्रोत्राधिकानीति यथासंख्येनाभिसम्बन्धो व्याख्यातः ॥ तेषां निष्पत्तिः स्पर्शनोत्पत्त्या व्याख्याता उत्तरोत्तरसर्वधातिस्पर्धकोदयेन ॥

एवमेतेषु संसारिषु द्विभेदेषु इन्द्रियभेदात्पञ्चविधेषु ये पञ्चेन्द्रियास्तद्वेदस्यानुक्तस्य प्रतिपादनार्थमाह—

॥ सञ्ज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातम् । सह तेन ये वर्तन्ते ते समनस्काः । सञ्ज्ञिन इत्युच्यन्ते ॥ पारिशेष्यादितरे संसारिणः प्राणिनोऽसञ्ज्ञिन इति सिद्धम् ॥ ननु च सञ्ज्ञिन इत्यनेनैव गतार्थत्वात्समनस्का इति विशेषणमनर्थकम् । यतो मनाव्यापारो हिताहितप्राप्तिपरिहारपरीक्षा । सञ्ज्ञाऽपि सैवेति ॥ नैतद्युक्तम् । सञ्ज्ञा-शब्दार्थव्यभिचारात् । सञ्ज्ञा नामेत्युच्यते । तद्वन्तः सञ्ज्ञिन इति सर्वेषामतिप्रसङ्गः ॥ सञ्ज्ञा ज्ञानमिति चेत् सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानात्मकत्वादतिप्रसङ्गः ॥ आहारादिविषयाभिलाषः सञ्ज्ञेति चेत्तुल्यम् । तस्मात्समनस्का इत्युच्यते ॥ एवं च कृत्वा गर्भाण्डजमूर्च्छितसुषुप्त्याद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षाभावेऽपि मनःसन्निधानात्सञ्ज्ञित्वमुपपन्नं भवति ॥

यदि हिताहितादिविषयपरिस्पन्दः प्राणिनां मनःप्राणि-

१ रसनादीनामिन्द्रियाणाम् ॥ २ उत्पत्तिः ॥ ३ पूर्वसूत्रव्याख्याने स्पर्शनेन्द्रियोत्पत्तिकथनेन ॥ ४ समनस्कामनस्का इत्यत्र ॥

धानपूर्वकः अथाभिनवशरीरग्रहणं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तेर्निर्म-
नस्कस्य यत्कर्म, तत्कुत इत्युच्यते—

॥ विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

विग्रहो देहः । विग्रहार्था गतिर्विग्रहगतिः ॥ अथवा
विरुद्धो ग्रहो विग्रहः व्याघातः कर्मादानेऽपि नोर्कमपुद्गलादा-
ननिरोध इत्यर्थः । विग्रहेण गतिः विग्रहगतिः ॥ सर्वशरीर-
प्ररोहणबीजभूतं कर्मणं शरीरं कर्मेत्युच्यते । योगो बाह्यानस-
कायवर्णानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः । कर्मणा कृतो योगः
कर्मयोगः । विग्रहगतौ भवतीत्यर्थः ॥ तेन कर्मादानं देशा-
न्तरसंक्रमश्च भवति ॥

आह जीवपुद्गलानां गतिमास्कन्दतां देशान्तरसंक्रमः किमा-
काशप्रदेशक्रमवृत्त्या भवति, उताविशेषेणेत्यत आह—

॥ अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥

लोकमध्यादारभ्य ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च आकाशप्रदेशानां क्रम-
सन्निविष्टानां पंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते । अनुशब्दस्यानुपूर्व्येण
वृत्तिः । श्रेणेरानुपूर्व्येणानुश्रेणीति जीवानां पुद्गलानां च गति-
र्भवतीत्यर्थः ॥ अनधिकृतानां पुद्गलानां कथं ग्रहणमिति चेत्—
गतिग्रहणात् । यदि जीवानामेव गतिरिष्टा स्यात् गतिग्रहणमनर्थ-
कमधिकारात्तत्सिद्धेः । उत्तरत्र जीवग्रहणाच्च पुद्गलसम्प्रत्ययः ॥
ननु चन्द्रादीनां ज्योतिष्काणां मेरुप्रदक्षिणाकाले विद्याधरादीनां
च विश्रेणिगतिरपि दृश्यते तत्र किमुच्यते अनुश्रेणिगतिरिति ?
कालदेशनियमोऽत्र वेदितव्यः ॥ तत्र कालनियमस्तावज्जीवानां
मरणकाले भवान्तरसंक्रमे मुक्तानां चोर्ध्वगमनकाले अनुश्रेण्येव
गतिः ॥ देशनियमोऽपि ऊर्ध्वलोकादधोगतिः । अधोलोकादूर्ध्वगतिः ।

तिर्यग्लोकादधोगतिः । ऊर्ध्वा वा । तत्रानुश्रेण्येव ॥ पुद्गलानां च
या लोकान्तप्रापिणी सा नियमादनुश्रेण्येव । इतरा गतिर्भजनीया ॥

पुनरपि गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघातः कौटिल्यमित्यर्थः । स यस्यां न विद्यतेऽ
सावविग्रहा गतिः ॥ कस्य ? । जीवस्य ॥ कीदृशस्य ? ।
मुक्तस्य ॥ कथं गम्यते मुक्तस्येति ? । उत्तरसूत्रे संसारिग्रह-
णादिह मुक्तस्येति विज्ञायते ॥ ननु च अनुश्रेणि गतिरित्यनेनैव
श्रेण्यन्तरसंक्रमाभावो व्याख्यातः । नार्थोऽनेन । पूर्वसूत्रे
विश्रेणिगतिरपि कचिदस्तीति ज्ञापनार्थमिदं वचनम् ॥ ननु
तत्रैव देशकालनियम उक्तः किं न ? अतस्तत्सिद्धेः ॥

यद्यसङ्गस्यात्मनोऽप्रतिबन्धेन गतिरालोकान्तादवगतकाला
प्रतिज्ञायते, सदेहस्य पुनर्गतिः किं प्रतिबन्धिनी, उत मुक्ता-
त्मवदित्यत आह—

॥ विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

कालावधारणार्थं प्राक्चतुर्भ्य इत्युच्यते । प्रागितिवचनं
मर्यादार्थं, चतुर्थात्समयात्प्राग्विग्रहवती गतिर्भवति न चतुर्थे इति ॥
कुत इति चेत्—सर्वोत्कृष्टविग्रहनिमित्तनिष्कुटक्षेत्रे उत्पित्सुः प्राणी
निष्कुटक्षेत्रानुपूर्व्यनुश्रेण्यभावादिषुगत्यभावे निष्कुटक्षेत्रप्रापणा-
निमित्तां त्रिविग्रहां गतिमारभते नोर्ध्वाम् । तथाविधोपपादक्षेत्राभा-
वात् ॥ चशब्दः समुच्चयार्थः । विग्रहवती चाविग्रहवती चेति ॥

विग्रहवत्या गतेः कालोऽवधृतः । अविग्रहायाः कियान्
काल इत्युच्यते—

॥ एकसमयाऽविग्रहा ॥ २९ ॥

एकः समयो यस्याः सा एकसमया । न विद्यते विग्रहो
यस्मिन् सा अविग्रहा ॥ गतिमतां हि जीवपुद्गलानामव्याघाते-
नैकसमयिकी गतिरालोकान्तादपीति ॥

अनादिकर्मबन्धसन्ततौ मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययवशात्कर्माण्याद-
दान्नो विग्रहगतावप्याहारकः प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते—

॥ एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

अधिकारात्समयाभिसम्बन्धः । वाशब्दो विकल्पार्थः ।
विकल्पश्च यथेच्छातिसर्गः ॥ एकं वा द्वौ वा त्रीन्वा समयान-
नाहारको भवतीत्यर्थः ॥ त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्यासीनां
योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः । तदभावादनाहारकः ॥ कर्मादानं हि
निरन्तरं, कर्मणशरीरसद्भावे ॥ उपपादक्षेत्रं प्रति ऋज्व्यां गतौ
आहारकः । इतरेषु त्रिषु समयेषु अनाहारकः ॥

एवं गच्छतोऽभिनवमूर्त्यन्तरनिर्वृतिजन्मप्रकारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ सम्मूर्च्छनगर्भोपपादाज्जन्म ॥ ३१ ॥

त्रिषु लोकेषूर्ध्वमधस्तिर्यक् च देहस्य समन्ततो मूर्च्छनं सम्मू-
र्च्छनमवयवप्रकल्पनम् । स्त्रिया उदरे शुक्लशोणितयोर्गणं मिश्रणं
गर्भः । मातृपशुक्ताहारगणाद्वा गर्भः । उपेत्योत्पद्यतेऽस्मिन्निति
उपपादः । देवनारकोत्पत्तिस्थानविशेषसञ्ज्ञा ॥ एते त्रयः संसारिणां

१ कर्मणतजसवैक्रियिकाणाम् ॥ २ नोर्कर्मपेक्षया ॥

३ उपेत्य देवाः नारकाश्च युवान एव उत्पद्यन्ते ॥

जीवानां जन्मप्रकाराः शुभाशुभपरिणामनिमित्तकर्मभेदविपाककृताः ॥

अथाधिकृतस्य संसारिविषयोपभोगोपलब्ध्यधिष्ठानप्रवर्णस्य
जन्मनो योनिविकल्पा वक्तव्या इत्यत आह —

॥ सचित्तशीतसंवृताः सेतरा

मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

आत्मनश्चैतन्यविशेषपरिणामश्चित्तम् । सह चित्तेन वर्तते
इति सचित्तः ॥ शीत इति स्पर्शविशेषः । शुक्लोदिवदुभयवचन-
त्वात्तद्युक्तं द्रव्यमप्याह ॥ सम्यग्वृतः संवृतः । संवृत इति
दुरुपलक्ष्यः प्रदेश उच्यते ॥ सह इतरैर्वर्तन्त इति सेतराः ।
सप्रतिपक्षा इत्यर्थः ॥ के पुनरितरे ? । अचित्तोष्णविवृताः ॥
उभयात्मको मिश्रः । सचित्ताचित्तः शीतोष्णः संवृतविवृत इति ॥
चशब्दः समुच्चयार्थः । मिश्राश्च योनयो भवन्तीति ॥ इतरथा
हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यात् ॥ एकश इति वीप्सार्थः ॥
तस्य ग्रहणं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यथैवं विज्ञायेत । सचित्तश्च
अचित्तश्च शीतश्च उष्णश्च संवृतश्च विवृतश्चेति ॥ मैवं विज्ञायि
सचित्तश्च शीतश्चेत्यादि । तद्ग्रहणं जन्मप्रकारप्रतिनिर्देशार्थम् ।
तेषां सम्मूर्च्छनादीनां जन्मनां योनय इति त एते नव योनयो
वेदितव्याः ॥ योनिजन्मनोरविशेष इति चेन्न । आधाराधेयभेदा-
त्तद्भेदः ॥ त एते सचित्तादयो योनयः आधारा । आधेया जन्म-
प्रकाराः ॥ यतः सचित्तादियोन्यधिष्ठाने आत्मा सम्मूर्च्छनादिना
जन्मना शरीराहारेन्द्रियादियोग्यानुपद्रुलानुपादत्ते ॥ देवनारका
अचित्तयोनयः । तेषां हि योनिरुपपाददेशुपद्रुलप्रचयोऽचित्तः ॥

२ शरीरनिष्ठस्य ॥ २ शुक्लशब्दवच्छीतशब्दः गुणगुणिनोर्वाचक-
त्वाच्छीतयुक्तं द्रव्यमप्याह ॥

गर्भजा मिश्रयोनयः । तेषां हि मातुरुदरे । शुक्रशोणितमचित्तं,
तदात्मना चित्तवता मिश्रणान्मिश्रयोनिः ॥ सम्मूर्च्छनजास्त्रिवि-
कल्पयोनयः । केचित्सचित्तयोनयः । अन्ये अचित्तयोनयः ।
अपरे मिश्रयोनयः ॥ सचित्तयोनयः साधारणशरीराः । कुतः ।
परस्पराश्रयत्वात् ॥ इतरे अचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च ॥ शी-
तोष्णयोनयो देवनारकाः तेषां हि उपपादस्थानानि कानिचिच्छी-
तानि, कानिचिदुष्णानीति ॥ उष्णयोनयस्तेजस्कायिकाः ॥ इतरे
त्रिविकल्पयोनयः केचिच्छीतयोनयः केचिदुष्णयोनयः अपरे
मिश्रयोनय इति ॥ देवनारकैकेन्द्रियाः संवृतयोनयः ॥ विकले-
न्द्रिया विवृतयोनयः ॥ गर्भजा मिश्रयोनयः ॥ तद्भेदाश्चतुरशी-
तिशतसहस्रसंख्या आगमतो वेदितव्याः ॥ उक्तं च । णिच्चि-
दरधा दु सत्तय तरुदस वियळिदिण्णु छच्चेव । सुरणिरयति-
रिय चण्णरो चोद्दस मणुण्ण सदसहस्सा ॥ १ ॥

एवमेतास्मिन्नवयोनिभेदसङ्कटे त्रिविधजन्मानि सर्वप्राणभृताम-
नियमेन प्रसक्ते तदवधारणार्थमाह—

॥ जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

यज्जालवत्प्राणिपरिवरणं विततमांसशोणितं तज्जरायुः ।
यन्नस्त्वक्सदृशमुपात्तकाठिन्यं शुक्रशोणितपरिवरणं परिमण्डलं
तदण्डम् । किञ्चित्परिवरणमन्तरेण परिपूर्णावयवो योनिर्निर्गत-
मात्र एव परिस्पन्दादिसामर्थ्योपेतः पोतः ॥ जरायौ जाता जरा-

१ दीर्घियमारभ्य चतुरिन्द्रियपर्यंत ॥ २ अस्यायमर्थः—नित्यनिगोदा
इतरनिगोदाश्च पृथिव्यप्तेजोवायवश्च प्रत्येकं सप्तलक्षयोनयः । वनस्पतिकायि-
का दशलक्षयोनयः । द्वेन्द्रियास्त्रांद्रियाश्चतुरिन्द्रियाश्च प्रत्येकं द्विलक्षयोनयः ।
सुरनारकांतयश्च पृथक्कुलक्षयोनयः । अनुष्याश्चतुर्दशलक्षयोनयः ॥

युजाः । अण्डे जाता अण्डजाः । जरायुजाश्च अण्डजाश्च पोताश्च
जरायुजाण्डजपोताः गर्भयोनयः ॥

यद्यमीषां जरायुजाण्डजपोतानां गर्भोऽवध्रियते, अथोपपादः
केषां भवतीत्यत आह—

॥ देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवानां नारकाणां च उपपादो जन्म वेदितव्यम् ॥

अथान्येषां किं जन्मेत्यत आह—

॥ शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३५ ॥

गर्भजेभ्यः औपपादिकेभ्यश्चान्ये शेषाः । तेषां सम्मूर्च्छनं
जन्मेति ॥ एते त्रयोऽपि योगा नियमार्थाः । उभयतो नियमश्च
द्रष्टव्यः ॥ जरायुजाण्डजपोतानामेव गर्भः । गर्भ एव न जरायुजा-
ण्डजपोतानाम् ॥ देवनारकाणामेवोपपादः । उपपाद एव देवनारका-
णाम् ॥ शेषाणामेव सम्मूर्च्छनम् । सम्मूर्च्छनमेव शेषाणामिति ॥

तेषां पुनः संसारिणां त्रिविधजन्मनामाहितबहुविकल्पनवयो-
निभेदानां शुभाशुभनामकर्मविपाकनिर्वर्तितानि बन्धफलानुभवना-
धिष्ठानानि शरीराणि कानीत्यत आह—

॥ औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजस-

कर्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

विशिष्टनामकर्मोदयापादितवृत्तीनि शीर्यन्त इति शरीराणि
॥ औदारिकादिप्रकृतिविशेषोदयप्राप्तवृत्तीनि औदारिकादीनि ॥
उदारं स्थूलम् । उदारे भवमौदारिकम् । उदारं प्रयोजन-
मस्येति वा औदारिकम् ॥ अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाणुमहच्छरीरवि-
विधकरणं विक्रिया, सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकम् ॥ सूक्ष्मपदा-

र्थनिर्ज्ञानार्थमसंयमपरिजिहीर्षया वा प्रमत्तसंयतेनाह्रियते निर्वर्त्यते
तदित्याहारकम् ॥ यत्तेजोनिमित्तं तेजसि वा भवं तत्तैजसम् ॥
कर्मणां कार्यं कर्मणम् ॥ सर्वेषां कर्मनिमित्तत्वेऽपि रूढिवशाद्वि-
शिष्टविषये वृत्तिरवसेया ॥

यथौदारिकस्येन्द्रियैरुपलब्धिस्तथेतरेषां कस्मान्न भवतीत्यत
आह—

॥ परम्परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वेऽपि विवक्षातो व्यवस्थार्थगतिः ॥
पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशः क्रियते परम्प-
रमिति ॥ औदारिकं स्थूलं, ततः सूक्ष्मं वैक्रियिकं, ततः
सूक्ष्ममाहारकं, ततः सूक्ष्मं तैजसं, तैजसात्कर्मणं सूक्ष्ममिति ॥

यदि परम्परं सूक्ष्मं, प्रदेशतोऽपि न्यूनं परम्परं हीनमिति
विपरीतप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थमाह—

॥ प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदिश्यन्तै इति प्रदेशाः परमाणवः । संख्यामतीतोऽ-
संख्येयः । असंख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसंख्येयगुणम् ॥ कुतः ?
प्रदेशतः । नावगाहतः । परम्परमित्यनुवृत्तेराकर्मणात्प्रसङ्गे तन्नि-
वृत्त्यर्थमाह प्राक्तैजसादिति । औदारिकादसंख्येयगुणप्रदेशं वैक्रि-
यिकम् ॥ वैक्रियिकादसंख्येयगुणप्रदेशमाहारकमिति ॥ को गुणा-

१ पूर्वोपेक्षया परत्वमिति परशब्दो व्यवस्थार्थः ॥ २ अतिशयेन
अव्ययपदम् ॥ ३ अविभागित्वेन प्ररूप्यन्त ॥ ४ श्रेष्ठ्यसंख्येयभागरूपासं-
ख्येयगुणम् ॥

कारः ? पल्योपमासंख्येयभागः ॥ यद्येवं, परम्परं महापरिमाणं
प्राप्नोति । नैवम् । बन्धविशेषात्परिमाणभेदाभावः । तूलनिचया-
यःपिण्डवत् ॥

अथोत्तरयोः किं समप्रदेशत्वमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्यत
आह—

॥ अनन्तगुणे परे ॥ ३९ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते, तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते— आहार-
कात्तैजसं प्रदेशतोऽनन्तगुणं, तैजसात्कर्मणं प्रदेशतोऽनन्तगुणमि-
ति ॥ को गुणाकारः ? अभव्यानामनन्तगुणः । सिद्धानामनन्तो
भागः ॥ तत्रैतत्स्याच्छल्यकवत् । मूर्तिमद्रव्योपचितत्वात्संसारिणो
जीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसङ्ग इति । तन्न । किं कारणम् । यस्मा-
दुभेऽप्येते—

॥ अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

मूर्तिमतो मूर्त्यन्तरेण व्याघातः प्रतीघातः । स नास्त्य-
नयोरित्यप्रतीघाते ॥ सूक्ष्मपरिमाणादयःपिण्डे तेजोऽनुप्रवेशवत्तै-
जसकर्मणयोर्नास्ति वज्रपटलादिषु व्याघातः ॥ ननु च वैक्रि-
यिकाहारकयोरपि नास्ति प्रतीघातः । सर्वत्राप्रतीघातोऽत्र विव-
क्षितः । यथा तैजसकर्मणयोरा लोकान्तात् सर्वत्र नास्ति प्रती-
घातः । न तथा वैक्रियिकाहारकयोः ॥

आह किमेतावानेव विशेष उत कश्चिदन्योऽप्यस्तीत्याह—

॥ अनादिसम्बन्धे च ॥ ४१ ॥

चशब्दो विकल्पार्थः । अनादिसम्बन्धे सादिसम्बन्धे चेति ॥

कार्यकारणभावसन्तत्या अनादिसम्बन्धे, विशेषापेक्षया सादिसम्बन्धे-
ऽपि च बीजवृक्षवत् ॥ यथौदारिकवैक्रियिकाहारकाणि जीवस्य
कादाचित्कानि, न तथा तैजसकर्मणे । नित्यसम्बन्धिनी हि ते
आसंसारक्षयात् ॥

त एते तैजसकर्मणे किं कस्यचिदेव भवत उताविशेषेणेत्यत
आह—

॥ सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची । निरवशेषस्य संसारिणो जीवस्य
ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थः ॥

अविशेषाभिधानात्तैरौदारिकादिभिः सर्वस्य संसारिणो यौग-
पद्येन सम्बन्धप्रसङ्गे सम्भविशरीरप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ४३

तच्छब्दः प्रकृततैजसकर्मणप्रतिनिर्देशार्थः । ते तैजसका-
र्मणे आदिर्येषां तानि तदादीनि । भाज्यानि विकल्प्यानि ।
आ कुतः । आ चतुर्भ्यः । युगपदेकस्यात्मनः ॥ कस्यचित् द्वे,
तैजसकर्मणे । अपरस्य त्रीणि औदारिकतैजसकर्मणानि; वैक्रि-
यिकतैजसकर्मणानि वा । अन्यस्य चत्वारि, औदारिकाहार-
कतैजसकर्मणानीति विभागः क्रियते ॥

पुनरपि तेषां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४४ ॥

अन्ते भवमन्त्यम् । किं तत् ? । कर्मणम् ॥ इन्द्रिय-
प्रणालिकया शब्दादीनामुपलब्धिरूपभोगः । तदभावान्निरूपभो-
गम् ॥ विग्रहगतौ सत्यामपि इन्द्रियलब्धौ द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्य-
भावाच्छब्दाद्युपभोगाभाव इति ॥ ननु तैजसमपि निरूपभोगम् ।
तत्र किमुच्यते निरूपभोगमन्त्यमिति ॥ तैजसं शरीरं योगनि-
मित्तमपि न भवति, ततोऽस्योपभोगविचारेऽनधिकारः ॥

एवं तत्रोक्तलक्षणेषु जन्ममु अमूनि शरीराणि प्रादुर्भाव-
मापद्यमानानि किमविशेषेण भवन्ति, उत कश्चिदस्ति प्रतिविशेष
इत्यत आह—

॥ गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम् ॥ ४५ ॥

सूत्रक्रमापेक्षया आदौ भवमाद्यम् । औदारिकमित्यर्थः ॥
यद्गर्भजं यच्च सम्मूर्च्छनजं तत्सर्वमौदारिकं द्रष्टव्यम् ॥

तदनन्तरं यन्निर्दिष्टं, तत्कस्मिन् जन्मनीत्यत आह—

॥ औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥ ४६ ॥

उपपादे भवमौपपादिकम् । तत्सर्वं वैक्रियिकं वेदितव्यम् ॥

यद्यौपपादिकं वैक्रियिकं, अनौपपादिकस्य वैक्रियिकत्वाभाव
इत्यत आह—

१ भवेन्द्रियनिर्वृतिक्षयोपशमरूपलब्धौ ॥ २ भावेन्द्रिये. ३ किमर्थम्.
४ कर्मणकायेन विग्रहगतावात्मप्रदेशपरिरपन्दलक्षणो योगो यथा सम्भ-
वति, तथा तैजसेन तावानपि योगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५ योगनि-
मित्तेष्वेव ह्यौदारिकादिषूपभोगो दृष्टस्तदन्तर्दनिमित्ते तैजसे उपभोगविचारा-
नधिकारः ॥

॥ लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४७ ॥

चशब्देन वैक्रियिकमभिसम्बध्यते । तपोविशेषाद्विप्राप्ति-
लब्धिः । लब्धिः प्रत्ययः कारणमस्य लब्धिप्रत्ययम् । वैक्रि-
यिकं लब्धिप्रत्ययं च भवतीत्यभिसम्बध्यते ॥

किमेतदेव लब्ध्यपेक्षमुतान्यदप्यस्तीत्यत आह—

॥ तैजसमपि ॥ ४८ ॥

अपिशब्देन लब्धिप्रत्ययमभिसम्बध्यते । तैजसमपि लब्धि-
प्रत्ययं भवतीति ॥

वैक्रियिकानन्तरं यदुपदिष्टं तस्य स्वरूपनिर्द्धारणार्थं स्वामि-
निर्देशार्थं चाह—

॥ शुभं विशुद्धमव्याधाति चाहारकं

प्रमत्तसंयतस्यैव ॥ ४९ ॥

शुभकारणत्वाच्छुभव्यपदेशः । शुभकर्मणः आहारककाययो-
गस्य कारणत्वाच्छुभमित्युच्यते । अन्नस्य प्राणव्यपदेशवत् ॥
विशुद्धकार्यत्वाद्विशुद्धव्यपदेशः । विशुद्धस्य पुण्यस्य कर्मणः अश-
बलस्य निरवद्यस्य कार्यत्वाद्विशुद्धमित्युच्यते । तन्तूनां कार्पास-
व्यपदेशवत् ॥ उभयतो व्याघाताभावादव्याधाति ॥ न ह्याहारक-
शरीरेणान्यस्य व्याघातः । नाप्यन्येनाहारकस्येति । तस्य प्रयो-
जनसमुच्चयार्थः चशब्दः क्रियते ॥ तद्यथा— कदाचिल्लब्धिविशेष-
सद्भावज्ञापनार्थं, कदाचित्सूक्ष्मपदार्थनिर्द्धारणार्थं, संयमपरिपाल-
नार्थं च । आहारकमिति प्रागुक्तस्य प्रत्याम्नायः ॥ यदाऽऽहा-
रकशरीरं निर्वर्तयितुमारभते, तदा प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसंय-
तस्येत्युच्यते ॥ इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानम् । यथैवं विज्ञा-

येत प्रमत्तसँयतस्येवाहारकं नान्यस्येति । मैवं विज्ञायि, प्रम-
त्तसँयतस्याहारकमेवेति । माभूदौदारिकादिनिवृत्तिरिति ॥

एवं विभक्तानि शरीराणि विभ्रतां संसारिणां प्रतिगति किं
लिलिङ्गसन्निधानं, उत लिङ्गनियमः कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

नरकाणि वक्ष्यन्ते, नरकेषु भवा नारकाः । सम्मूर्च्छनं
सम्मूर्च्छः स येषामस्तीति सम्मूर्च्छिनः । नारकाश्च सम्मूर्च्छि-
नश्च नारकसम्मूर्च्छिनः ॥ चारित्रमोहविकल्पनोक्तायमेदस्य नपुं-
सकवेदस्याशुभनाम्नश्चोदयान्न स्त्रियो न पुमांस इति नपुंसकानि
भवन्ति ॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकान्येवेति नियमः ॥ तत्र हि
स्त्रीपुंसविषयमनोज्ञशब्दगन्धरूपरसस्पर्शसम्बन्धनिमित्ता स्वल्पाऽपि
सुखमात्रा नास्ति ॥ यद्येवमवप्रियते, अर्थादापन्नमेतदुक्तेभ्योऽन्ये
संसारिणस्त्रिलिङ्गा इति ॥

यत्रात्यन्तं नपुंसकलिङ्गस्याभावस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

॥ न देवाः ॥ ५१ ॥

स्त्रैणं पौंस्त्रं च यन्निरतिशयं सुखं गतिनामोदयापेक्षं,
तद्देवा अनुभवन्तीति न तेषु नपुंसकलिङ्गानि सन्ति ॥

अथेतरे कियलिङ्गा इत्यत आह—

॥ शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

त्रयो वेदा येषां ते त्रिवेदाः ॥ के पुनस्ते वेदाः ।
स्त्रीत्वं, पुंस्त्वं, नपुंसकत्वमिति ॥ कथं तेषां सिद्धिः । वेद्यत
इति वेदः । लिङ्गमित्यर्थः ॥ तत् द्विविधं द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं

चेति ॥ द्रव्यलिङ्गं योनिमेहनादिनामकर्मोदयनिर्वर्तितम् ॥ नोक-
षायादयापादितवृत्ति भावलिङ्गम् ॥ स्त्रीवेदोदयात् स्त्यायत्यस्यां
गर्भ इति स्त्रीः । पुँवेदोदयात् सूते जनयत्यपत्यमिति पुमान् ।
नपुंसकवेदोदयात्तदुभयशक्तिविकलं नपुंसकम् ॥ रूढिशब्दाश्चैते ।
रूढिषु च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थैव । यथा गच्छतीति गौरिति ॥
इतरथा हि गर्भधारणादिक्रियाप्राधान्ये, बालवृद्धानां तिर्यङ्मनुष्याणां
देवानां कार्मणकाययोगस्थानां च तदभावात्स्त्रीत्वादिव्यपदेशो न
स्यात् ॥ त एते त्रयो वेदाः शेषाणां गर्भजानां भवन्ति ॥

य इमे जन्मयोनिशरीरलिङ्गसम्बन्धाहितविशेषाः प्राणिनो
निर्दिश्यन्ते देवादयो विचित्रधर्माधर्मवशीकृताश्चतसृषु गतिषु शरी-
राणि धारयन्तस्ते किं यथाकालमुपभुक्तायुषो मूर्त्यन्तराण्यास्कन्दन्ति,
उतायथाकालमपीत्यत आह—

॥ औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येय-

वर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

औपपादिका व्याख्याताः देवनारका इति ॥ चरमश-
ब्दोऽन्त्यवाची । उत्तम उत्कृष्टः । चरम उत्तमो देहो येषां ते
चरमोत्तमदेहाः । विपरीतसंसारस्तज्जन्मनिर्वाणार्हा इत्यर्थः ॥ असं-
ख्येयमतीतसंख्यानमुपमाप्रमाणेन पल्यादिना गम्यमायुर्येषां त इमे
असंख्येयवर्षायुषस्तिर्यङ्मनुष्या उत्तरकुर्वादिषु प्रसूताः ॥ औपपा-
दिकाश्च चरमोत्तमदेहाश्च असंख्येयवर्षायुषश्च औपपादिकचरमो-
त्तमदेहासंख्येयवर्षायुषः ॥ बाह्यस्योपघातनिमित्तस्य विषशस्त्रा-
देः सति सन्निधाने ह्रस्वं भवतीत्यपवर्त्यम् । अपवर्त्यमायुर्येषां त
इमे अपवर्त्यायुषः । न अपवर्त्यायुषः अनपवर्त्यायुषः ॥ न ह्येषा-
मौपपादिकादीनां बाह्यनिमित्तवशादायुरपवर्त्यते इत्ययं नियमः ।

इतरेषामनियमः ॥ चरमस्य देहस्योत्कृष्टत्वप्रदर्शनार्थमुत्तमग्रहणं
नार्थान्तरविशेषोऽस्ति ॥ चरमदेहा इति वा पाठः ॥ २ ॥

जीवस्वभावलक्षणसाधनाविषयस्वरूपभेदाश्च गतिजन्मयोनिदेहलिङ्गा-
नपवर्तितायुष्कभेदाश्चाध्यायेऽस्मिन्निरूपिता भवन्तीति सम्बन्धः ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसिद्धिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिषु नारकाः श्रुता-
स्ततः पृच्छति के ते नारका इति । तत्प्रतिपादनार्थं तदधिकर-
णनिर्देशः क्रियते ॥

॥ रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा
भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ॥ १ ॥

रत्नं च शर्करा च वालुका च पङ्कश्च धूमश्च तमश्च महा-
तमश्च रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमांसि । प्रभाशब्दः प्रत्येकं
परिसमाप्यते । साहचर्यात्ताच्छब्दम् ॥ चित्रादिरत्नप्रभासहचरिता
भूमिः रत्नप्रभा, शर्कराप्रभासहचरिता भूमिः शर्कराप्रभा, वालु-
काप्रभासहचरिता भूमिः वालुकाप्रभा, पङ्कप्रभासहचरिता भूमिः
पङ्कप्रभा, धूमप्रभासहचरिता भूमिः धूमप्रभा, तमःप्रभासहचरिता
भूमिः तमःप्रभा, महातमःप्रभासहचरिता भूमिः महातमःप्रभा
इति ॥ एताः सञ्ज्ञा अनेनोपायेन व्युत्पाद्यन्ते ॥ भूमिग्रहण-

१ स शब्दो येषां ते तच्छब्दास्तेषां भावस्ताच्छब्दमिति व्युत्पत्त्या रत्नप्र-
भादिशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः ॥

मधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यथा स्वर्गपटलानि भूमिमनाश्रित्य व्यवस्थितानि, न तथा नारकावासाः । किं तर्हि, भूमिमाश्रिता इति ॥ तासां भूर्मानामालम्बननिर्ज्ञानार्थं घनाम्बुवातादिग्रहणं क्रियते ॥ घनाम्बु च वातश्च आकाशं च घनाम्बुवाताकाशानि । तानि प्रतिष्ठा आश्रयो यासां ता घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः ॥ [*घनं च घनो मन्दो महान् आयतः इत्यर्थः । अम्बु च जलं उदकमित्यर्थः । वातशब्दोऽन्यदीपकः । तत एवं सम्बन्धनीयः । घनो घनवातः । अम्बु अम्बुवातः । वातस्तनुवातः । इति महदपेक्षया तनुरिति सामर्थ्यगम्यः । अन्यः पाठः ॥ सिद्धान्तपाठस्तु घनाम्बु च वातं चेति वातशब्दः सोपस्क्रियते । वातस्तनुवात इति वा ॥] सर्वा एता भूमयो घनोदधिवलयप्रतिष्ठाः । घनोदधिवलयं घनवातवलयप्रतिष्ठम् । घनवातवलयं तनुवातवलयप्रतिष्ठम् । तनुवातवलयमाकाशप्रतिष्ठम् । आकाशमात्मप्रतिष्ठं, तस्यैवाधाराधेयत्वात् ॥ त्रीण्यप्येतानि वलयानि प्रत्येकं विंशतियोजनसहस्रबाहुल्यानि ॥ सप्तग्रहणं संख्यान्तरनिवृत्त्यर्थम् । सप्त भूमयो नाष्टौ न नव चेति ॥ अधोऽधोवचनं तिर्यक्प्रचयनिवृत्त्यर्थम् ॥

किं ता भूमयो नारकाणां सर्वत्रावासा आहोस्वित्कचित्कचिदिति तन्निर्धारणार्थमाह—

॥ तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चोनैक-
नरकशतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥

तासु रत्नप्रभादिषु भूमिषु नरकाण्यनेन संख्यायन्ते यथा-
क्रमम् ॥ रत्नप्रभायां त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि, शर्कराप्रभायां पञ्च-

विंशतिर्नरकशतसहस्राणि, बालुकाप्रभायां पञ्चदश नरकशतसह-
स्राणि, पङ्कप्रभायां दश नरकशतसहस्राणि, धूमप्रभायां त्रीणि
नरकशतसहस्राणि, तमःप्रभायां पञ्चोनमेकं नरकशतसहस्रं,
महातमःप्रभायां पञ्च नरकाणि ॥ रत्नप्रभायां नरकप्रस्तारास्त्र-
योदश । ततोऽधः आसप्तम्या द्वौ द्वौ नरकप्रस्तारौ हीनौ ॥
इतरो विशेषो लोकानुयोगतो वेदितव्यः ॥

अथ तासु भूमिषु नारकाणां कः प्रतिविशेष इत्यत आह—

॥ नारका नित्याशुभतरलेश्या-

परिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

लेश्यादयो व्याख्यातार्थाः ॥ अशुभतरा इति प्रकर्षनि-
र्देशः । तिर्यग्गतिविषयाशुभलेश्याद्यपेक्षया, अधोऽधः स्वगत्यपेक्षया
च वेदितव्यः ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ण्यवचनः ॥ नित्यमशुभतरा
लेश्यादयो येषां ते नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया
नारकाः ॥ प्रथमाद्वितीययोः कापोती लेश्या, तृतीयायामुपरिष्ठा-
त्कापोती अधो नीला, चतुर्थ्या नीला, पञ्चम्यामुपरि नीला अधः
कृष्णा, षष्ठ्यां कृष्णा, सप्तम्यां परमकृष्णा । स्वायुषः प्रमा-
णावधृता द्रव्यलेश्या उक्ताः ॥ भावलेश्यास्तु अन्तर्मुहूर्तपरिव-
र्तिन्यः ॥ परिणामाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः क्षेत्रविशेषनिमित्त-
वशादतिदुःखहेतवोऽशुभतराः ॥ देहाश्च तेषामशुभनामकर्म्मोदयाद-
त्यन्ताशुभतरा विकृताकृतयो हुण्डसंस्थाना दुर्दर्शनाः ॥ तेषामु-
त्सेधः ॥ प्रथमायां सप्त धनूषि, त्रयो हस्ताः षडंगुलयः । अधोऽधो
द्विगुणद्विगुण उत्सेधः ॥ अभ्यन्तरासद्वेद्योदये सति अनादि-
परिणामिकशीतोष्णबाह्यनिमित्तजनिताः सुतीव्रा वेदना भवन्ति
रकाणाम् ॥ प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीषु उष्णवेदनान्येव नर-

काणि ॥ पंचम्यामुपरि उष्णवेदने द्वे नरकशतसहस्रे । अधः
शीतवेदनमेकं शतसहस्रम् । षष्ठीसप्तम्योः शीतवेदनान्येव ॥
शुभं करिष्याम इति अशुभतरमेव विकुर्वन्ति, सुखहेतूनुत्पाद-
याम इति दुःखहेतूनेवोत्पादयन्ति । त एते भावा अधोऽधोऽ
शुभतरा वेदितव्याः ॥

किमेतेषां नारकाणां शीतोष्णजनितमेव दुःखमुतान्यथापि
भवतीत्यत आह—

॥ परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

कथं परस्परोदीरितदुःखत्वं नारकाणाम् । भवप्रत्ययेनाव-
धिना मिथ्यादर्शनोदयाद्विभङ्गव्यपदेशभाजा च दूरादेव दुःख-
हेतूनवगम्योत्पन्नदुःखाः प्रत्यासत्तौ परस्परालोकनाच्च प्रज्वलितको-
पाग्नयः पूर्वभवानुस्मरणाच्चातितीव्रानुबद्धवैराश्च शृगालादिवर्त्तवा-
भिघाते प्रवर्तमानाः स्वविक्रियाकृतासिवासिपरशुभिण्डिमालशक्ति-
तोमरकुन्तायोधनादिभिरायुधैः स्वकरचरणदशनैश्च छेदनभेदनत-
क्षणदंशनादिभिः परस्परस्यातितीव्रं दुःखमुत्पादयन्ति ॥

किमेतावानेव दुःखोत्पत्तिकारणप्रकारः उतान्योऽपि कश्चि-
दस्तीत्यत आह—

॥ संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक्कतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

देवगतिनामकर्मविकल्पस्यासुरत्वसंवर्तनस्य कर्मण उदया-
दस्यन्ति परानित्यसुराः । पूर्वजन्मनि सम्भावितातितीव्रेण संक्ले-
शपरिणामेन यदुपार्जितं पापकर्म तस्योदयात्सततं क्लिष्टाः संक्लिष्टाः
असुराः संक्लिष्टासुराः । संक्लिष्टा इति विशेषणान्न सर्वे असुरा नार-

काणां दुःखमुत्पादयन्ति । किं तर्हि, अम्बावरीषादय एव केच-
नेति ॥ अवधिप्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इति विशेषणम् ॥ उपरि
तिसृषु पृथ्वीषु संक्लिष्टासुरा बाधाहेतवो नातःपरमिति प्रदर्श-
नार्थम् ॥ चशब्दः पूर्वोक्तदुःखहेतुसमुच्चयार्थः ॥ सुतप्तायोरसपा-
यननिष्ठसायस्तम्भालिङ्गनकूटशार्वमरुत्यारोहणावतरणायोधनाभिघात-
वासीक्षुरतक्षणक्षारतप्ततैलावसेचनायःकुम्भीपाकाम्बरीषभर्जनवैतरणी-
मज्जनयन्त्रनिष्पीडनादिभिर्नारकाणां दुःखमुत्पादयन्ति ॥ एवं छेद-
नभेदनादिभिः शकलीकृतमूर्तीनामपि तेषां न मरणमकाले भवति ।
कुतः ? अनपवर्त्यायुष्कत्वात् ॥

यद्येवं, तदेव तावदुच्यतां नारकाणामायुःपरिमाणमित्यत आह—

॥ तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय-

स्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

यथाक्रममित्यनुवर्तते । तेषु नरकेषु भूमिक्रमेण यथासं-
ख्यमेकादयः स्थितयोऽभिसम्बन्ध्यन्ते ॥ रत्नप्रभायामुत्कृष्टा स्थिति-
रेकसागरोपमा । शर्कराप्रभायां त्रिसागरोपमा । वालुकाप्रभायां
सप्तसागरोपमा । पङ्कप्रभायां दशसागरोपमा । धूमप्रभायां सप्त-
दशसागरोपमा । तमःप्रभायां द्वाविंशतिसागरोपमा । महातमःप्रभायां
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा इति ॥ परा उत्कृष्टेत्यर्थः ॥ सत्त्वानामिति
वचनं भूमिनिवृत्यर्थम् ॥ भूमिषु सत्त्वानामियं स्थितिः । न
भूमीनामिति ॥

उक्तः सप्तभूमिविस्तीर्णोऽधोलोकः ॥ इदानीं तिर्यग्लोको
वक्तव्यः । कथं पुनस्तिर्यग्लोकः । यतोऽसंख्येयाः स्वयम्भूरमणपर्य-
न्तास्तिर्यक्प्रचयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्ततस्तिर्यग्लोक इति ॥
के पुनस्तिर्यग्व्यवस्थिता इत्यत आह—

॥ जम्बूद्वीपलवणोदादयः

शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

जम्बूद्वीपादयो द्वीपाः । लवणोदादयः समुद्राः । यानि
लोके शुभानि नामानि तन्नामानस्ते ॥ तद्यथा— १ जम्बूद्वीपो
द्वीपः । लवणोदः समुद्रः । २ धातकीखण्डो द्वीपः ।
कालोदः समुद्रः । ३ पुष्करवरो द्वीपः । पुष्करवरः समुद्रः ।
४ वारुणीवरो द्वीपः । वारुणीवरः समुद्रः । ५ क्षीरवरो द्वीपः ।
क्षीरवरः समुद्रः । ६ घृतवरो द्वीपः । घृतवरः समुद्रः ।
७ इक्षुवरो द्वीपः । इक्षुवरः समुद्रः । ८ नन्दीश्वरो द्वीपः ।
नन्दीश्वरवरः समुद्रः । ९ अरुणवरो द्वीपः । अरुणवरः समुद्रः ।
। इत्येवमसंख्येया द्वीपसमुद्राः स्वयम्भूरमणपर्यन्ता वेदितव्याः ।

अमीषां विष्कम्भसन्निवेशसंस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्व-

परिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥ ८ ॥

द्विर्द्विरिति वीप्सायां वृत्तिवचनं विष्कम्भद्विगुणत्वव्याप्त्य-
र्थम् ॥ आद्यस्य द्वीपस्य यो विष्कम्भः तद्विगुणविष्कम्भो लव-
णजलधिः । तद्विगुणविष्कम्भो द्वितीयो द्वीपः । तद्विगुणवि-
ष्कम्भो द्वितीयो जलधिरिति ॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भो येषां ते द्विर्द्वि-
र्विष्कम्भाः ॥ पूर्वपूर्वपरिक्षेपिवचनं ग्रामनगरादिवद्विनिवेशो मा
विज्ञायीति ॥ वलयाकृतिवचनं चतुरस्रादिसंस्थानान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

अत्राह, जम्बूद्वीपस्य प्रदेशसंस्थानविष्कम्भा वक्तव्या-
स्तन्मूलत्वादितरविष्कम्भादिविज्ञानस्येत्युच्यते—

॥ तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशत- सहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

तेषां मध्ये तन्मध्ये । केषां ? पूर्वोक्तद्वीपसमुद्राणाम् ।
नाभिरिव नाभिः मध्यम् । मेरुर्नाभिर्यस्य सः मेरुनाभिः । वृत्तः
आदित्यमण्डलोपमानः । शतानां सहस्रं शतसहस्रम् । योजनानां
शतसहस्रं योजनशतसहस्रम् । योजनशतसहस्रं विष्कम्भो यस्य
सोऽयं योजनशतसहस्रविष्कम्भः ॥ कोऽसौ ? जम्बूद्वीपः ॥ कथं
जम्बूद्वीपः ? । जम्बूवृक्षोपलक्षितत्वात् ॥ उत्तरकुरुणां मध्ये
जम्बूवृक्षोऽनादिनिधनः पृथिवीपरिमाणोऽकृत्रिमः सपरिवारस्तदुप-
लक्षितोऽयं द्वीपः ॥

तत्र जम्बूद्वीपे षड्भिः कुलपर्वतैर्विभक्तानि सप्त क्षेत्राणि
कानि तानीत्यत आह ॥

॥ भरतहैमवतहरिविदेहरम्यक-

हैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥

भरतादयः सञ्ज्ञा अनादिकालप्रवृत्ता अनिमित्ताः ॥ तत्र
१ भरतवर्षः क सन्निविष्टः । दक्षिणदिग्भागे हिमवतोऽद्रेस्त्रयाणां
च समुद्राणां मध्ये आरोपितचापाकारो भरतवर्षः । विजयोर्द्ध्वेन
गङ्गासिन्धुभ्यां च विभक्तः षट्खण्डः ॥ क्षुद्रहिमवन्तमुत्तरेण दक्षि-
णेन, महाहिमवन्तं पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये २ हैमवतवर्षः ॥ निष-
धस्य दक्षिणतो महाहिमवत उत्तरतः पूर्वापरसमुद्रयोरन्तराले
३ हरिवर्षः ॥ निषधस्योत्तराग्नीलतो दक्षिणतः पूर्वापरसमुद्रयोर-
न्तरे ४ विदेहस्य सनिवेशो द्रष्टव्यः ॥ नीलत उत्तरो रुक्मिणो
दक्षिणः पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये ५ रम्यकवर्षः ॥ रुक्मिण उत्तरा-
च्छिखरिणो दक्षिणात्पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये सनिवेशे ६ हैरण्यवत-

वर्षः ॥ शिखरिण उत्तरतल्लयाणां समुद्राणां मध्ये ७ ऐरावत-
वर्षः । स विजयाद्धेन रक्तारक्तोदाभ्यां च विभक्तः षट्खण्डः ॥

षट्कुलपर्वता इत्युक्तं, के पुनस्ते, कथं वा व्यवस्थिता
इत्यत आह—

॥ तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमव-

न्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तानि क्षेत्राणि विभजन्त इत्येवंशीलास्तद्विभाजिनः ॥ पूर्वा-
परायता इति पूर्वापरकोटिभ्यां लवणजलधिस्पर्शिन इत्यर्थः ॥
हिमवदादयोऽनादिकालप्रवृत्ता अनिमित्तसञ्ज्ञाः वर्षविभागहेतुत्वाद्द्व-
र्षधरपर्वता इत्युच्यन्ते ॥ तत्र क्व हिमवान् ? । भरतस्य हैमवत-
स्य च सीमनि व्यवस्थितः ॥ क्षुद्रहिमवान् योजनशतोच्छ्रायः ॥
हैमवतस्य हरिवर्षस्य च विभागकरो महाहिमवान् द्वियोजनशतो-
च्छ्रायः ॥ विदेहस्य दक्षिणतो हरिवर्षस्योत्तरतो निषधो नाम
पर्वतश्चतुर्योजनशतोच्छ्रायः ॥ उत्तरे त्रयोऽपि पर्वताः स्ववर्षवि-
भाजिनो व्याख्याताः ॥ उच्छ्रायश्च तेषां चत्वारि द्वे एकं च
योजनशतं वेदितव्यम् ॥ पर्वतानामुच्छ्रायस्य चतुर्भागोऽवगाहः ॥

तेषां वर्णविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

त एते हिमवदादयः पर्वता हेमादिमया वेदितव्या यथा-
क्रमम् ॥ हेममयो हिमवान् चीनपट्टवर्णः । अर्जुनमयो महा-
हिमवान् शुक्लवर्णः । तपनीयमयो निषधस्तरुणादित्यवर्णः ।
वैडूर्यमयो नीलो मयूरग्रीवाभः । रजतमयो रुक्मी शुक्लः ।
हेममयः शिखरी चीनपट्टवर्णः ॥

पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च
तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

नानावर्णप्रभादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विचित्राणि पार्श्वाणि येषां ते
मणिविचित्रपार्श्वाः ॥ अनिष्टस्य संस्थानस्य निवृत्त्यर्थमुपर्यादि-
वचनं क्रियते ॥ चशब्दो मध्यसमुच्चयार्थः ॥ य एषां मूले
विस्तारः स उपरि मध्ये च तुल्यः ॥

तेषां मध्ये लब्धास्पदा हृदा उच्यन्ते—

॥ पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेसरिमहापुण्डरीक-
पुण्डरीका हृदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥

पद्मः महापद्मः तिगिञ्छः केसरी महापुण्डरीकः पुण्डरीक
इति तेषां हिमवदादीनामुपरि यथाक्रममेते हृदा वेदितव्याः ॥
तत्राद्यस्य संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ प्रथमो योजनसहस्रायाम-
स्तदर्द्धविष्कम्भो हृदः ॥ १५ ॥

प्राक्प्रत्यक् योजनसहस्रायामः उदगवाक् पञ्चयोजनशतवि-
स्तारो वज्रमयतलो विविधमणिकनकविचित्रिततटः पद्मनामा हृदः ॥
तस्यावगाहप्रकल्पस्यार्थमिदमुच्यते—

॥ दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

अवगाहोऽधःप्रवेशो निम्नता । दशयोजनान्यवगाहोऽस्य
दशयोजनावगाहः ॥ तन्मध्ये किम् ?

॥ तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ १७ ॥

योजनप्रमाणं योजनं, क्रोशायामपत्रत्वात्क्रोशद्वयविष्कम्भक-
णिकत्वाच्च योजनायामविष्कम्भम् ॥ जलतलात्क्रोशद्वयोच्छ्रयनालं
तावद्बहुलपत्रप्रचयं पुष्करमवगन्तव्यम् ॥

इतरेषां हृदानां पुष्कराणां चायामादिनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ तद्विगुणद्विगुणा हृदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

स च तच्च ते, तयोर्विगुणा द्विगुणास्तद्विगुणद्विगुणा इति
द्वित्वं व्याप्तिज्ञानार्थम् ॥ केन द्विगुणाः? आयामादिना ॥
पद्महृदस्य द्विगुणायामविष्कम्भभावगाहो महापद्महृदः । तस्य
द्विगुणायामविष्कम्भभावगाहस्तिगिच्छहृदः । पुष्कराणि च किं?
द्विगुणानि द्विगुणानीत्यभिसम्बन्ध्यन्ते ॥

तन्निवासिनीनां देवीनां सञ्ज्ञाजीवितपरिवारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीः श्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः
पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ॥ १९ ॥

तेषु पुष्करेषु कर्णिकामध्यदेशनिवेशिनः शरद्विमलपूर्णचन्द्र-
द्युतिहराः क्रोशायामाः क्रोशार्द्धविष्कम्भा देशोनक्रोशोत्सेधाः
प्रासादास्तेषु निवसन्तीत्येवंशीलास्तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीः श्रीधृ-
तिकीर्तिबुद्धिलक्ष्मीसंज्ञिकास्तेषु पद्मादिषु यथाक्रमं वेदितव्याः ॥
पल्योपमस्थितय इत्यनेनायुषः प्रमाणमुक्तम् ॥ समाने स्थाने
भवाः सामानिकाः । सामानिकाश्च परिषदश्च सामानिकपरिषदः ।
सह सामानिकपरिषद्विर्वर्तन्त इति ससामानिकपरिषत्काः ॥ तस्य
पद्मस्य परिवारपद्मेषु प्रासादानामुपरि सामानिकाः परिषदश्च
वसन्ति ॥

यकाभिः सरिद्धिस्तानि क्षेत्राणि प्रविभक्तानि, ता उच्यन्ते—

॥ गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिच्चरिक्कान्ता-

सीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूला-

रक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥

सरितो न वाप्यः । ताः किमन्तरा उत समीपाः ? इत्यत
आह तन्मध्यगाः । तेषां क्षेत्राणां मध्यं, तन्मध्यं तन्मध्येन वा
गच्छन्तीति तन्मध्यगाः ॥

एकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोः सरितोरेकैकं क्षेत्रं विषय इति वाक्यवि-
शेषाभिसम्बन्धादेकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्तिः कृता ॥ पूर्वाः
पूर्वगा इति वचनं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ तत्र पूर्वा याः
सरितस्ताः पूर्वगाः । पूर्वं जलधिं गच्छन्तीति पूर्वगाः ॥ किम-
पेक्षं पूर्वत्वं ? सूत्रनिर्देशापेक्षम् ॥ यद्येवं गङ्गासिन्धवादयः सप्त
पूर्वगा इति प्राप्तम् । नैष दोषः । द्वयोर्द्वयोरित्यभिसम्बन्धात् ॥
द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगा इति वेदितव्याः ॥
इतरासां दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोर्या अवशिष्टास्ता अपरगाः प्रत्येतव्याः ॥ अप-
रसमुद्रं गच्छन्तीत्यपरगाः ॥ तत्र पद्मह्रदप्रभवा पूर्वतोरणद्वार-
निर्गता गङ्गा ॥ अपरतोरणद्वारनिर्गता सिन्धुः ॥ उदीच्यतो-
रणद्वारनिर्गता रोहितास्या ॥ महापद्मह्रदप्रभवा अवाच्यतोरण-
द्वारनिर्गता रोहिता ॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकान्ता ॥
तिगिञ्छह्रदप्रभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता हरित् ॥ उदीच्यतोरणद्वार-
निर्गता सीतोदा ॥ केसरिह्रदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता सीता ॥
उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकान्ता ॥ महापुण्डरीकह्रदप्रभवा

दक्षिणद्वारनिर्गता नारी ॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रूप्यकूला ॥
पुण्डरीकहृदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता सुवर्णकूला ॥ पूर्व-
तोरणद्वारनिर्गता रक्ता ॥ अपरतोरणद्वारनिर्गता रक्तोदा ॥

तासां परिवारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता

गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यः ॥ २३ ॥

किमर्थं गङ्गासिन्ध्वादिग्रहणं क्रियते ? नदीग्रहणार्थम् ।
प्रकृतास्ता अभिसम्बन्ध्यन्ते, नैवं शङ्क्यम् । अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति अपरगाणामेव ग्रहणं स्यात् ॥
गङ्गादिग्रहणमेवास्तीति चेत्पूर्वगाणामेव ग्रहणं स्यात् । अत
उभयीनां ग्रहणार्थं गङ्गासिन्ध्वादिग्रहणं क्रियते ॥ नदीग्रहणं
द्विगुणा द्विगुणा इत्यभिसम्बन्धार्थम् ॥ गङ्गा चतुर्दशनदीसहस्र-
परिवृता । सिन्धुरपि ॥ एवमुत्तरा अपि नद्यः प्रतिकेन्द्रं द्विगुणा
द्विगुणा भवन्ति, आविदेहान्तात् ॥ तत उत्तरा अर्द्धार्द्धहीनाः ॥

उक्तानां क्षेत्राणां विष्कम्भप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ भरतः षड्विंशपञ्चयोजनशतवितारः

षट्चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ॥ २४ ॥

षडधिका विंशतिः षड्विंशतिः । षड्विंशतिरधिकानि येषु
तानि षड्विंशानि । पञ्चयोजनशतानि विस्तारो यस्य षड्विंश-
पञ्चयोजनशतविस्तारः भरतः ॥ किमेतावानेव, नेत्याह । षट्चैको-
नविंशतिभागा योजनस्य विस्तारोऽस्येत्यभिसम्बन्ध्यते ॥

इतरेषां विष्कम्भविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तद्विगुणद्विगुणविस्तारा

वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥ २५ ॥

ततो भरतात् द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां त इमे तद्विगुणद्विगुणविस्ताराः ॥ के ते ? वर्षधरवर्षाः ॥ किं सर्वे ? नेत्याह, विदेहान्ता इति ॥

अथोत्तरेषां कथमित्यत आह—

॥ उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा ऐरावतादयो नीलान्ता भरतादिभिर्दक्षिणैस्तुल्या द्रष्टव्याः । अतीतस्य सर्वस्यायं विशेषो वेदितव्यः । तेन ह्रद-पुष्करादीनां तुल्यता योज्या ॥

अत्राह, उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणां किं तुल्योऽनुभवादिः । आहोस्वित्कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

भरतैरावतयोर्वृद्धिहासौ षट्समयाभ्या-

मुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥ २७ ॥

वृद्धिश्च हासश्च वृद्धिहासौ । काभ्यां ? षट्समयाभ्याम् । कयोः ? भरतैरावतयोः । न तयोः क्षेत्रयोर्वृद्धिहासौ स्तः । असम्भवात् । तत्स्थानां मनुष्याणां वृद्धिहासौ भवतः ॥ अथवा अधिकरणनिर्देशः भरते ऐरावते च मनुष्याणां वृद्धिहासाविति ॥ किंकृतौ वृद्धिहासौ ? अनुभवायुःप्रमाणादिकृतौ ॥ अनुभवः उपभोगः, आयुः जीवितपरिमाणं, शरीरोत्सेध इत्येवमादिभिर्वृद्धिहासौ मनुष्याणां भवतः ॥ किंहेतुकौ पुनस्तौ ? कालहेतुकौ ॥ स च कालो द्विविधः । उत्सर्पिणी अवसर्पिणी

चेति ॥ तद्वेदाः प्रत्येकं षट् ॥ अन्वर्थसञ्ज्ञे चैते ॥ अनुभवा-
दिभिरुत्सर्पणशीला उत्सर्पिणी । तैरेवावसर्पणशीला अवसर्पिणी ॥
तत्रावसर्पिणी षड्विधा — सुषमसुषमा । सुषमा । सुषमदुष्ष-
मा । दुष्षमसुषमा । दुष्षमा । अतिदुष्षमा ॥ उत्सर्पिण्यपि
अतिदुष्षमाद्या सुषमसुषमान्ता षड्विधैव भवति ॥ अवसर्पिण्याः
परिमाणं दशसागरकोटीकोट्यः । उत्सर्पिण्या अपि तावत्य एव ॥
याऽसौ उभयी (सोभयी) कल्प इत्याख्यायते ॥ तत्र सुषम-
सुषमा चतस्रः सागरोपमकोटीकोट्यः । तदादौ मनुष्या उत्तर-
कुरुमनुष्यतुल्याः ॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां सुषमा भवति
तिस्रः सागरोपमकोटीकोट्यः । तदादौ मनुष्या हरिवर्षमनुष्यसमाः
॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां सुषमदुष्षमा भवति द्वे सागरो-
पमकोटीकोट्यौ । तदादौ मनुष्या हैमवतकमनुष्यसमाः ॥ ततः
क्रमेण हानौ सत्यां दुष्षमसुषमा भवति एकसागरोपमकोटी-
कोटीद्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोना । तदादौ मनुष्या विदेहजनतुल्या
भवन्ति ॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां दुष्षमा भवति एकविंश-
तिवर्षसहस्राणि ॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां अतिदुष्षमा भवति
एकविंशतिवर्षसहस्राणि ॥ एवमुत्सर्पिण्यपि विपरीतक्रमा वेदितव्या ॥

अथेतरासु भूमिषु काऽवस्थेत्यत आह—

॥ ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥ २८ ॥

ताभ्यां भरतैरावताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिता भवन्ति,
न हि तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ स्तः ॥

किं तासु भूमिषु मनुष्यास्तुल्यायुष आहोस्वित्कश्चिदस्ति
प्रतिविशेष इत्यत आह—

॥ एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतक-

हारिवर्षकदैवकुरवकाः ॥ २९ ॥

हैमवते भवा हैमवतका इत्येवं वुञ्जि सति मनुष्यसम्प्रत्ययो भवति । एवमुत्तरयोरपि ॥ हैमवतकादयस्त्रयः । एकादयस्त्रयः । तत्र यथासंख्यमभिसम्बन्धः क्रियते । एकपल्योपमस्थितयो हैमवतकाः । द्विपल्योपमस्थितयो हारिवर्षकाः । त्रिपल्योपमस्थितयो दैवकुरवका इति ॥ तत्र पञ्चसु हैमवतेषु सुषमदुष्पमा सदाऽवस्थिता । तत्र मनुष्या एकपल्योपमायुषो द्विधनुःसहस्रोच्छ्रिताः चतुर्थभक्ताहारा नीलोत्पलवर्णाः ॥ पञ्चसु हरिवर्षेषु सुषमा सदाऽवस्थिता । तत्र मनुष्या द्विपल्योपमायुषश्चतुश्चापसहस्रोत्सेधाः षष्ठभक्ताहाराः शंखवर्णाः ॥ पञ्चसु देवकुरुषु सुषमसुषमा सदाऽवस्थिता । तत्र मनुष्यास्त्रिपल्योपमायुषः षड्धनुःसहस्रोच्छ्रया अष्टमभक्ताहाराः कनकवर्णाः ॥

अथोत्तरेषु काऽवस्थेत्यत आह—

॥ तथोत्तराः ॥ ३० ॥

यथा दक्षिणा व्याख्यातास्तथैवोत्तरा वेदितव्याः ॥ हैरण्यवतका हैमवतकैस्तुल्याः । राम्यका हारिवर्षकैस्तुल्याः । दैवकुरवकैरौत्तरकुरवकाः समाख्याताः ॥

अथ विदेहेष्ववस्थितेषु का स्थितिरित्यत्रोच्यते—

॥ विदेहेषु संख्येयकालाः ॥ ३१ ॥

सर्वेषु पञ्चसु महाविदेहेषु संख्येयकाला मनुष्याः ॥ तत्र

१ विगतो विगद्यो देहः शरीरं मुनीनां येषु ते विदेहाः । प्रायेण मुक्तिपदप्राप्तिहेतुत्वात् । तेषु विदेहेषु पञ्चानां मेरूणां सम्बन्धिनः पञ्च पूर्वविदेहाः पञ्च अपरविदेहा उभये मिलित्वा पञ्चमहाविदेहाः कथ्यन्ते ॥ २ संख्यायते गणयितुं शक्यते इति संख्येयः । संख्येयः कालो जीवितं येषां ते संख्येयकालाः ॥

दयो मीयन्ते इति ॥ तद्यथा— द्वाभ्यामिष्वाकारपर्वताभ्यां दक्षिणोत्तरायताभ्यां लवणोदकालोदवेदिकास्पृष्टकोटिभ्यां विभक्तो धातकीखण्डः पूर्वापर इति ॥ तत्र पूर्वस्य चापरस्य मध्ये द्वौ मन्दरौ । तयोरुभयतो भरतादीनि क्षेत्राणि हिमवदादयश्च वर्षधरपर्वताः । एवं द्वौ भरतौ द्वौ हिमवन्तौ इत्येवमादिसंख्यानं द्विगुणं वेदितव्यम् ॥ जम्बूद्वीपहिमवदादीनां वर्षधराणां यो विष्कम्भस्तद्विगुणो धातकीखण्डे हिमवदादीनां वर्षधराणाम् ॥ वर्षधराश्चकारवदवस्थिताः ॥ अरविवरसंस्थानानि क्षेत्राणि ॥ जम्बूद्वीपे यत्र जम्बूवृक्षः स्थितः, तत्र धातकीखण्डे धातकीवृक्षः सपरिवारः । तद्योगाद्धातकीखण्ड इति द्वीपस्य नाम प्रतीतम् ॥ तत्परिक्षेपी कालोदः समुद्रः टङ्कछिन्नतीर्थः अष्टयोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः ॥ कालोदपरिक्षेपी पुष्करद्वीपः षोडशयोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः ॥

तत्र द्वीपाम्भोनिधिविष्कम्भद्विगुणपरिक्लृप्तवद्धातकीखण्डवर्षादिद्विगुणवृद्धिप्रसङ्गे विशेषावधारणार्थमाह—

॥ पुष्करार्द्धे च ॥ ३४ ॥

(किं) द्विरित्यनुवर्तते ॥ किमपेक्षा द्विरावृत्तिः ? जम्बूद्वीप भरतहिमवदाद्यपेक्षैव ॥ जम्बूद्वीपात्पुष्करार्धे द्वौ भरतौ द्वौ हिमवन्तौ इत्यादि । कुतः ? । व्याख्यानतः ॥ यथा धातकीखण्डे हिमवदादीनां विष्कम्भस्तथा पुष्करार्धे हिमवदादीनां विष्कम्भो द्विगुण इति व्याख्यायते ॥ नामानि तान्येव, इष्वाकारौ मन्दरौ च पूर्ववत् । यत्र जम्बूद्वीपे जम्बूवृक्षस्तत्र पुष्करं सपरिवारम् । तत एव तस्य द्वीपस्यानुरूढं पुष्करद्वीप इति नाम ॥ अथ कथं पुष्करार्द्धसंज्ञा ? मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्धत्वात्पुष्करार्धसंज्ञा ॥

अत्राह किमर्थं जम्बूद्वीपहिमवदादिसंख्या द्विरावृत्ता पुष्करार्धे कथ्यते ? न पुनः कृत्स्न एव पुष्करद्वीपे ? इत्यत्रोच्यते—

॥ प्राञ्जानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥

पुष्करद्वीपबहुमध्यदेशभागी वलयवृत्तो मानुषोत्तरो नाम शैलः । तस्मात्प्रागेव मनुष्या न बहिरिति । ततो न बहिः पूर्वोक्तक्षेत्र-विभागोऽस्ति । नास्मादुत्तरं कदाचिदपि विद्याधरा ऋद्धिप्राप्ता अपि मनुष्या गच्छन्ति अन्यत्रोपपादसमुद्भवाभ्यां । ततोऽस्या-न्वर्थसञ्ज्ञा ॥ एवं जम्बूद्वीपादिष्वर्धतृतीयेषु द्वयोश्च समुद्रयोर्म-नुष्या वेदितव्याः ॥ ते द्विविधाः ॥

॥ आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यन्त इत्यार्याः । ते द्विविधाः । ऋद्धि-प्राप्तार्या अर्द्धिप्राप्तार्याश्चेति ॥ अर्द्धिप्राप्तार्याः पञ्चविधाः । क्षेत्रार्या जात्यार्याः कर्मार्याश्चरित्रार्या दर्शनार्याश्चेति ॥ ऋद्धि-प्राप्तार्याः सप्तविधाः । बुद्धिविक्रियातपोबलौषधरसाक्षीणभेदात् ॥ म्लेच्छा द्विविधाः । अन्तर्द्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति ॥ तत्त्वान्त-र्द्वीपा लवणोदधेरभ्यन्तरेऽष्टासु दिक्ष्वष्टौ । तदन्तरेषु चाष्टौ, हिमवच्छिखरिणोरुभयोश्च विजयार्द्धयोरन्तेष्वष्टौ । तत्र दिक्षु द्वीपा वेदिकायास्तिर्यक्पञ्चयोजनशतानि प्रविश्य भवन्ति । विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपाः पञ्चाशत्पञ्चयोजनशतेषु गतेषु भवन्ति । शैलान्तेषु द्वीपाः षट्सु योजनशतेषु गतेषु भवन्ति । दिक्षु द्वीपाः शतयो-जनविस्ताराः । विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपास्तदर्धविष्कम्भाः । शैलान्तेषु पञ्चविंशतियोजनविस्ताराः । तत्र पूर्वस्यां दिश्ये-कोरुकाः । अपरस्यां दिशि लांगूलिनः । उत्तरस्यां दिश्य-भाषकाः । दक्षिणस्यां दिशि विषाणिनः । शशकर्णशङ्कुलीकर्ण-प्रावरणलम्बकर्णाः विदिक्षु । अश्वसिंहश्चमहिषवराहव्याघ्रकाक-

वृककपिमुखाः अन्तरेषु । मेघविद्युन्मुखाः शिखरिण उभयो-
रन्तयोः । मत्स्यमुखकालमुखाः हिमवत उभयोरन्तयोः । हस्तिमुखा
आदर्शमुखाः उत्तरविजयार्धस्योभयोरन्तयोः । गोमुखमेघमुखाः
दक्षिणदिग्विजयार्धस्योभयोरन्तयोः । एकोरुका मृदाहारा गुहावासिनः
शेषाः पुष्पफलाहारा वृक्षवासिनः सर्वे ते पल्योपमायुषः ॥ ते
चतुर्विंशतिरपि द्वीपा जलतलादेकयोजनोत्सेधाः ॥ लवणोदधे-
र्बाह्यपार्श्वेऽप्येवं चतुर्विंशतिर्द्वीपा विज्ञातव्याः ॥ तथा कालो-
देऽपि वेदितव्याः ॥ त एतेऽन्तर्द्वीपजा म्लेच्छाः कर्मभूमिजाश्च
शक्यवनशबरपुलिन्दादयः ॥

काः पुनः कर्मभूमय इत्यत आह—

॥ भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र

देवकुरुत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

भरतैरावतविदेहाश्च पञ्च पञ्च, एताः कर्मभूमय इति
व्यपदिश्यन्ते ॥ तत्र विदेहग्रहणाद्देवकुरुत्तरकुरुग्रहणे प्रसक्ते तत्प्र-
तिषेधार्थमाह “अन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः” इति ॥ अन्यत्र
शब्दो वर्जनार्थः । देवकुरव उत्तरकुरवो हैमवतो हरिवर्षो रम्यको
हैरण्यवतोऽन्तर्द्वीपाश्च भोगभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥ अथ कथं
कर्मभूमित्वं ? शुभाशुभलक्षणस्य कर्मणोऽधिष्ठानत्वात् ॥ ननु
सर्वं लोकत्रितयं कर्मणोऽधिष्ठानमेव, तत एवं प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते
प्रकर्षेण यत्कर्मणोऽधिष्ठानमिति ॥ तत्राशुभकर्मणस्तावत्सप्तमनरक-
प्रापणस्य भरतादिष्वेवार्जनं, शुभस्य सर्वार्थसिद्ध्यादिस्थानविशेष-
प्रापणस्य पुण्यकर्मण उपार्जनं, तत्रैव कृप्यादिलक्षणस्य षड्-

१ असिर्मेघिः कृषिर्विद्या वाणिज्यं शिल्पमित्यपि । कर्माणि षड्विधानि
स्युः प्रजाजीवनहेतवः ॥ १ ॥ अत्रासिकर्म सेवायां मणिलिपिविधौ स्मृता ।

विधस्य कर्मणः पालेदानादिसहितस्य तत्रैवारम्भात्कर्मभूमिव्यप-
देशो वेदितव्यः ॥ इतरासु दशविधकरूपवृक्षकल्पितभोगानुभवन-
विषयत्वाद्भोगभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥

उक्तासु भूमिषु स्थितिपरिच्छेदार्थमाह —

॥ नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥

त्रीणि पल्योपमानि यस्याः सा त्रिपल्योपमा । अन्तर्गते
मुहूर्ते यस्याः सा अन्तर्मुहूर्ता ॥ यथासंख्येन सम्बन्धः ॥ मनु-
ष्याणां परा उत्कृष्टा स्थितिः त्रिपल्योपमा ॥ अपरा जघन्या
अन्तर्मुहूर्ता । मध्ये अनेकविकल्पा ॥ तत्र पल्यं त्रिविधं
व्यवहारपल्यमुद्धारपल्यमद्धापल्यमिति । अन्वर्थसञ्ज्ञा एताः ।
आद्यं व्यवहारपल्यमित्युच्यते उत्तरपल्यद्वयस्य व्यवहारबीजत्वात्
नानेन किञ्चित्परिच्छेद्यमस्तीति । द्वितीयमुद्धारपल्यं । तत
उद्धृतैर्लोमकच्छेदैर्द्वीपसमुद्राः संख्यायन्त इति । तृतीयमद्धापल्यम-
द्धाकालस्थितिरित्यर्थः ॥ तत्राद्यस्य प्रमाणं कथ्यते । तद्यथा—
प्रमाणांगुलपारिमितयोजनविष्कम्भायामावगाहानि त्रीणि पल्यानि
कुसूला इत्यर्थः । एकादिसप्तान्ताहोरात्रजाताविवालाग्राणि ताव-
च्छिन्नानि यावद्वितीयं कर्तोरिच्छेदं नाप्नुवन्ति, तादृशैर्लोम-
च्छेदैः परिपूर्णं घनीभूतं व्यवहारपल्यमित्युच्यते ॥ ततो वर्ष-
शते एकैकलोमापकर्षणविधिना यावता कालेन तद्रिक्तं भवेत्तावा-
न्कालो व्यवहारपल्योपमाख्यः ॥ तैरेव लोमच्छेदैः प्रत्येकमस-

कृषिभूरुर्धणे प्रोक्ता विद्या शस्त्रापजीवने ॥ २ ॥ वाणिज्यं वणिजां कर्म शिल्पं
स्यात्करकौशलम् । तच्च चित्रकलापत्रच्छेदादि बहुधा स्मृतम् ॥ ३ ॥

२. देवपूजा गुरुपास्तिः स्वाध्यायः संयमस्तपः । दानं चेति गृहस्थानां
षट्कर्माणि दिने दिने ॥ १ ॥

स्येयवर्षकोटीसमयमात्रच्छिनैस्तत्पूर्णमुद्धारपल्यम् ॥ ततः समये समये एकैकस्मिन्त्रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्विक्रं भवति तावान्काल उद्धारपल्योपमाख्यः ॥ तेषामुद्धारपल्यानां दशकोटीकोट्य एकमुद्धारसागरोपमम् ॥ अर्धतृतीयोद्धारसागरोप-मानां यावन्तो रोमच्छेदास्तावन्तो द्वीपसमुद्राः ॥ पुनरुद्धारपल्य-रोमच्छेदैर्वर्षशतसमयमात्रच्छिनैः पूर्णमद्धारपल्यम् ॥ ततः समये समये एकैकस्मिन्त्रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्विक्रं भवति तावान्कालोऽद्धारपल्योपमाख्यः ॥ एषामद्धारपल्यानां दशको-टीकोट्य एकमद्धारसागरोपमम् ॥ दशाद्धारसागरोपमकोटीकोट्य एकावसर्पिणी ॥ तावत्येवोत्सर्पिणी ॥ अनेनाद्धारपल्येन नारकतैर्य-ग्येनानां देवमनुष्याणां च कर्मस्थितिर्भवस्थितिरायुःस्थितिः काय-स्थितिश्च परिच्छेत्तव्या ॥ उक्ता च संग्रहगाथा—ववहारुद्धारद्धार पल्ला तिण्णोव होंति बोद्धव्वा । संखादी च सम्मुद्धार कम्मठिदि वणिण्णदा तदिये ॥ १ ॥ यथैवेते उत्कृष्टजघन्ये स्थिती नृणां तथैव—

॥ तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३९ ॥

तिरश्चां योनिस्तिर्यग्योनिः । तिर्यग्गतिनामकर्मोदयापादितं जन्मेत्यर्थः । तिर्यग्योनौ जातास्तिर्यग्योनिजाः । तेषां तिर्यग्यो-निजानामुत्कृष्टा भवस्थितिस्त्रिपल्योपमा ॥ जघन्या अन्तर्मुहूर्ता ॥ मध्येऽनेकविकल्पा ॥ ४ ॥

भूबिल्लेश्याद्यायु-

द्वीपोदधिवास्यगिरिसरःसरिताम् ॥

मानं नृणां च भेदः

स्थितिस्तिरश्चामपि तृतीयाध्याये ॥ १ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसिद्धिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिष्वसकृद्देवशब्द उक्तस्तत्र न ज्ञायन्ते के देवाः कतिविधा इति वा तन्निर्णयार्थमाह—

॥ देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्मोदये सत्यभ्यन्तरे हेतौ बाह्यविभूतिविशेषात् द्वीपाद्रिसमुद्रादिषु प्रदेशेषु यथेष्टं दीव्यन्ति क्रीडन्ति ते देवाः ॥ इहैकवचननिर्देशो युक्तः “देवश्चतुर्णिकायः” इति, जात्यभिधानाद्बहूनां प्रतिपादको भवति ॥ बहुत्वनिर्देशस्तदन्तर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थः । इन्द्रसामानिकादयो बहवो भेदाः सन्ति स्थित्यादिकृताश्च तत्सूचनार्थः ॥ देवगतिनामकर्मोदयस्य स्वधर्मविशेषापादितभेदस्य सामर्थ्यान्निचीयन्त इति निकायाः संघाता इत्यर्थः । चत्वारो निकाया येषां ते चतुर्णिकायाः ॥ के पुनस्ते? भवनवासिनो, व्यन्तरा, ज्योतिष्का, वैमानिकाश्चेति ॥

तेषां लेख्यावधारणार्थमुच्यते—

॥ आदितस्त्रिषु पीतान्तलेख्याः ॥ २ ॥

आदित इत्युच्यते अन्ते मध्ये वा ग्रहणं मा विज्ञायीति । आदौ आदितः ॥ द्वयोरेकस्य च निवृत्यर्थं त्रिग्रहणं क्रियते ॥ अथ चतुर्णां निवृत्यर्थं कस्मान्न भवति? । आदित इति वचनात् ॥ षड्लेख्या उक्तास्तत्र चतसृणां लेख्यानां ग्रहणार्थं

१ आदिशब्देन, देवनारकाणामुपपादः । न देवाः । इति सूत्रद्वयं ग्राह्यम् ॥

२ स्वधर्मशब्देन भवनवासित्वादीनां असुरत्वादीनां च ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

पीतान्तग्रहणं क्रियते ॥ पीतं तेज इत्यर्थः । पीता अन्ते
यासां ताः पीतान्ताः लेख्या येषां ते पीतान्तलेख्याः ॥ एतदुक्तं
भवति— आदितस्त्रिषु निकायेषु भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कनामसु
देवानां कृष्णा नीला कापोता पीतेति चतस्रो लेख्या भवन्ति ॥

तेषां निकायानामन्तर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

॥ दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः

कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

चतुर्णां देवनिकायानां दशादिभिः संख्याशब्दैर्यथासंख्यमभि-
सम्बन्धो वेदितव्यः ॥ दशविकल्पा भवनवासिनः । अष्टविक-
ल्पा व्यन्तराः । पञ्चविकल्पा ज्योतिष्काः । द्वादशविकल्पा
वैमानिका इति ॥ सर्ववैमानिकानां द्वादशविकल्पान्तःपातित्वे
प्रसक्ते ग्रैवेयकादिनिवृत्त्यर्थं विशेषणमुपादीयते कल्पोपपन्नपर्यन्ता
इति ॥ अथ कथं कल्पसंज्ञा ? इन्द्रादयः प्रकारा दश एतेषु
कल्प्यन्त इति कल्पाः ॥ भवनवासिषु तत्कल्पनासम्भवेऽपि रूढि-
वशाद्वैमानिकेष्वेव वर्तते कल्पशब्दः ॥ कल्पेषूपपन्नाः कल्पो-
पपन्नाः । कल्पोपपन्नाः पर्यन्ता येषां ते कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥

पुनरपि तद्विशेषप्रतिप्रत्त्यर्थमाह—

॥ इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपा- ॥

लानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्मषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

२ ' भवणतिया पुण्णगेसुहा ' इतिवचनादपर्याप्तेषु भावनवानज्योतिष्केषु
कृष्णनीलकपोतलेख्यात्रयं भवति । पर्याप्तेषु तेषु जघन्या तेजोलेख्या भवतीत्ययं
विशेषोऽत्र ज्ञातव्यः ॥

२ रूढिर्योगमपहरति ॥

अन्यदेवासाधारणाणिमादिगुणयोगादिन्दन्तीति १ इन्द्राः ॥
 आज्ञैश्वर्यवर्जितं यत्समानायुर्वीर्यपरिवारभोगोपभोगादि तत्समानं,
 तस्मिन्समाने भवाः २ सामानिकाः । महत्तराः पितृगुरुपाध्याय-
 तुल्याः ॥ मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाः ३ त्रायस्त्रिंशः । त्रयस्त्रिंशदेव
 त्रायस्त्रिंशः ॥ वयस्यपीठमर्दसदृशाः परिषदि भवाः ४ पारिषदाः ॥
 ५ आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमानाः ॥ अर्थचरारक्षकसमानाः ६
 लोकपालाः । लोकं पालयन्तीति लोकपालाः ॥ पदात्यादीनि सप्त ७
 अनीकाणि दण्डस्थानीयानि ॥ ८ प्रकीर्णकाः पौरजानपदकल्पाः ॥
 ९ अभियोग्या दाससमाना वाहनादिकर्मणि प्रवृत्ता अन्तेवासि-
 स्थानीयाः ॥ किल्बिषं पापं येषामस्ति ते १० किल्बिषिकाः ॥

एकैकस्य निकायस्य एकश एते इन्द्रादयो दश विकल्पा-
 श्चतुर्षु निकायेषूत्सर्गेण प्रसक्तास्ततोऽपवादार्थमाह—

॥ त्रायस्त्रिंशल्लोकपालवज्या

व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च त्रायस्त्रिंशल्लोकपालांश्च वर्जयित्वा
 इतरेऽष्टौ विकल्पा द्रष्टव्याः ॥

अथ तेषु निकायेषु किमेकैक इन्द्र उतान्यः प्रतिनियमः
 कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ पूर्वयोर्द्वीन्द्राः ॥ ६ ॥

पूर्वयोर्निकाययोर्भवनवासिव्यन्तरनिकाययोः ॥ कथं द्विती-
 यस्य पूर्वत्वम्? सामीप्यात्पूर्वत्वमुपचर्योक्तम् ॥ द्वीन्द्रा इति अन्त-
 नीतवीप्सार्थः । द्वौ द्वौ इन्द्रौ येषां ते द्वीन्द्रा इति । यथा

सप्तपर्णोऽष्टापद इति ॥ तद्यथा— भवनवासिषु तावदसुरकुमाराणां
द्वाविन्द्रौ चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानन्दश्च ।
विद्युत्कुमाराणां हरिसिंहो हरिकान्तश्च । सुपर्णकुमाराणां वेणुदेवो
वेणुधारी च । अम्बिकुमाराणां अम्बिशिखोऽम्बिमाणवश्च । वातकु-
माराणां वैलम्बः प्रभञ्जनश्च । स्तनितकुमाराणां सुघोषो महाघोषश्च ।
उदधिकुमाराणां जलकान्तो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णो
विशिष्टश्च । दिक्कुमाराणां अमितगतिरमितवाहनश्चेति ॥ व्यन्तरे-
ष्वपि किन्नराणां द्वाविन्द्रौ किन्नरः किम्पुरुषश्च । किम्पुरुषाणां
सत्पुरुषो महापुरुषश्चेति । महोरगाणां अतिकायो महाकायश्च ।
गन्धर्वाणां गीतरतिर्गीतयशाश्च । यक्षाणां पूर्णभद्रो माणिभद्रश्च ।
राक्षसानां भीमो महाभीमश्च । भूतानां प्रतिरूपोऽप्रतिरूपश्च ।
पिशाचानां कालो महाकालश्च ॥

अथैषां देवानां सुखं कीदृशमित्युक्ते सुखावबोधनार्थमाह—

॥ कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

प्रवीचारो भैथुनोपसेवनम् । कायेन प्रवीचारो येषां ते
कायप्रवीचाराः ॥ आङ् अभिविध्यर्थः । असंहितया निर्देशः
असन्देहार्थः ॥ एते भवनवास्यादय ऐशानान्ताः संक्लिष्टकर्मत्वान्म-
नुष्यवत्स्त्रीविषयसुखमनुभवन्तीत्यर्थः ॥

अवधिग्रहणादितरेषां सुखविभागेऽनिर्ज्ञाते तत्प्रतिपादनार्थमाह—

॥ शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

उक्तावशिष्टग्रहणार्थं शेषग्रहणम् ॥ के पुनरुक्तावशिष्टाः ?

१ असुराणाम् ॥ २ ॥ वेणुदेव इत्यत्र वेणुदण्ड इत्यपि पाठान्तरम् ॥

३ अत्र वेणुताली इत्यपि पाठभेदः ॥

कल्पवासिनः ॥ स्पर्शश्च रूपं च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनांसि,
तेषु प्रविचारो येषां ते स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ कथमभि-
सम्बन्धः ? आर्षाविरोधेन । कुतः पुनः प्रवीचारग्रहणं ? इष्टसम्प्र-
त्ययार्थमिति ॥ कः पुनरिष्टोऽभिसम्बन्ध आर्षाविरोधी ? । सान-
त्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवा देवाङ्गनास्पर्शमात्रादेव परां प्रीतिमुपलभन्ते,
तथा देव्योऽपि । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु देवा दिव्याङ्गनानां
शृङ्गाराकारविलासचतुरमनोज्ञवेषरूपावलोकनमात्रादेव परमसुखमा-
प्नुवन्ति । शुक्रमहाशुक्रशतारसहसारेषु देवा देववनितानां मधुरसङ्गी-
तमृदुहसितललितकथितभूषणरवश्रवणमात्रादेव परां प्रीतिमास्क-
न्दन्ति । आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेषु देवाः स्वाङ्गनामनःसङ्कल्पमा-
त्रादेव परं सुखमाप्नुवन्ति ॥

अथोत्तरेषां किंप्रकारं सुखमित्युक्ते तन्निश्चयार्थमाह—

॥ परेऽप्रवीचाराः ॥ ९ ॥

परग्रहणमितराशेषसंग्रहार्थम् । अप्रवीचारग्रहणं परमसुख-
प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ प्रवीचारो हि वेदनाप्रतिकारः । तदभावे तेषां
परमसुखमनवरतं भवति ॥

उक्ता ये आदिनिकायदेवा दशविकल्पा इति तेषां सामान्य-
विशेषसञ्ज्ञाविज्ञापनार्थमिदमुच्यते—

॥ भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाभि-

वातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥

भवनेषु वसन्तीत्येवंशीला भवनवासिनः । आदिनिकायस्येयं
सामान्यसञ्ज्ञा । असुरादयो विशेषसञ्ज्ञा विशिष्टनामकर्मोदयापादि-
तवृत्तयः । सर्वेषां देवानामवस्थितवयःस्वभावत्वेऽपि वेषभूषायुधस्त्रानबा-

हनक्रीडनादिकुमारवदेषामाभासन्त इति भवनवासिषु कुमारव्यपदेशो
रूढः । स प्रत्येकं परिसमाप्यते असुरकुमारा इत्येवमादि ॥ क
तेषां भवनानीति चेदुच्यते— रत्नप्रभायाः पङ्कबहुलभागेऽसुरकुमाराणां
भवनानि । खरपृथिवीभागे उपर्यधश्च एकैकयोजनसहस्रं वर्जयित्वा
शेषनवानां कुमाराणामावासाः ॥

द्वितीयनिकायस्य सामान्यविशेषसञ्ज्ञावधारणार्थमाह—

॥ व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्व-

यक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

विविधदेशान्तराणि येषां निवासास्ते व्यन्तरा इत्यन्वर्था
सामान्यसञ्ज्ञेयमष्टानामपि विकल्पानाम् ॥ तेषां व्यन्तराणामष्टौ
विकल्पाः किन्नरादयो वेदितव्या नामकर्मेदयविशेषापादिताः ॥
क पुनस्तेषामावासा इति चेदुच्यते— अस्माज्जम्बूद्वीपादसंख्येयान्द्वी-
पसमुद्रानतीत्य उपरिष्टे खरपृथिवीभागे सप्तानां व्यन्तराणामावासाः ॥
राक्षसानां पङ्कबहुलभागे ॥

तृतीयस्य निकायस्य सामान्यविशेषसञ्ज्ञासङ्कीर्तनार्थमाह—

॥ ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ

ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

ज्योतिस्त्वभावत्वादेषां पञ्चानामपि ज्योतिष्का इति सामान्य-
सञ्ज्ञा अन्वर्था ॥ सूर्यादयस्तद्विशेषसञ्ज्ञा नामकर्मेदयप्रत्ययाः ॥
सूर्याचन्द्रमसाविति पृथग्ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ किं कृतं
पुनः प्राधान्यं ? प्रभावादिकृतम् ॥ क पुनस्तेषामावासाः ? इत्यत्रोच्यते
अस्मात्समानभूमिभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवत्युत्तराणि ७९०
उत्पत्य सर्वज्योतिषामधोभागविन्यस्तास्तारकाश्चरन्ति । ततो दशयो-

जनान्युत्पत्य सूर्याश्चरन्ति । ततोऽशीतियोजनान्युत्पत्य चन्द्रमसो
 भ्रमन्ति । ततश्चत्वारि योजनान्युत्पत्य नक्षत्राणि । ततश्चत्वारि
 योजनान्युत्पत्य बुधाः । ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य शुक्राः । ततस्त्रीणि
 योजनान्युत्पत्य बृहस्पतयः । ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्याङ्गारकाः ।
 ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य शनैश्चराश्चरन्ति । स एष ज्योतिर्गणगो-
 चरो नभोऽवकाशो दशाधिकयोजनशतबहलस्तिर्यगसंख्यातद्वीपसमुद्र-
 प्रमाणो घनोदधिपर्यन्तः ॥ उक्तं च-णउदुत्तरसत्तसया दस सीदी चदुदु-
 गतिचउक्कम् । तारारविससिरिक्खा बुहभग्गवगुरुअंगिरारसणी ॥१॥

ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरोः प्रदक्षिणाः मेरुप्रदक्षिणाः । मेरुप्रदक्षिणा इति वचनं
 गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं विपरीतगतिर्मा विज्ञायीति ॥ नित्यगतय इति
 विशेषणमनुपरतक्रियाप्रतिपादनार्थम् । नृलोकग्रहणं विषयार्थम् ।
 अर्धतृतीयेषु द्वीपेषु द्वयोश्च समुद्रयोज्योतिष्का नित्यगतयो नान्य-
 त्रेति ॥ ज्योतिष्कविमानानां गतिहेत्वभावात्तद्वृत्त्यभाव इति चेन्न,
 असिद्धत्वात् ॥ गतिरताभियोग्यदेवप्रेरितगतिपरिणामात्कर्मविपा-
 कस्य वैचित्र्यात्तेषां हि गतिमुखेनैव कर्म विपच्यत इति ॥ एका-
 दशभिर्योजनशतैरेकविंशैर्मेरुमप्राप्य ज्योतिष्काः प्रदक्षिणाश्चरन्ति ॥

गतिमज्ज्योतिस्सम्बन्धेन व्यवहारकालप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तदग्रहणं गतिमज्ज्योतिःप्रतिनिर्देशार्थम् । न केवलया
 गत्या नापि केवलैर्ज्योतिर्भिः कालः परिच्छिद्यते, अनुपलब्धेपरि-
 वर्तनाच्च ॥ कालो द्विविधो व्यावहारिको मुख्यश्च ॥ व्यावहारिकः
 कालविभागस्तत्कृतः समयावलिकादिः क्रियाविशेषपरिच्छिन्नोऽ

न्यस्यापरिच्छिन्नस्य परिच्छेदेहेतुः ॥ मुख्योऽन्यो वक्ष्यमाणलक्षणः ॥

इतरत्र ज्योतिषामवस्थानप्रतिपादनार्थमाह —

॥ बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

बहिरित्युच्यते, कुतो बहिः ? नृलोकात् ॥ कथमवगम्यते ? अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति ॥ ननु च नृलोके नित्यगतिवचनादन्यत्रावस्थानं ज्योतिष्काणां सिद्धं । अतो बहिरवस्थिता इति वचनमनर्थकमिति । तत्र । किं कारणम् ? नृलोकादन्यत्र बहिर्ज्योतिषामस्तित्वमवस्थानं चासिद्धम् । अतस्तदुभयसिद्ध्यर्थं बहिरवस्थिता इत्युच्यते ॥ विपरीतगतिनिवृत्यर्थं कादाचित्कगतिनिवृत्यर्थं च सूत्रमारब्धम् ॥

तुरीयस्य निकायस्य सामान्यसञ्ज्ञासङ्कीर्तनार्थमाह —

॥ वैमानिकाः ॥ १६ ॥

वैमानिकग्रहणमधिकारार्थम् । इत उत्तरं ये वक्ष्यन्ते तेषां वैमानिकसम्प्रत्ययो यथा स्यादिति अधिकारः क्रियते ॥ विशेषेणात्मस्थान् सुकृतिनो मानयन्तीति विमानानि । विमानेषु भवा वैमानिकाः ॥ तानि विमानानि विविधानि । इन्द्रकश्रेणिपुष्पप्रकीर्णकभेदेन ॥ तत्र इन्द्रकविमानानि इन्द्रवन्मध्ये व्यवस्थितानि । तेषां चतसृषु दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिवदवस्थानात् श्रेणिविमानानि । विदिक्षु प्रकीर्णपुष्पवदवस्थानात्पुष्पप्रकीर्णकानि ॥

तेषां वैमानिकानां भेदावबोधनार्थमाह —

॥ कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः कल्पानतीताः कल्पातीताश्चेति
द्विविधा वैमानिका ॥

तेषामवस्थानविशेषनिर्ज्ञापनार्थमाह—

॥ उपर्युपरि ॥ १८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? तिर्यगवस्थितिप्रतिषेधार्थमुच्यते ॥ न
ज्योतिष्कवत्तिर्यगवस्थिताः । न व्यन्तरवदसमावस्थितयः । उपर्यु-
परीत्युच्यन्ते ॥ के ते ? कल्पाः ॥

यद्येवं, कियत्सु कल्पविमानेषु ते देवा भवन्तीत्यत आह—

॥ सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तर-
लान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारसहसारेष्वा-
नतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु त्रैवेयकेषु
विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु

सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥

कथमेषां सौधर्मादिशब्दानां कल्पाभिधानं ? चातुरर्थि-
केनाणा, स्वभावतो वा कल्पस्याभिधानं भवति ॥ अथ कथमि-
न्द्राभिधानं ? स्वभावतः साहचर्याद्वा ॥ तत्कथमिति चेदुच्यते—
सुधर्मा नाम सभा, साऽस्मिन्नस्तीति सौधर्मः कल्पः । तदस्मिन्न-
स्तीत्यण् । तत्कल्पसाहचर्यादिन्द्रोऽपि सौधर्मः ॥ ईशानो नाम
इन्द्रः स्वभावतः । ईशानस्य निवासः कल्प ऐशानस्तस्य निवास
इत्यण् । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि ऐशानः ॥ सनत्कुमारो नाम
इन्द्रः स्वभावतः । तस्य निवास इत्यण् । सानत्कुमारः कल्पः ।
तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि सानत्कुमारः ॥ माहेन्द्रो नामेन्द्रः स्वभाव-
तस्तस्य निवासः कल्पो माहेन्द्रः । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि माहेन्द्रः ॥

एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ आगमापेक्षया व्यवस्था भवतीति ,
 उपर्युपरीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ प्रथमौ सौधर्मै-
 शानकल्पौ , तयोरुपरि सानत्कुमारमाहेन्द्रौ , तयोरुपरि ब्रह्मलोक-
 ब्रह्मोत्तरौ , तयोरुपरि लान्तवकापिष्ठौ , तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ ,
 तयोरुपरि शतारसहस्रारौ , तयोरुपरि आनतप्राणतौ , तयोरुपरि
 आरणाच्युतौ ॥ अथ उपरि च प्रत्येकमिन्द्रसम्बन्धो वेदितव्यः ।
 मध्ये तु प्रतिद्वयमेकः ॥ सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्राणां चतुर्णां
 चत्वार इन्द्राः । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोरेको ब्रह्मेन्द्रो नाम । लान्त-
 वकापिष्ठयोरेको लान्तवास्यः । शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसञ्ज्ञः ।
 शतारसहस्रारयोरेकः शतारनामा । आनतप्राणतारणाच्युतानां
 चतुर्णां चत्वारः । एवं कल्पवासिनां द्वादश इन्द्रा भवन्ति ॥ जम्बू-
 द्वीपे महामन्दरो योजनसहस्रावगाहो भवति नवनवतियोजनसहस्रो-
 च्छायः । तस्याधस्तादधोलोकः । बाहुल्येन तत्प्रमाण—(मेरुप्रमाण)—
 स्तिर्यक्प्रसृतस्तिर्यग्लोकः । तस्योपरिष्ठादूर्ध्वलोकः । मेरुचूलिका
 चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया । तस्या उपरि केशान्तरमात्रे व्यवस्थित-
 मृजुविमानमिन्द्रकं सौधर्मस्य ॥ सर्वमन्यलोकानुयोगाद्वेदितव्यम् ॥
 नवसु ग्रैवेयकेष्विति नवशब्दस्य पृथग्वचनं किमर्थम् ? । अन्यान्यपि
 नवविमानानि अनुदिशसञ्ज्ञकानि सन्तीति ज्ञापनार्थम् । तेनानु-
 दिशानां ग्रहणं वेदितव्यम् ॥

एषामधिकृतानां वैमानिकानां परस्परतो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रिया-
 वधिविषयतोऽधिकाः ॥ २० ॥

स्वोपात्तस्यायुष उदयान्तस्मिन्भवे शरीरेण सहावस्थानं स्थितिः
 । शापानुग्रहशक्तिः प्रभावः । सुखमिन्द्रियार्थानुभवः । शरीर-

वसनाभरणादिदीप्तिः द्युतिः । लेख्या उक्ता । लेख्याया विशुद्धि-
लेख्याविशुद्धिः । इन्द्रियाणामवधेश्च विषय इन्द्रियावधिविषयः ।
तेभ्यस्तैर्वाऽधिका इति ॥ तस्मिन्नुपर्युपरि प्रतिकल्पं प्रतिप्रस्तारं च
वैमानिकाः स्थित्यादिभिरधिका इत्यर्थः ॥

यथा स्थित्यादिभिरुपर्युपर्यधिका एवं गत्यादिभिरपीत्यतिप्रसङ्गे
तन्निवृत्त्यर्थमाह—

॥ गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २१ ॥

देशाद्देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः । शरीरं वैकृतिकमुक्तम् ।
लोभकषायोदयाद्विषयेषु सङ्गः परिग्रहः । मानकषायादुत्पन्नोऽ
हङ्कारोऽभिमानः । एतैर्गत्यादिभिरुपर्युपरि हीनाः ॥ देशान्तरविषय-
क्रीडारतिप्रकर्षाभावादुपर्युपरि गतिहीनाः ॥ शरीरं सौधमैशानयो-
र्देवानां सप्तरत्निप्रमाणम् ॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः षडरत्निप्रमाणम् ॥
ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टेषु पञ्चारत्निप्रमाणम् ॥ शुक्रमहाशु-
क्रशतारसहस्रारेषु चतुररत्निप्रमाणम् ॥ आनतप्राणतयोरर्द्धचतुर्था-
रत्निप्रमाणम् ॥ आरणाच्युतयोस्त्र्यरत्निप्रमाणम् ॥ अधोग्रैवेयकेषु
अर्द्धतृतीयारत्निप्रमाणम् ॥ मध्यग्रैवेयकेष्वरत्निद्वयप्रमाणम् ॥ उप-
रिमग्रैवेयकेषु अनुदिशविमानेषु च अध्यर्द्धारत्निप्रमाणम् ॥ अनु-
त्तरेष्वरत्निप्रमाणम् ॥ परिग्रहश्च विमानपरिच्छेदादिरुपर्युपरि हीनः ॥
अभिमानश्चोपर्युपरि तनुकषायत्वाद्धीनः ॥ पुरस्तात्त्रिषु निकायेषु
देवानां लेख्याविधिरुक्तः ॥

इदानीं वैमानिकेषु लेख्याविधिप्रतिप्रत्यर्थमाह—

पीतपद्मशुक्ललेख्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

पीता च पद्मा च शुक्ला च ताः पीतपद्मशुक्लाः । पीतपद्मशुक्ला लेख्या
येषां ते पीतपद्मशुक्ललेख्याः ॥ कथं ह्रस्वत्वम् ? । औत्तरपदिकम्

यथाहुः—दुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंहयानामिति ॥
 अथवा पीतश्च पद्मश्च शुक्लश्च पीतपद्मशुक्ला वर्णवन्तोऽर्थाः ।
 तेषामिव लेश्या येषां ते पीतपद्मशुक्ललेश्याः ॥ तत्र कस्य का
 लेश्येत्यत्रोच्यते—सौधर्मैशानयोः पीतलेश्याः । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः
 पीतपद्मलेश्याः । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टेषु पद्मलेश्याः ।
 शुक्रमहाशुकशतारसहसारेषु पद्मशुक्ललेश्याः । आनतादिषु शुक्ल-
 लेश्याः । तत्राप्यनुदिशानुत्तरेषु परमशुक्ललेश्याः । सूत्रेऽनभिहितं
 कथं मिश्रग्रहणं ? साहचर्यालोकवत् ॥ तद्यथा—छत्रिणो गच्छन्ति
 इति अछत्रिषु छत्रिव्यवहारः । एवमिहापि मिश्रयोरन्यतरग्रहणं
 भवति ॥ अयमर्थः सूत्रतः कथं गम्यते ? इति चेदुच्यते—एव-
 मभिसम्बन्धः क्रियते, द्वयोः कल्पयुगलयोः पीतलेश्या । सानत्कुमा-
 रमाहेन्द्रयोः पद्मलेश्याया अविवक्षातः ॥ ब्रह्मलोकादिषु त्रिषु
 कल्पयुगलेषु पद्मलेश्या । शुक्रमहाशुकयोः शुक्ललेश्याया अविव-
 क्षातः ॥ शेषेषु शतारादिषु शुक्ललेश्या । पद्मलेश्याया अविवक्षात
 इति नास्ति दोषः ॥

आह कल्पोपपन्ना इत्युक्तं तत्रेदं न ज्ञायते के कल्पा इत्यत्रोच्यते—

॥ प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २३ ॥

इदं न ज्ञायते इत आरभ्य कल्पा भवन्तीति सौधर्मादिग्रह-
 णमनुवर्तते । तेनायमर्थो लभ्यते—सौधर्मादयः प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः
 कल्पा इति पारिशेष्यादितरे कल्पातीता इति ॥

लौकान्तिका देवा वैमानिकाः सन्तः क गृह्यन्ते ? कल्पोप-
 पन्नेषु । कथमिति चेदुच्यते—

॥ ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥ २४ ॥

एतत् तस्मिन् लीयन्त इति आलयः आवासः । ब्रह्मलोक

आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालया लौकान्तिका देवा वेदितव्याः । यद्येवं सर्वेषां ब्रह्मलोकालयानां देवानां लौकान्तिकत्वं प्रसक्तं ? । अन्वर्थसञ्ज्ञाग्रहणाददोषः ॥ ब्रह्मलोको लोकः तस्यान्तो लोकान्तः तस्मिन्भवा लौकान्तिका इति न सर्वेषां ग्रहणम् । तेषां हि विमानानि ब्रह्मलोकस्यान्तेषु स्थितानि ॥ अथवा जन्मजरामरणा-कीर्णो लोकः संसारः तस्यान्तो लोकान्तः । लोकान्ते भवा लौकान्तिकाः ते सर्वे परितसंसाराः । ततश्च्युता एकं गर्भावासं प्राप्य परिनिर्वास्यन्ति ॥

तेषां सामान्येनोपदिष्टानां भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोय-

तुषिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥ २५ ॥

क इमे सारस्वतादयः । अष्टास्वपि पूर्वोत्तरादिषु दिक्षु यथाक्रममेते सारस्वतादयो देवगणा वेदितव्याः । तद्यथा—पूर्वोत्तरकोणे सारस्वतविमानं, पूर्वस्यां दिशि आदित्यविमानं, पूर्वदक्षिणस्यां दिशि वह्निविमानं, दक्षिणस्यां दिशि अरुणविमानं, दक्षिणापरकोणे गर्दतोयविमानं, अपरस्यां दिशि तुषितविमानं, उत्तरापरस्यां दिशि अव्याबाधविमानं, उत्तरस्यां दिशि अरिष्टविमानम् ॥ चशब्दसमुच्चितास्तेषामन्तरे द्वौ द्वौ देवगणौ ॥ तद्यथा—सारस्वतादित्यान्तरे अग्न्याभसूर्याभाः । आदित्यस्य च वह्नेश्चान्तरे चन्द्राभसत्याभाः । वह्न्यरुणान्तराले श्रेयस्करक्षेमकराः । अरुणगर्दतोयान्तराले वृषभेष्टकामचराः । गर्दतोयतुषितमध्ये निर्माणरजोदिगन्तरक्षिताः । तुषिताव्याबाधमध्ये आत्मरक्षितसर्वरक्षिताः । अव्याबाधारिष्टान्तराले मरुद्वसवः । अरिष्टसारस्वतान्तराले अश्वविश्वाः ॥ सर्वे एते स्वतन्त्रा हीनाधिकत्वाभावात्, विषयरतिविरहाद्देवर्षयः,

इतरेषां देवानामर्चनायाः, चतुर्दशपूर्वधराः, तीर्थङ्करनिष्क्रमण-
प्रतिबोधनपरा वेदितव्याः ॥

आह उक्ता लौकान्तिकास्ततश्च्युत्वा एकं गर्भवासमवाप्य
निर्वास्यन्तीत्युक्ताः । किमेवमन्येष्वपि निर्वाणप्राप्तिकालविभागो
विद्यते? इत्यत आह—

॥ विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २६ ॥

आदिशब्दः प्रकारार्थे वर्तते, तेन विजयवैजयन्तजयन्तापरा-
जितानुदिशविमानानामिष्टानां ग्रहणं सिद्धं भवति ॥ कः पुनरत्र
प्रकारः? अहमिन्द्रत्वे सति सम्यग्दृष्ट्युपपादः । सर्वार्थसिद्धि-
प्रसङ्ग इति चेन्न तेषां परमोक्तृष्टत्वात् । अन्वर्थसञ्ज्ञातः एकच-
रमत्वसिद्धेः ॥ चरमत्वं देहस्य । मनुष्यभवापेक्षया द्वौ चरमौ देहौ
येषां ते द्विचरमाः । विजयादिभ्यश्च्युता अप्रतिपतितसम्यक्त्वा
मनुष्येषूत्पद्य संयममाराध्य पुनर्विजयादिषूत्पद्य ततश्च्युताः पुन-
र्मनुष्यभवमवाप्य सिध्यन्तीति द्विचरमदेहत्वम् ॥

आह जीवस्यौदयिकेषु भावेषु तिर्यग्योनिगतिरौदयिकीत्युक्तं,
पुनश्च स्थितौ तिर्यग्योनिजानां चेति । तत्र न ज्ञायते के तिर्यग्योनयः?
इत्यत्रोच्यते—

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥

औपपादिका उक्ता देवनारकाः । मनुष्याश्च निर्दिष्टाः ।
प्राब्धानुषोत्तरान्मनुष्या इति । एभ्योऽन्ये संसारिणो जीवाः शेषा-
स्तिर्यग्योनयो वेदितव्याः ॥ तेषां तिरश्चां देवादीनामिव क्षेत्रवि-
भागः पुनर्निर्देष्टव्यः । सर्वलोकव्यापित्वात्तेषां क्षेत्रविभागो नोक्तः ॥

आह स्थितिरुक्ता नारकाणां मनुष्याणां तिरश्चां च ।

देवानां नोक्ता । तस्यां वक्तव्यायामादावुद्दिष्टानां भवनवासिनां
स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपम-

त्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता ॥ २८ ॥

असुरादीनां सागरोपमादिभिर्यथाक्रममत्राभिसम्बन्धो वेदि-
तव्यः ॥ इयं स्थितिरुल्लूष्टा । जघन्याऽप्युत्तरत्र वक्ष्यते ॥ तद्यथा—
असुराणां सागरोपमा स्थितिः । नागानां त्रिपल्योपमा स्थितिः ।
सुपर्णानामर्द्धतृतीयानि । द्वीपानां द्वे । शेषाणां षण्णामर्द्धपल्यो-
पमम् ॥

आद्यदेवनिकायस्थित्यभिधानादनन्तरं व्यन्तरज्योतिष्कस्थि-
तिवचने क्रमप्राप्ते सति तदुल्लङ्घ्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते ।
कुतः ? तयोरुत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिवचनात् ॥ तेषु चादावु-
द्दिष्टयोः कल्पयोः स्थितिविधानार्थमाह—

॥ सौधमैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥ २९ ॥

सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशात् द्वित्वगतिः । अधिके इत्य-
यमधिकारः । आ कुतः ? आ सहस्रांतात् । इदं तु कुतो
ज्ञायते ? उत्तरत्र तुशब्दग्रहणात् । तेन सौधमैशानयोर्देवानां द्वे
सागरोपमे सातिरेके प्रत्येतव्ये ॥

उत्तरयोः स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥ ३० ॥

१ घातायुष्कसम्यग्दृश्यपेक्षया किञ्चिद्नार्द्धसागरोपममधिकं भवति सौध-
मैकल्पात्सहस्रारपर्यन्तम् ॥ सम्मे घादेऊर्णं सायारदळमहियमासहस्रारा इति
वचनात् ॥

अनयोः कल्पयोर्देवानां सप्तसागरोपमाणि साधिकानि
उत्कृष्टा स्थितिः ॥

ब्रह्मलोकादिष्वच्युतावसानेषु स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ३१

सप्तग्रहणं प्रकृतम् । तस्येह व्यादिभिर्निर्दिष्टैरभिसम्बन्धो
वेदितव्यः ॥ सप्त त्रिभिरधिकानि, सप्त सप्तभिरधिकानीत्यादि-
र्द्वयोर्द्वयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ किं
विशिनष्टि ? अधिकशब्दोऽनुवर्तमानश्चतुर्भिरभिसम्बध्यते नोत्तरा-
भ्यामित्ययमर्थो विशिष्यते ॥ तेनायमर्थो भवति— ब्रह्मलोकब्रह्मो-
त्तरयोर्दशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ लान्तवकापिष्टयोश्चतुर्दशसा-
गरोपमाणि साधिकानि ॥ शुक्रमहाशुक्रयोः षोडशसागरोपमाणि
साधिकानि ॥ शतारसहस्रारयोरष्टादशसागरोपमाणि साधिकानि ॥
आनतप्राणतयोर्विंशतिसागरोपमाणि ॥ आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिसा-
गरोपमाणि ॥

तत उर्ध्वं स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु

विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकग्रहणमनुवर्तते । तेनेहाभिसम्बन्धो वेदितव्यः ।
एकैकेनाधिकानीति ॥ नवग्रहणं किमर्थम् ? प्रत्येकमेकैकमधिक-
मिति ज्ञापनार्थम् ॥ इतरथाहि ग्रैवेयकेष्वेकमेवाधिकं स्यात् ॥
विजयादिष्विति आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादनुदिशानामपि ग्रह-
णम् ॥ सर्वार्थसिद्धेः पृथग्रहणं जघन्याभावप्रतिपादनार्थम् ॥
तेनायमर्थः, अधौग्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः । द्वितीये चतुर्वि-

शतिः ॥ तृतीये पञ्चविंशतिः ॥ मध्यमग्रैवेयकेषु प्रथमे षड्विंशतिः ॥ द्वितीये सप्तविंशतिः ॥ तृतीयेऽष्टाविंशतिः ॥ उपरिमग्रैवेयकेषु प्रथमे एकोनविंशत् ॥ द्वितीये त्रिंशत् ॥ तृतीये एकत्रिंशत् ॥ अनुदिशविमानेषु द्वात्रिंशत् ॥ विजयादिषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाप्युत्कृष्टा स्थितिः । सर्वार्थसिद्धेस्त्रयस्त्रिंशदेवेति ॥

निर्दिष्टोत्कृष्टस्थितिकेषु जघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह —

॥ अपरा पल्योपममधिकम् ॥ ३३ ॥

पल्योपमं व्याख्यातम् । अपरा जघन्यस्थितिः ॥ पल्योपमं साधिकम् ॥ केषां ? सौधर्मैशानीयानाम् ॥ कथं गम्यते ? परतः परत इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥

तत ऊर्ध्वं जघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह —

परतः परतः पूर्वापूर्वाऽनन्तरा ॥ ३४ ॥

परास्मिन्देशे परतः । वीप्सायां द्वित्वम् । पूर्वशब्दस्यापि । अधिकग्रहणमनुवर्तते ॥ तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते — सौधर्मैशानयोर्द्वे सागरोपमे साधिके उक्ते, ते साधिके सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्जघन्यस्थितिः ॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः परा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि, तानि ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि ॥

नारकाणामुत्कृष्टा स्थितिरुक्ता । जघन्यां सूत्रेऽनुपात्तामप्रकृतामपि लघुनोपायेन प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह —

॥ नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ३५ ॥

चशब्दः किमर्थः ? । प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ किं च प्रकृतं ? । परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा अपरा स्थितिरिति ॥ तेनायमर्थो लभ्यते — रत्नप्रभायां नारकाणां परास्थितिरिकं सागरोपमम् । सा

शर्कराप्रभायां जघन्या । शर्कराप्रभायामुत्कृष्टा स्थितिस्त्रीणि साग-
रोपमाणि । सा वालुकाप्रभायां जघन्येत्यादि ॥ एवं द्वितीयादिषु
जघन्या स्थितिरुक्ता ॥

प्रथमायां का जघन्येति तत्प्रदर्शनार्थमाह—

॥ दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । रत्नप्रभायां दशवर्षसहस्राणि
अपरा स्थितिर्वेदितव्या ॥

अथ भवनवासिनां का जघन्या स्थितिरित्यत आह—

॥ भवनेषु च ॥ ३७ ॥

चशब्दः किमर्थः ? प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेन भवनवासिना-
मपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणीत्यभिसम्बध्यते ॥

व्यन्तराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह—

॥ व्यन्तराणां च ॥ ३८ ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेन व्यन्तराणामपरा स्थिति-
र्दशवर्षसहस्राणीत्यवगम्यते ॥

अथैषां परा स्थितिः का इत्यत्रोच्यते ॥

॥ परा पल्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥

परा उत्कृष्टा स्थितिर्व्यन्तराणां पल्योपममधिकम् ॥

इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येत्यत आह—

॥ ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेनैवमभिसम्बन्धः । ज्योति-

ष्काणां परा स्थितिः पल्योपममधिकमिति ॥

अथापरा कियतीत्यत आह—

॥ तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थः ॥

अथ लौकान्तिकानां विशेषोक्तानां स्थितिविशेषो नोक्तः ।

स कियानित्यत्रोच्यते—

॥ लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

अविशिष्टाः सर्वे ते शुक्लेश्याः पञ्चहस्तोत्सेधशरीराः

॥ चतुर्णिकायदेवानां । स्थानं भेदाः सुखादिकम् ॥

॥ परापरस्थितिर्लेश्या । तुर्याध्याये निरूपितम् ॥ १ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय.

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

इदानीं, सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपक्षिप्तेषु जीवादिषु जीवपदार्थो व्याख्यातार्थः । अथाजीवपदार्थो विचारप्राप्तस्तस्य सञ्ज्ञाभेदसङ्कीर्तनार्थमिदमुच्यते—

॥ अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

कायशब्दः शरीरे व्युत्पादितः । इहोपचारादध्यारोप्यते । कुत उपचारः ? । यथा शरीरं पुद्गलद्रव्यप्रचयात्मकं तथा धर्मादिष्वपि प्रदेशप्रचयापेक्षया काया इव काया इति । अजीवाश्च

ते कायाश्च अजीवकायाः ॥ विशेषणं विशेष्येणेति वृत्तिः ॥ ननु च नीलोत्पलादिषु व्यभिचारे सति विशेषणविशेष्ययोगः । इहापि व्यभिचारयोगोऽस्ति । अजीवशब्दोऽकाये कालेऽपि वर्तते, कायोऽपि जीवे । किमर्थः कायशब्दः ? । प्रदेशबहुत्वज्ञापनार्थः । धर्मादीनां प्रदेशा बहव इति ॥ ननु च असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानामित्यनेनैव प्रदेशबहुत्वं ज्ञापितम् । सत्यामिदम् । परं किन्त्वस्मिन्विधौ सति तदवधारणं विज्ञायते, असंख्येयाः प्रदेशा न संख्येया नाप्यनन्ता इति ॥ कालस्य प्रदेशप्रचयाभावज्ञापनार्थं च इह कायग्रहणम् । कालो वक्ष्यते । तस्य प्रदेशप्रतिषेधार्थमिह कायग्रहणम् ॥ यथाऽणोः प्रदेशमात्रत्वाद्वितीयादयोऽस्य न सन्तीत्यप्रदेशोऽणुः । तथा कालपरमाणुरप्येकप्रदेशत्वादप्रदेश इति ॥ तेषां धर्मादीनामजीव इति सामान्यसञ्ज्ञा जीवलक्षणाभावमुखेन प्रवृत्ता ॥ धर्माधर्माकाशपुद्गला इति विशेषसञ्ज्ञाः सामयिक्यः ॥

अत्राह सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्येत्येवमादिषु द्रव्याण्युक्तानि, कानि तानीत्युच्यते—

॥ द्रव्याणि ॥ २ ॥

यथास्वं पर्यायैर्द्रव्यन्ते द्रवन्ति वा तानि द्रव्याणि ॥ द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमिति चेन्न । उभयासिद्धेः ॥ यथा दण्डदण्डिनोऽयोगो भवति पृथक्सिद्धयोः, न च तथा द्रव्यद्रव्यत्वे पृथक्सिद्धेस्तः ॥ यद्यपृथक्सिद्धयोरपि योगः स्यादाकाशकुसुमस्य प्रकृतिपुरुषस्य द्वितीयशिरसश्च योगः स्यादिति ॥ अथ पृथक्सिद्धिरभ्युपगम्यते, द्रव्यत्वकल्पना निरर्थिका । गुणसमुदायो द्रव्यमिति चेत्तत्रापि गुणानां समुदायस्य च भेदाभावे तद्द्रव्यव्यपदेशो नोपपद्यते । भेदाभ्युपगमे च पूर्वोक्त एव दोषः ॥ ननु गुणान्द्रवन्ति गुणैर्वा द्रव्यन्त इति विग्रहेऽपि स एव दोष इति

चेन्न । कथञ्चिद्भेदाभेदोपपत्तेस्तद्व्यपदेशसिद्धिः , व्यतिरेकेणानुपल-
ब्धेरभेदः सञ्ज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदाद्भेद इति ॥ प्रकृता धर्मा-
दयो बहवस्तत्सामानाधिकरण्याद्बहुत्वनिर्देशः ॥ स्यादेतत्संख्यानु-
वृत्तिवत्पुल्लिङ्गानुवृत्तिरपि प्राप्नोति । नैष दोषः । आविष्टलिङ्गाः
शब्दा न कदाचिल्लिङ्गं व्यभिचरन्ति । अतो धर्मादयो द्रव्याणि
भवन्तीति ॥

अनन्तरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसङ्गेऽध्यारोपणार्थमिद-
मुच्यते—

॥ जीवाश्च ॥ ३ ॥

जीवशब्दो व्याख्यातार्थः । बहुत्वनिर्देशो व्याख्यातभेद-
प्रतिपत्त्यर्थः । चशब्दः सञ्ज्ञानुकर्षणार्थः जीवाश्च द्रव्याणीति ॥
एवमेतानि वक्ष्यमाणेन कालेन सह षट् द्रव्याणि भवन्ति ॥ ननु
द्रव्यस्य लक्षणं वक्ष्यते 'गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति' तल्लक्षणयोगाद्धर्मा-
दीनां द्रव्यत्वव्यपदेशो भवति नार्थः परिगणनेन ? ॥ परिगणनम-
वधारणार्थं, तेनान्यवादिपरिकल्पितानां पृथिव्यादीनां निवृत्तिः
कृता भवति ॥ कथं ? पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि पुद्गलद्रव्येऽन्तर्भ-
वन्ति रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाच्चक्षुरिन्द्रियवत् ॥ वायुमनसो रूपा-
दियोगाभाव इति चेन्न । बायुस्तावद्रूपादिमान्स्पर्शवत्त्वाद्बटादिवत् ॥
चक्षुरादिकरणग्राह्यत्वाभावाद्रूपाद्यभाव इति चेत्परमाण्वादिव्यतिप्र-
सङ्गः स्यात् ॥ आपो गन्धवत्यः स्पर्शवत्त्वात्पृथिवीवत् ॥ तेजोऽपि
रसगन्धवत् रूपवत्त्वात् ॥ तद्वदेव मनोऽपि द्विविधं द्रव्यमनो
भावमनश्चेति । तत्र भावमनो ज्ञानम्, तस्य जीवगुणत्वा-
दात्मन्यन्तर्भावः । द्रव्यमनश्च रूपादियोगात्पुद्गलद्रव्यविकारः ॥
रूपादिवन्मनः ज्ञानोपयोगकारणत्वाच्चक्षुरिन्द्रियवत् ॥ ननु अमूर्ते
ऽपि शब्दे ज्ञानोपयोगकारणत्वदर्शनाद्यभिचारी हेतुरिति चेन्न ।

तस्य पौद्गलिकत्वान्मूर्तिमत्त्वोपपत्तेः ॥ ननु यथा परमाणूनां रूपा-
दिमत्कार्यत्वदर्शनाद्रूपादिमत्त्वम्, न तथा वायुमनसो रूपादिम-
त्कार्यं दृश्यते इति चेन्न । तेषामपि तदुत्पत्तेः । सर्वेषां परमाणूनां
सर्वरूपादिमत्कार्यत्वप्राप्तियोग्यत्वाभ्युपगमात् ॥ नच केचित्पार्थिवा-
दिजातिविशेषयुक्ताः परमाणवः सन्ति, जातिसङ्करेणारम्भदर्शनात् ॥
दिशोऽप्याकाशेऽन्तर्भावः । आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशप्रदेश-
पंक्तिषु इत इदमिति व्यवहारोपपत्तेः ॥

उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह —

॥ नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यं ध्रुवमित्यर्थः । नेः ध्रुवे त्यः इति निष्पादितत्वात् ॥
धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतुत्वादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादेशादस्तित्वा-
दिसामान्यलक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न व्ययन्तीति नित्यानि ।
वक्ष्यते हि तद्भावाव्ययं नित्यमिति । इयत्ताऽव्यभिचारादवस्थि-
तानि धर्मादीनि षडपि द्रव्याणि कदाचिदपि षडिति इयत्वं नाति-
वर्तन्ते । ततोऽवस्थितानीत्युच्यन्ते ॥ न विद्यते रूपमेषामित्य-
रूपाणि, रूपप्रतिषेधेन तत्सहचारिणां रसादीनामपि प्रतिषेधः ।
तेन अरूपाण्यमूर्तानीत्यर्थः ॥

यथा सर्वेषां द्रव्याणां नित्यावस्थितानीत्येतत्साधारणं लक्षणं
तथा अरूपित्वं पुद्गलानामपि प्राप्तम् । अतस्तदपवादार्थमाह —

॥ रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपं मूर्तिरित्यर्थः ॥ का मूर्तिः ? रूपादिसंस्थानपारिणामो
मूर्तिः ॥ रूपमेषामस्तीति रूपिणः । मूर्तिमन्त इत्यर्थः ॥ अथवा
रूपमिति गुणविशेषवचनशब्दस्तदेषामस्तीति रूपिणः ॥ रसाद्यग्र-

हणमिति चेन्न । तदविनाभावात्तदन्तर्भावः ॥ पुद्गला इति बहुवचनं भेदप्रतिपादनार्थम् ॥ भिन्ना हि पुद्गलाः । स्कन्धपरमाणुभेदात्तद्विकल्प उपरिष्ठाद्रक्ष्यते ॥ यदि प्रधानवदरूपत्वमेकत्वं चेष्टं स्यात् विश्वरूपकार्यदर्शनविरोधः स्यात् ॥

आह किं पुद्गलवद्धर्मादीन्यपि द्रव्याणि प्रत्येकं भिन्नानीत्यत्रोच्यते—

॥ आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

आङ् अयमभिविध्यर्थः । सौत्रीमानुपूर्वीमनुसृत्यैतदुक्तं, तेन धर्माऽधर्माकाशांनि गृह्यन्ते । एकशब्दः संख्यावचनस्तेन द्रव्यं विशिष्यते, एकं द्रव्यं एकद्रव्यमिति ॥ यद्येवं बहुवचनमयुक्तं, धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धिर्भवति ॥ ननु एकस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्तियोगादेकैकमित्यस्तु लघुत्वाद्द्रव्यग्रहणमनर्थकं, तथापि द्रव्यापेक्षया एकत्वरूपापनार्थं द्रव्यग्रहणम् ॥ क्षेत्रभावाद्यपेक्षया असंख्येयत्वानन्तत्वविकल्पस्येष्टत्वात् न जीवपुद्गलवदेषां बहुत्वमित्येतदनेन ख्याप्यते ॥

अधिकृतानामेव एकद्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते---

॥ निष्क्रियाणि च ॥ ७ ॥

उभयनिमित्तवशादुत्पद्यमानः पर्यायो द्रव्यस्य देशान्तरप्रा-

१ सकृत्सकलपरिणामानां सान्निध्याधानाद्धर्मः । २ सकृत्सकलस्थितिपरिणामिसान्निध्याधानाद्धर्मः । ३ आकाशा तेऽस्मिन्द्रव्याणि स्वयं वाऽऽकाशत इत्याकाशम् ॥

१ क्रियापरिणामशक्तियुक्तं द्रव्यमभ्यन्तरनिमित्तं प्रेरणादिकं बाह्यनिमित्तं तद्वादित्यर्थः ॥

१ गत्यादिपरिणतस्य बलाधानं कुर्वन्ति, न तु स्वयं प्रेरयन्तीति भावः ॥

सिहेतुः क्रिया, तस्याः निष्क्रान्तानि निष्क्रियाणि ॥ अत्र चोद्यते—
धर्मादीनि द्रव्याणि यदि निष्क्रियाणि ततस्तेषामुत्पादो न भवेत् ।
क्रियापूर्वको हि घटादीनामुत्पादो दृष्टः । उत्पादाभावाच्च व्यया-
भाव इति ॥ अतः सर्वद्रव्याणामुत्पादादित्रयकरूपनाव्याघात इति ॥
तन्न ॥ किं कारणम् ? । अन्यथोपपत्तेः ॥ क्रियानिमित्तोत्पादाभावेऽ-
प्येषां धर्मादीनामन्यथोत्पादः कल्प्यते ॥ तद्यथा— द्विविध उत्पादः
स्वनिमित्तः परप्रत्ययश्च ॥ स्वनिमित्तस्तावदनन्तानामगुरुलघुगुणा-
नामागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां षट्स्थानपतितया वृद्ध्या हान्या
च प्रवर्तमानानां स्वभावादेतेषामुत्पादो व्ययश्च ॥ परप्रत्ययोऽपि
अश्वादिगतिस्थित्यवगाहनहेतुत्वात्क्षणे क्षणे तेषां भेदात्तद्वेतुत्वमपि
भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्ष उत्पादो विनाशश्च व्यवहियते ॥ ननु
यदि निष्क्रियाणि धर्मादीनि, जीवपुद्गलानां गत्यादिहेतुत्वं नोप-
पद्यते । जलादीनि हि क्रियावन्ति मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि
दृष्टानीति ॥ नैष दोषः ॥ बलधाननिमित्तत्वाच्चक्षुर्वत् । यथा—
रूपोपलब्धौ चक्षुर्निमित्तमपि न व्याक्षिप्तमनस्कस्यापि भवति ॥
अधिकृतानां धर्माधर्माकाशानां निष्क्रियत्वेऽभ्युपगते जीवपुद्गलानां
सक्रियत्वमर्थादापन्नम् ॥ कालस्यापि सक्रियत्वमिति चेन्न । अन-
धिकारात् ॥ अत एवासावेतैः सह नाधिक्रियते ॥

अजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणेन प्रदेशास्तित्वमात्रं निर्ज्ञातं
नत्वियत्तावधारिता प्रदेशानामतस्तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

॥ असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥ ८ ॥

संख्यामतीता असंख्येयाः ॥ असंख्येयस्त्रिविधः । जघ्न्य
उत्कृष्टोऽजघ्न्योत्कृष्टश्चेति ॥ तत्रेहाजघ्न्योत्कृष्टासंख्येयः परि-
गृह्यते ॥ प्रदिश्यन्त इति प्रदेशाः ॥ वक्ष्यमाणलक्षणः परमाणुः

स यावति क्षेत्रे व्यवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवह्रियते ॥ धर्मा-
धर्मैकजीवास्तुल्यासंख्येयप्रदेशाः ॥ तत्र धर्माधर्मौ निष्क्रियौ लोका-
काशं व्याप्य स्थितौ । जीवस्तावत्प्रदेशोऽपि सन् संहरणविसर्पण-
स्वभावत्वात्कर्मनिर्वर्तितं शरीरमणुमहद्वाऽधितिष्ठंस्तावदवगाह्य वर्तते,
यदा तु लोकपूरणं भवति मन्दरस्याधश्चित्रवज्रपटलमध्ये जीवस्या-
ष्टौ मध्यप्रदेशा व्यवतिष्ठन्ते । इतरे प्रदेशा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् कृत्स्नं
लोकाकाशं व्यश्रुवते ॥

अथाकाशस्य कति प्रदशा इत्यत आह—

॥ आकाशस्यानन्ताः ॥ ९ ॥

लोकेऽलोके चाकाशं वर्तते ॥ अविद्यमानोऽन्तो येषां ते
अनन्ताः ॥ के ? प्रदेशाः । कस्य ? आकाशस्य ॥ पूर्ववदस्यापि
प्रदेशकल्पनाऽवसेया ॥ उक्तममूर्तानां प्रदेशपरिमाणम् ॥

इदानीं मूर्तानां पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणं निर्ज्ञातव्यमित्यत आह—

॥ संख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

चशब्देनानन्ताश्चेत्यनुकृष्यन्ते । कस्यचित्पुद्गलद्रव्यस्य द्यणु-
कादेः संख्येयाः प्रदेशाः कस्यचिदसंख्येया अनन्ताश्च ॥ अनन्ता-
नन्तोपसंख्यानमिति चेन्न । अनन्तसामान्यात् ॥ अनन्तप्रमाणं
त्रिविधमुक्तं परीतानन्तं युक्तानन्तमनन्तानन्तं चेति । तत्सर्वमनन्त-
सामान्येन गृह्यते ॥ स्यादेतदसंख्यातप्रदेशो लोकः अनन्त-
प्रदेशस्यानन्तानन्तप्रदेशस्य च स्कन्धस्याधिकरणमिति विरोधस्ततो
नानन्त्यमिति ? ॥ नैष दोषः । सूक्ष्मपरिणामावगाहनशक्तियोगा-
त्परमाण्वादयो हि सूक्ष्मभावेन परिणता एकैकस्मिन्नप्याकाशप्रदेशेऽ
नन्तानन्ता अवतिष्ठन्ते, अवगाहनशक्तिश्चैषामव्याहताऽस्ति, तस्मा-
देकस्मिन्नपि प्रदेशे अनन्तानन्तानामवस्थानं न विरुध्यते ॥

पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्परमाणोरपि प्रदेशत्वप्रसङ्गे तत्प्र-
तिषेधार्थमाह—

॥ नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशा न सन्तीति वाक्यशेषः ॥ कुतो न सन्तीति
चेत् प्रदेशमात्रत्वात् । यथा आकाशप्रदेशस्यैकस्य प्रदेशभेदाभावा-
दप्रदेशत्वमेवमणोरपि प्रदेशमात्रत्वात्प्रदेशभेदाभावः ॥ किं च ततोऽ-
ल्पपरिमाणाभावान्न ह्यणोरल्पीयानन्योऽस्ति । यतोऽस्य प्रदेशा-
भिधेरन् ॥

एषामवधृतप्रदेशानां धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

उक्तानां धर्मादीनां द्रव्याणां लोकाकाशेऽवगाहो न बहि-
रित्यर्थः ॥ यदि धर्मादीनां लोकाकाशमाधारः । आकाशस्य क
आधार इति ? ॥ आकाशस्य नास्त्यन्य आधारः । स्वप्रतिष्ठाका-
शम् ॥ यद्याकाशं स्वप्रतिष्ठं, धर्मादीन्यपि स्वप्रतिष्ठान्येव । अथ
धर्मादीनामन्य आधारः कल्प्यते, आकाशस्याप्यन्य आधारः
कल्प्यः । तथा सत्यनवस्थाप्रसङ्ग इति चेन्नैष दोषः ॥ नाकाशा-
दन्यदधिकपरिमाणं द्रव्यमस्ति । यत्राकाशं स्थितमित्युच्यते ।
सर्वतोऽनन्तं हि तत् । ततो धर्मादीनां पुनरधिकरणमाकाशमि-
त्युच्यते व्यवहारनयवशात् । एवम्भूतनयापेक्षया तु सर्वाणि द्रव्याणि
स्वप्रतिष्ठान्येव ॥ तथा चोक्तं, क भवानास्ते ? आत्मनीति ॥
धर्मादीनि लोकाकाशान्न बहिः सन्तीति एतावत् अत्राधाराधेय-
कल्पनासाध्यं फलम् ॥ ननु च लोके पूर्वोत्तरकालभाविनामाधारा-
धेयभावो दृष्टः यथा कुण्डे बदरादीनां । न तथाऽऽकाशं पूर्वम् ।

धर्मादीन्युत्तरकालभावीनि । अतो व्यवहारनयापेक्षयाऽपि आधा-
राधेयकल्पनानुपपत्तिरिति ॥ नैष दोषः ॥ युगपद्भाविनामपि आधा-
राधेयभावो दृश्यते । घटे रूपादयः शरीरे हस्तादय इति ॥ लोक
इत्युच्यते । को लोकः ? । धर्माधर्मादीनि द्रव्याणि यत्र लोक्यन्ते
स लोक इति ॥ अधिकरणसाधने घञ् ॥ आकाशं द्विधा विभक्तं ।
लोकाकाशमलोकाकाशं चेति ॥ लोक उक्तः । स यत्र तल्लोका-
काशम् । ततो बहिः सर्वतोऽनन्तमलोकाकाशम् ॥ लोकालोक-
विभागश्च धर्माधर्मास्तिकायसद्भावाद्विज्ञेयः ॥ असति हि तस्मि-
न्धर्मास्तिकाये जीवपुद्गलानां गतिनियमहेत्वभावाद्विभागो न स्यात् ।
असति चाधर्मास्तिकाये स्थितेराश्रयनिमित्ताभावात् स्थितेरभावः ।
तस्या अभावे लोकालोकविभागाभावो वा स्यात् । तस्मादुभय-
सद्भावालोकालोकविभागसिद्धिः ॥

तत्रावध्रियमाणानामवस्थानभेदसम्भवाद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

कृत्स्नवचनमशेषव्याप्तिप्रदर्शनार्थम् । अगारेऽवस्थितो घट
इति यथा, तथा धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाहो न भवति ? किं तर्हि ।
कृत्स्ने, तिलेषु तैलवदिति ॥ अन्योन्यप्रदेशप्रवेशव्याघाताभावः
अवगाहनशक्तियोगाद्वेदितव्यः ॥

अतो विपरीतानां मूर्तिमतामेकप्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्त-
प्रदेशानां पुद्गलानामवगाहविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

एक एव प्रदेशः एकप्रदेशः । एकप्रदेश आदिर्येषां त इमे
एकप्रदेशादयः । तेषु पुद्गलानामवगाहो भाज्यो विकल्प्यः ॥ अव-
यवेन विग्रहसमुदायः समासार्थ इति एकप्रदेशोऽपि गृह्यते ॥

तद्यथा—एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे परमाणोरवेगाहः । द्वयोरेकत्रोभयत्र च बद्धयोरबद्धयोश्च । तयाणामेकत्र द्वयोस्त्रिषु च बद्धानामबद्धानां च ॥ एवं संख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशानां स्कन्धानामेकसंख्येयासंख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशेऽवस्थानं प्रत्येतव्यम् ॥ ननु युक्तं तावदमूर्तयोर्धर्माधर्मयोरेकत्राविरोधेनावरोध इति । मूर्तिमतां पुद्गलानां कथमित्यत्रोच्यते—अवगाहनस्वभावत्वात्सूक्ष्मपरिणामाच्च मूर्तिमतामप्यवगाहो न विरुध्यते । एकापवरके अनेकदीपप्रकाशावस्थानवत् ॥ आगमप्रामाण्याच्च तथाऽध्यवसेयम् ॥ तदुक्तम्—ओगाढगाढिचिओ पुगाळकाएहि सव्वदो लो गो । सुहुमेहि बादरेहि अणंताणंतेहि विविहेहि ॥ १ ॥

अथ जीवानां कथमवगाहनमित्यत्रोच्यते—

॥ असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशे इत्यनुवर्तते । तस्यासंख्येयभागीकृतस्यैको भागोऽसंख्येयभाग इत्युच्यते । स आदिर्येषां ते संख्येयभागादयः । तेषु जीवानामवगाहो वेदितव्यः ॥ तद्यथा—एकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते । एवं द्वित्तिचतुरादिष्वपि असंख्येयभागेषु आ सर्वलोकादवगाहः प्रत्येतव्यः ॥ नानाजीवानां तु सर्वलोक एव ॥ यद्येकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते, कथं द्रव्यप्रमाणेनानन्तानन्तो जीवराशिः सशरीरोऽवतिष्ठते ? । लोकाकाशे सूक्ष्मबादरभेदादवस्थानं प्रत्येतव्यम् । बादरास्तावत्सप्रतिघातशरीराः । सूक्ष्मास्तु सशरीरा अपि सूक्ष्मभावादेवैकनिगोदजीवावगाहेऽपि प्रदेशे साधारणशरीरा अनन्तानन्ता वसन्ति ॥ न ते परस्परं व्याहरैश्च व्याहन्यन्त इति नास्त्यवगाहविरोधः ॥

अत्राह लोकाकाशतुल्यप्रदेशे एकजीव इत्युक्तं, तस्य

कथं लोकस्यासंख्येयभागादिषु वृत्तिः । ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

॥ प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

अमूर्तस्वभावस्यात्मनोऽनादिवन्धंप्रत्येकत्वात् कथञ्चिन्मूर्ततां बिभ्रतः कर्मणशरीरवशान्महदणु च शरीरमधितिष्ठतस्तद्वशात्प्रदेश-संहरणविसर्पणस्वभावस्य तावत्प्रमाणतायां सत्यां असंख्येयभागा-दिषु वृत्तिरूपपद्यते, प्रदीपवत् ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशेऽनव-धृतप्रकाशपरिमाणस्य प्रदीपस्य शरावमानिकापवरकाद्यावरणवशा-त्तत्परिमाणतेति ॥ अत्राह धर्मादीनामन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशात्सङ्करे सति, एकत्वं प्राप्नोतीति ॥ तत्र । परस्परमत्यन्तसंश्लेषे सत्यपि स्वभावं न जहति ॥ उक्तं— अणोऽणं पविसंता दिंता ओगास-मणमणस्स ॥ मेलंता विय णिच्चं सग सम्भावं ण जहंति॥१॥

यद्येवं धर्मादीनां स्वभावभेद उच्यतामित्यत आह—

॥ गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥१७॥

देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः । तद्विपरीता स्थितिः । उपगृह्यत इत्युपग्रहः । गतिश्च स्थितिश्च गतिस्थिती । गतिस्थिती एव उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ ॥ धर्माधर्मयोरिति कर्तृनिर्देशः ॥ उपक्रियत इत्युपकारः । कः पुनरसौ ? गत्युपग्रहः स्थित्युप-ग्रहश्च ॥ यद्येवं द्वित्वनिर्देशः प्राप्नोति ? । नैष दोषः । सामा-न्येन व्युत्पादित उपात्तसंख्यः शब्दान्तरसम्बन्धे सत्यपि न पूर्वो-पात्तां संख्यां जहाति ॥ यथा— साधोः कार्यं तपःश्रुते इति ॥ एतदुक्तं भवति— गतिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहे कर्तव्ये धर्मास्तिकायः साधारणाश्रयो जलवन्मत्स्यगमने ॥ तथा स्थितिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां स्थित्युपग्रहे कर्तव्ये अधर्मा-

स्तिकायः साधारणाश्रयः पृथिवीधातुरिवाश्वादिस्थिताविति ॥ ननु च उपग्रहवचनमनर्थकमुपकार इत्येवं सिद्धत्वात् । गतिस्थितौ धर्माधर्मयोरुपकार इति ॥ नैष दोषः यथासंख्यनिवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनम् । धर्माधर्मयोर्गतिस्थित्योश्च यथासंख्यं भवति, एवं जीवपुद्गलानां यथासंख्यं प्राप्नोति धर्मस्योपकारो जीवानां गतिः अधर्मस्योपकारः पुद्गलानां स्थितिरिति । तन्निवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनं क्रियते ॥ आह धर्माधर्मयोर्ये उपकारः स आकाशस्य युक्तः सर्वगतत्वादिति चेत्— तदयुक्तं, तस्यान्योपकारसद्भावात् सर्वेषां धर्मादीनां द्रव्याणामवगाहनं तत्प्रयोजनम् । एकस्यानेकप्रयोजनकल्पनायां लोकोलोकविभागाभावः ॥ भूमिजलादीन्येव तत्प्रयोजनसमर्थानि नार्थो धर्माधर्माभ्यामिति चेन्न— साधारणाश्रय इति विशिष्योक्तत्वात् । अनेककारणसाध्यत्वाच्चैकस्य कार्यस्य ॥ तुर्यबलवत्त्वात्तयोर्गतिस्थितिप्रतिबन्ध इति चेन्न— अपेक्षत्वात् ॥ अनुपलब्धेर्न तौ स्तः स्वरविषाणवदिति चेन्न— सर्वप्रवाद्यविप्रतिपत्तेः । सर्वे हि प्रवादिनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानर्थानभिवाञ्छन्ति ॥ अस्मान्प्रतिहेतोरसिद्धेश्च । सर्वज्ञेन निरतिशयप्रत्यक्षज्ञानचक्षुषा धर्मादयः सर्वे उपलभ्यन्ते । तदुपदेशाच्च श्रुतज्ञानिभिरपि ॥

अत्राह यद्यतीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरुपकारसम्बन्धेनास्तित्वमवध्रियते, तदनन्तरमुद्दिष्टस्य नभसोऽतीन्द्रियस्याधिगमे क उपकार इत्युच्यते—

॥ आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

१ अश्वादिस्थितौ भूम्याधारवदित्यर्थः ॥ दधातीति धातुः आधार इत्यर्थः ॥

२ 'प्रतिपक्षिकार्यकारणत्वे सति' इति शेषः ॥

उपकार इत्यनुवर्तते ॥ जीवपुद्गलादीनामवगाहिनामवका-
शदानमवगाह आकाशस्योपकारो वोदितव्यः ॥ आह जीव-
पुद्गलानां क्रियावतामवगाहिनामवकाशदानं युक्तम् । धर्मास्ति-
कायादयः पुनर्निष्क्रिया नित्यसम्बन्धास्तेषां कथमवगाह इति
चेन्न— उपचारतस्तत्सिद्धेः । यथा गमनाभावेऽपि सर्व-
गतमाकाशमित्युच्यते सर्वत्र सद्भावात्; एवं धर्माधर्मावपि
अवगाहक्रियाभावेऽपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनादवगाहिनावित्युपचर्येते ॥
आह यद्यवकाशदानमस्य स्वभावः वज्रादिभिर्लोष्टादीनां भित्त्या-
दिभिर्गवादीनां च व्याघातो न प्राप्नोति । दृश्यते च
व्याघातः । तस्मादस्यावकाशदानं हीयते इति ॥ नैष दोषः ।
वज्रलोष्टादीनां स्थूलानां परस्परव्याघात इति नास्यावकाशदान-
सामर्थ्यं हीयते । तत्रावगाहिनामेव व्याघातात् । वज्रादयः
पुनः स्थूलत्वात्परस्परं प्रत्यवकाशदानं न कुर्वन्तीति नासावा-
काशदोषः । ये खलु पुद्गलाः सूक्ष्मास्ते परस्परं प्रत्यवका-
शदानं कुर्वन्ति ॥ यद्येवं नेदमाकाशस्यासाधारणं लक्षणमित्तरे-
षामपि तत्सद्भावादिति ॥ तन्न । सर्वपदार्थानां साधारणावगा-
हनहेतुत्वमस्यासाधारणं लक्षणमिति नास्ति दोषः ॥ अलोका-
काशे तदभावादभाव इति चेन्न— स्वभावापरित्यागात् ॥

उक्त आकाशस्योपकारः । अथ तदनन्तरोद्दिष्टानां पुद्गलानां
क उपकार इत्युच्यते—

॥ शरीरवाञ्छनः प्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ? पुद्गलानां क उपकार

इति परिप्रश्ने पुद्गलानां लक्षणमुच्यते भवता शरीरादीनि पुद्गल-
मग्रानीति ॥ नैतदयुक्तम् । पुद्गलानां लक्षणमुत्तरत्र “स्पर्शरसग-
न्धवर्णवन्तः पुद्गला इत्यत्र” वक्ष्यते । इदं तु जीवान् प्रति पुद्गला-
नामुपकारप्रतिपादनार्थमेवेति उपकारप्रकरणे उच्यते ॥ शरीराण्यु-
क्तानि औदारिकादीनि, सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयापादित
(तदुभयोपपादित ?) वृत्तीन्युपचयशरीराणि कानिचित्प्रत्यक्षाणि
कानिचिदप्रत्यक्षाणि ॥ एतेषां कारणभूतानि कर्माण्यपि शरीरग्र-
हणेन गृह्यन्ते ॥ एतानि पौद्गलिकानीति कृत्वा जीवानामुपकारे
पुद्गलाः प्रवर्तन्ते ॥ स्यान्मतं कर्मणमपौद्गलिकमनाकारत्वादाकाश-
वत् । आकारवतां हि औदारिकादीनां पौद्गलिकत्वं युक्तमिति ॥
तत्र । तदपि पौद्गलिकमेव, तद्विपाकस्य मूर्तिमत्सम्बन्धनिमि-
त्तत्वात् ॥ दृश्यते हि ब्रह्मादीनामुदकादिद्रव्यसम्बन्धप्रापित्वापरिपा-
कानां पौद्गलिकत्वम् । तथा कर्मणमपि गुडकण्टकादिमूर्तिमद्भ-
व्योपनिपाते सति विपच्यमानत्वात्पौद्गलिकमित्यवसेयम् ॥ वाक्
द्विविधा । द्रव्यवाक् भाववागिति ॥ तत्र भाववाक् तावद्वीर्यान्तरायम-
तिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी ।
तदभावे तद्वृत्त्यभावात् ॥ तत्सामर्थ्योपितेन क्रियावताऽऽत्मना प्रेर्य-
माणाः पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमन्त इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी ।
श्रोत्रेन्द्रियविषयत्वात् ॥ इतरेन्द्रियविषया कस्मान्न भवति ? तद्ग-
हणाद्योग्यत्वात् । प्राणग्राह्ये गन्धद्रव्ये रसाद्यनुपलब्धिवत् ॥ अमूर्ता
वागिति चेन्न— मूर्तिमद्गहणावरोधव्याघाताभिभवोदिदर्शनान्मूर्तिम-

१ ताल्वेष्टुष्टव्यापारा । २ मूर्तिमता इन्द्रियेण ग्रहणम् । मूर्तिमता
कुल्यादिनावरणम् । मूर्तिमता प्रतिकूलवाद्यादिना व्याघातः । ३ बलीयसा
व्यन्यन्तरेणाभिभवः ॥

त्वसिद्धेः ॥ मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति ॥ भावमन-
 स्तावलब्ध्युपयोगलक्षणं पुद्गलावलम्बनत्वात् पौद्गलिकम् ॥ द्रव्यम-
 नश्च, ज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभप्रत्यया गुण-
 दोषविचारस्मरणादिप्रणिधानाभिमुखस्यात्मनोऽनुग्राहकाः पुद्गला मन-
 स्त्वेन परिणता इति पौद्गलिकम् ॥ कश्चिदाह मनो द्रव्यान्तरं
 रूपादिपरिणामरहितमणुमात्रं तस्य पौद्गलिकत्वमयुक्तमिति ॥ तद-
 युक्तम् ॥ कथम्? उच्यते—तदिन्द्रियेणात्मना च सम्बद्धं वा
 स्यादसम्बद्धं वा? । यद्यसम्बद्धं, तन्नात्मन उपकारकं भवितुम-
 र्हति । इन्द्रियस्य च साचिव्यं न करोति ॥ अथ सम्बद्धं,
 एकस्मिन्प्रदेशे सम्बद्धं सत्तदणु इतरेषु प्रदेशेषु उपकारं न
 कुर्यात् ॥ अदृष्टवशादस्य अलातचक्रवत्परिभ्रमणमिति चेन्न—
 तत्सामर्थ्याभावात् । अमूर्तस्यात्मनो निष्क्रियस्यादृष्टो गुणः, स
 निष्क्रियः सन्नन्यत्र क्रियारम्भे न समर्थः । दृष्टो हि वायुद्रव्यविशेषः
 क्रियावान्स्पर्शवान्प्राप्तवनस्पतौ परिस्पन्दहेतुस्तद्विपरीतलक्षणश्चायमिति
 क्रियाहेतुत्वाभावः ॥ वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामो-
 दयापेक्षिणाऽऽत्मना उदस्यमानः कोष्ठघ्नो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राण
 इत्युच्यते ॥ तेनैवात्मना बाह्यो वायुरभ्यन्तरीक्रियमाणो निःश्वासल-
 क्षणोऽपान इत्याख्यायते ॥ एवं तावप्यात्मानुग्राहिणौ जीवितहेतु-
 त्वात् ॥ तेषां मनःप्राणापानानां मूर्तिमत्त्वमवसेयम् । कुतः?
 मूर्तिमद्भिः प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ प्रतिमयहेतुभिरशनिपातादिभि-
 र्मेनसः प्रतिघातो दृश्यते । सुरादिभिश्चाभिभवः ॥ हस्ततल-
 पुटादिभिरास्यसंवरणात्प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते । श्लेष्मणा
 चाभिभवः ॥ न चामूर्तस्य मूर्तिमद्भिरभिघातादयः स्युः ॥ अत एवा-
 त्मास्ति त्वसिद्धिः । यथा यन्त्रप्रतिमाचेष्टितं प्रयोक्तुरस्तित्वं गम-
 यति, तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावन्तमात्मानं साधयन्ति ॥

किमेतावानेव पुद्गलकृत उपकार आहोस्विदन्योऽप्यस्ती-
त्यत आह—

॥ सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सदसद्वेद्येऽन्तरङ्गहेतौ सति बाह्यद्रव्यादिपरिपाकनिमित्तवशा-
दुत्पद्यमानः प्रीतिपरितापरूपः परिणामः सुखदुःखमित्याख्यायते ।
भवधारणकारणायुराख्यकर्मोदयाद्भवस्थितिमादधानस्य जीवस्य पूर्वो-
क्तप्राणापानक्रियाविशेषाव्युच्छेदो जीवितमित्युच्यते । तदुच्छेदो
मरणम् । एतानि सुखादीनि जीवस्य पुद्गलकृत उपकारः ॥ कुतः ?
मूर्तिमद्धेतुसन्निधाने सति तदुत्पत्तेः ॥ उपकाराधिकारादुपग्रह-
वचनमनर्थकम् । नानर्थकम् । स्वोपग्रहप्रदर्शनार्थमिदम् । पुद्ग-
लानां पुद्गलकृत उपकार इति ॥ तद्यथा—कांस्यादीनां भस्मादिभि-
र्जलादीनां कतकादिभिरयःप्रभृतीनामुदकादिभिरुपकारः क्रियते ॥
चशब्दः किमर्थः ? । समुच्चयार्थः । अन्योऽपि पुद्गलकृत उप-
कारोऽस्तीति समुच्चयते । यथा शरीराणि एवं चक्षुरादीनीन्द्रिया-
ण्यपीति ॥

एवमाद्यमजीवकृतमुपकारं प्रदर्श्य जीवकृतोपकारप्रदर्शनार्थमाह—

॥ परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परशब्दः कर्मव्यतिहारे वर्तते । कर्मव्यतिहारश्च क्रिया-
व्यतिहारः । परस्परस्योपग्रहः परस्परोपग्रहः । जीवानामुपकारः ॥

१ अन्यर्थकानि वचनानि किञ्चिदिष्टं ज्ञापयन्त्याचार्यस्येति न्यायोऽत्रावग-
न्तव्यः । अन्यत्रापि यथासम्भवमर्थं योजनीयः ॥ २ खड्गधाराभ्रतं तोयं
भिनति गजमस्तकम् ॥ ३ यथा शरीराणि पुद्गलकृत उपकारस्तथेन्द्रियाण्यपि
तत्कृतोऽन्य उपकार इत्यर्थः ॥

कः पुनरसौ ? । स्वामी भृत्यः, आचार्यः शिष्यः, इत्येवमादिभावेन वृत्तिः परस्परपग्रहः ॥ स्वामी तावद्वित्तत्यागादिना भृत्यानामुपकारे वर्तते । भृत्याश्च हितप्रतिपादनेनाहितप्रतिषेधेन च ॥ आचार्य उभयलोकफलप्रदोपदेशदर्शनेन तदुपदेशविहितक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणामनुग्रहे वर्तते । शिष्या अपि तदानुकूल्यवृत्त्या आचार्याणामुपकाराधिकारे ॥ पुनरुपग्रहवचनं किमर्थम् ? पूर्वोक्तसुखादिचतुष्टयप्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं क्रियते ॥ सुखादीन्यपि जीवानां जीवकृत उपकार इति ॥

आह यद्यवश्यं सतोपकारिणा भवितव्यं; संश्च कालोऽभिमतस्तस्य क उपकार इत्यत्रोच्यते—

॥ वर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२

वृत्तेर्णिजन्तात्कर्मणि भावे वा युद् स्त्रीलिङ्गे वर्तनेति भवति । वर्त्यते वर्तते वर्तनमात्रं वा वर्तना इति ॥ धर्मादीनां द्रव्याणां स्वपर्यायनिवृत्तिं प्रति स्वात्मनैव वर्तमानानां बाह्योपग्रहाद्विना तद्द्रव्यभावात्तत्परिवर्तनोपलक्षितः काल इति कृत्वा वर्तना कालस्योपकारः ॥ को णिजर्थः ? । वर्तते द्रव्यपर्यायस्तस्य वर्तयिता कालः ॥ यद्येवं कालस्य क्रियावत्त्वं प्राप्नोति । यथा शिष्योऽधीते, उपाध्यायोऽध्यापयतीति ॥ नैष दोषः । निमित्तमात्रेऽपि हेतुकर्तृव्यप्रदेशो दृष्टः । यथा कारीषोऽग्निरध्यापयति । एवं कालस्य हेतुकर्तृता ॥ स कथं काल इत्यवसीयते ? समयादीनां क्रियाविशेषाणां समयादिभिर्निर्वर्त्यमानानां च पाकादीनां समयः पाक इत्येवमादिष्वसंज्ञारूढिसद्भावेऽपि समयः कालः, ओदनपाककालः इति अध्यारोप्यमाणः कालव्यपदेशः तद्व्यपदेशनिमित्तस्य मुख्यस्य काल-

स्यास्तित्वं गमयति । कुतः ? गौणस्य मुख्यापेक्षत्वात् ॥ द्रव्यस्य पर्यायो धर्मान्तरानिवृत्तिधर्मान्तरोपजननरूपः; अपरिस्पन्दात्मकः परिणामो, जीवस्य क्रोधादिः । पुद्गलस्य वर्णादिः । धर्माधर्माकाशा-
नामगुरुलघुगुणवृद्धिहानिकृतः ॥ क्रिया परिस्पन्दात्मिका । सा द्विविधा । प्रायोगिकवैज्ञानिकभेदात् । तत्र प्रायोगिकी शकटादीनां, वैज्ञानिकी मेघादीनाम् ॥ परत्वापरत्वे क्षेत्रकृते कालकृते स्तः । ते अत्र कालोपकरणात्कालकृते गृह्येते ॥ त एते वर्तनादय उपकाराः कालस्यास्तित्वं गमयन्ति ॥ ननु वर्तनाग्रहणमेवास्तु, तद्भेदाः परिणामादयस्तेषां पृथग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । कालद्वयसूचनार्थत्वात्प्रपञ्चस्य ॥ कालो हि द्विविधः परमार्थकालो व्यवहार-
कालश्च । परमार्थकालो वर्तनालक्षणः । परिणामादिलक्षणो व्यवहारकालः ॥ अन्येन परिच्छिन्नः अन्यस्य परिच्छेदेहेतुः क्रिया-
विशेषः काल इति व्यवहियते । स त्रिधा व्यवतिष्ठते भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति ॥ तत्र परमार्थकाले कालव्यपदेशो मुख्यः । भूतादिव्यपदेशो गौणः ॥ व्यवहारकाले भूतादिव्यपदेशो मुख्यः । कालव्यपदेशो गौणः । क्रियावद्द्रव्यापेक्षत्वात्कालकृतत्वाच्च ॥

अत्राह धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवकालानामुपकारा उक्ताः । लक्षणं चोक्तम् “ उपयोगो लक्षणमित्येवमादि ” पुद्गलानां तु सामान्यलक्षणमुक्तं “ अजीवकाया इति ” विशेषलक्षणं नोक्तम् । तत्किमित्यत्रोच्यते—

॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पृश्यते स्पर्शनमात्रं वा स्पर्शः । सोऽष्टविधः । मृदुकठि-
नगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षभेदात् ॥ रस्यते रसनमात्रं वा रसः । स

पञ्चविधः । तिस्राम्लकटुमधुरकषायभेदात् ॥ गन्ध्यते गन्धनमात्रं वा
गन्धः । स द्वेधा । सुरभिरसुरभिरिति ॥ वर्ण्यते वर्णनमात्रं वा
वर्णः । स पञ्चविधः । कृष्णनीलपीतशुक्लोहितभेदात् ॥ त एते
मूलभेदाः प्रत्येकं संख्येयासंख्येयानन्तभेदाश्च भवन्ति ॥ स्पर्शश्च
रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णास्त एतेषां सन्तीति स्पर्श-
रसगन्धवर्णवन्त इति । नित्ययोगे वस्त्रिदेशः ॥ यथा क्षीरिणो
न्यग्रोधा इति ॥ ननु च रूपिणः पुद्गला इत्यत्र पुद्गलानां रूपव-
त्त्वमुक्तं तदविनाभाविनश्च रसादयस्तत्रैव परिगृहीता इति
व्याख्यातं तस्माच्चैव पुद्गलानां रूपादिमत्त्वसिद्धेः सूत्रमिदमनर्थ-
कमिति ॥ नैष दोषः । नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्यत्र धर्मादीनां
नित्यत्वादिनिरूपणेन पुद्गलानामरूपत्वप्रसङ्गे तदपाकरणार्थं तदु-
क्तम् ॥ इदं तु तेषां स्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

अवशिष्टपुद्गलविकारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते —

॥ शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतम-

श्छायाऽऽतपोद्योतवन्तश्च ॥ २४ ॥

शब्दो द्विविधो भाषालक्षणो विपरीतश्चेति ॥ भाषालक्षणो
द्विविधः । साक्षरोऽनक्षरश्चेति ॥ अक्षरीकृतः शास्त्राभिव्यञ्जकः
संस्कृतविपरीतभेदादार्यम्लेच्छव्यवहारहेतुः ॥ अनक्षरात्मको द्वीन्द्रि-
यादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुः स एषः सर्वप्रायोगिकः ।
अभाषात्मको द्विविधः । प्रायोगिको वैज्ञानिकश्चेति ॥ वैज्ञानिको
बलाहकादिप्रभवः । प्रायोगिकश्चतुर्धा, ततविततघनसौषिरभेदात् ॥
तत्र चर्मतनननिमित्तः पुष्करभेरीदुर्दुरादिप्रभवस्ततः । तन्त्रीकृत-
वाणासुषोषादिसमुद्भवो विततः । तालघण्टालालनाद्यभिघातजो घनः ।

१ अत्र 'सर्वः प्रायोगिकः' इति पाठः साधुरिति प्रतिभाति

२ वाणाभेदः ।

वंशशंखादिनिमित्तः सौषिरः ॥ बन्धो द्विविधो वैससिकः प्रायोगिकश्च ॥ पुरुषप्रयोगानपेक्षो वैससिकः । तद्यथा—स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्तो विद्युदुल्काजलधाराग्नीन्द्रधनुरादिविषयः ॥ पुरुषप्रयोगनिमित्तः प्रायोगिकः, अजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति द्विधा भिन्नः । तत्राजीवविषयो जतुकाष्ठादिलक्षणः । जीवाजीवविषयः कर्मनोकर्मबन्धः ॥ सौक्ष्म्यं द्विविधं, अन्त्यमापेक्षिकं च ॥ तत्रान्त्यं परमाणूनाम् । आपेक्षिकं विल्वामलकबदरादीनाम् ॥ स्थौल्यमपि द्विविधं, अन्त्यमापेक्षिकं चेति ॥ तत्रान्त्यं जगद्धापिनि महास्कन्धे । आपेक्षिकं बदरामलकविल्वतालादिषु ॥ संस्थानमाकृतिः । तद्विविधं, इत्थंलक्षणमनित्थंलक्षणं चेति ॥ वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतपरिमण्डलादीनामित्थंलक्षणम् । ततोऽन्यन्मेघादीनां संस्थानमनेकविधमित्थमिदमिति निरूपणाभावादनित्थंलक्षणम् ॥ भेदाः षोढा, उत्करचूर्णखण्डचूर्णिकाप्रतराणुचटनविकल्पात् ॥ ततोत्करः काष्ठादीनां करपत्रादिभिरुत्करणम् । चूर्णो यवगोधूमादीनां सक्तुणिकादिः । खण्डो घटादीनां कपालशर्करादिः । चूर्णिका माषमुद्गादीनाम् । प्रतरोऽभ्रपटलादीनाम् । अणुचटनं सन्तप्तायःपिण्डादिषु अयोधनादिभिरभिहन्यमानेषु स्फुलिङ्गनिर्गमः ॥ तमो दृष्टिप्रतिबन्धकारणं प्रकाशविरोधि ॥ छाया प्रकाशावरणनिमित्ता । सा द्वेधा, वर्णादिविकारपरिणता प्रतिबिम्बमात्रात्मिका चेति ॥ आतपः आदित्यादिनिमित्तः उष्णप्रकाशलक्षणः ॥ उद्योतश्चन्द्रमणिखद्योतादिप्रभवः प्रकाशः ॥ त एते शब्दादयः पुद्गलद्रव्यविकारास्त एषां सन्तीति शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्योतवन्तः पुद्गला इत्यभिसम्बध्यते ॥ चशब्देन नोदनाभिधातदयः पुद्गलपरिणामा आगमे प्रसिद्धाः समुच्चीयन्ते ॥

उक्तानां पुद्गलानां भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येनाण्यन्ते शब्दन्त इत्यणवः ॥ सौक्ष्म्यादात्मादय आत्ममध्या आत्मान्ताश्च ॥ उक्तं च— अत्तादिअत्तमज्झं अत्तत्तं णेव इंदिये गेज्झम् । जह्वं अविभागी तं परमाणुं विआणेहि ॥ १ ॥ स्थूलभावेन ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापारस्कन्धनात्स्कन्धा इति सञ्ज्ञायन्ते ॥ रूढौ क्रिया क्वचित्सती उपलक्षणत्वेनाश्रीयते इति ग्रहणादिव्यापारायोगेष्वपि द्यणुकादिषु स्कन्धाख्या प्रवर्तते ॥ अनन्तभेदा अपि पुद्गला अणुजात्या स्कन्धजात्या च द्वैविध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यन्त इति तज्जात्याधारानन्तभेदसंसूचनार्थं बहुवचनं क्रियते ॥ अणवः स्कन्धा इति भेदाभिधानं पूर्वोक्तसूत्रद्वयभेदसम्बन्धनार्थम् ॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तोऽणवः । स्कन्धाः पुनः शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्लयातपोद्योतवन्तश्च स्पर्शादिमन्तश्चेति ॥

आह किमेषां पुद्गलानामणुस्कन्धलक्षणः परिणामोऽनादिरुत आदिमानित्युच्यते । स खलत्पत्तिमत्त्वादादिमानप्रतिज्ञायते ॥ यद्येवं तस्मादभिधीयतां कस्मान्निमित्तादुत्पद्यन्त इति ॥ तत्र स्कन्धानां तावदुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमुच्यते—

॥ भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

संघातानां द्वितीयनिमित्तवशाद्विदारणं भेदः । पृथग्भूतानामेकत्वापत्तिः संघातः ॥ ननु च द्वित्वाद्विवचनेन भवितव्यम् ॥ बहुवचननिर्देशस्तृतीयसंग्रहार्थः । भेदात्संघाताद्भेदसंघाताभ्यां च उत्पद्यन्त इति ॥ तद्यथा— द्वयोः परमाण्वोः संघाताद्विप्रदेशः स्कन्ध उत्पद्यते । द्विप्रदेशस्याणोश्च त्रयाणां वा अणूनां संघातात्रि-

प्रदेशः । द्वयोर्द्विप्रदेशयोस्त्रिप्रदेशस्याणोश्चतुर्णां वा अणूनां संघाता-
च्चतुःप्रदेशः ॥ एवं संख्येयासंख्येयानन्तानामनन्तानन्तानां च
संघातात्तावत्प्रदेशः । एषामेव भेदात्तावद्विप्रदेशपर्यन्ताः स्कन्धा उत्प-
द्यन्ते ॥ एवं भेदसंघाताभ्यामेकसमयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धा
उत्पद्यन्ते । अन्यतो भेदेनान्यस्य संघातेनेति ॥ एवं स्कन्धाना-
मुत्पत्तिहेतुरुक्तः ॥

अणोरुत्पत्तिहेतुप्रदर्शनार्थमाह—

॥ भेदादणुः ॥ २७ ॥

सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थो भवति । अणोरुत्पत्ति-
भेदादेव, न संघातान्नापि भेदसंघाताभ्यामिति ॥

आह संघातादेव स्कन्धानामात्मलाभे सिद्धे भेदग्रहणमन-
र्थकमिति ॥ तद्ग्रहणप्रयोजनप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

॥ भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

अनन्तानन्तपरमाणुसमुदयनिष्पाद्योऽपि कश्चिच्चाक्षुषः कश्चि-
दचाक्षुषः ॥ तत्र योऽचाक्षुषः स कथं चाक्षुषो भवतीति चेदु-
च्यते । भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः । न भेदादिति ॥ का तत्रोपप-
त्तिरिति चेत्—ब्रूमः । सूक्ष्मपरिणामस्य स्कन्धस्य भेदे सौक्ष्म्याप-
रित्यागादचाक्षुषत्वमेव । सौक्ष्म्यपरिणतः पुनरपरः सत्यपि तद्वेदेऽ-
न्यसंघातान्तरसंयोगात्सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे स्थौल्योत्पत्तौ चाक्षुषो
भवति ॥

आह धर्मादीनां द्रव्याणां विशेषलक्षणान्युक्तानि, सामा-
न्यलक्षणं नोक्तं, तद्वक्तव्यम् ॥ उच्यते—

॥ सत् द्रव्यलक्षणम् ॥ २९ ॥

यत्सत्तद्व्यमित्यर्थः ॥

यद्येवं तदेव तावद्वक्तव्यं किं सत्? इत्यत आह—

॥ उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ ३० ॥

चेतनस्याचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वां जातिमजहत उभयनिमित्तवशाद्भावान्तरावाप्तिरुत्पादनमुत्पादः । मृत्पिण्डस्य घटपर्यायवत् ॥ तथा पूर्वभावविगमनं व्ययः । यथा घटोत्पत्तौ पिण्डाकृतेः ॥ अनादिपारिणामिकस्वभावेन व्ययोदयाभावात् ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवः । ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यम् । यथा मृत्पिण्डघटाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयः ॥ तैरुत्पादव्ययध्रौव्यैर्युक्तं सति ॥ आह भेदे सति युक्तशब्दो दृष्टः । यथा दण्डेन युक्तो देवदत्त इति ॥ तथा सति तेषां त्रयाणां तैर्युक्तस्य द्रव्यस्य चाभावः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अभेदेऽपि कथञ्चिदभेदनयापेक्षया युक्तशब्दो दृष्टः । यथा सारयुक्तः स्तम्भ इति ॥ तथा सति तेषामविनाभावात्सद्व्यपदेशो युक्तः ॥ समाधिवचनो वा युक्तशब्दः । युक्तः समाहितः तदात्मक इत्यर्थः । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमिति यावत् । एतदुक्तं भवति— उत्पादादीनि त्रीणि द्रव्यस्य लक्षणानि । द्रव्यं लक्ष्यम् । तत्पर्यायार्थिकनयापेक्षया परस्परतो द्रव्याच्चार्थान्तरभावः ॥ द्रव्यार्थिकनयापेक्षया व्यतिरेकेणानुपलब्धेरनर्थान्तरभाव इति लक्ष्यलक्षणभावसिद्धिः ॥

आह नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्युक्तं तत्र न ज्ञायते किं नित्यमित्यत आह—

॥ तन्नावाव्ययं नित्यम् ॥ ३१ ॥

१ अन्तरङ्गवाहिरङ्ग ॥ २ अभेदेऽपि कथञ्चिदपेक्षया इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ३ अभावो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

तद्भावं इत्युच्यते । कस्तद्भावं ? । प्रत्यभिज्ञानहेतुता । तदेवेदमिति स्मरणं प्रत्यभिज्ञानम् । तदकस्मात् भवतीति योऽस्य हेतुः स तद्भावं । तस्य भावस्तद्भावं ॥ येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते ॥ यद्यत्यन्तविरोधोऽभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव वा स्यात्ततः स्मरणानुपपत्तिः । तदधीनो लोकसंव्यवहारो विरुध्यते । ततस्तद्भावेनाव्ययं नित्यमिति निश्चीयते ॥ तत्तु कथञ्चिद्वेदितव्यम् । सर्वथानित्यत्वे अन्यथाभावाभावात्संसारतन्निवृत्तिकारणप्रक्रियाविरोधः स्यात् ॥

ननु इदमेव विरुद्धं तदेव नित्यं तदेवानित्यमिति । यदि नित्यं व्ययोदयाभावादनित्यताव्याघातः । अथानित्यत्वमेव स्थित्यभावा-
नित्यताव्याघात इति ॥ नैतद्विरुद्धम् ॥ कुतः ? ---

॥ अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशाद्यस्यकस्यचिद्धर्मस्य विवक्षया प्रापितं प्राधान्यमर्पितमुपनीतमिति यावत् । तद्विपरीतमनर्पितम् । प्रयोजनाभावात् ॥ सतोऽप्यविवक्षा भवतीत्युपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते । अर्पितं चानर्पितं चार्पितानर्पिते । ताभ्यां सिद्धेरर्पितानर्पितासिद्धेर्नास्ति विरोधः ॥ तद्यथा— एकस्य देवदत्तस्य पिता पुत्रो भ्राता माता भागिनेय इत्येवमादयः सम्बन्धा जनकत्वजन्यत्वादिनिमित्ता न विरुध्यन्ते । अर्पणाभेदात् ॥ पुत्रापेक्षया पिता, पित्रापेक्षया पुत्र इत्येवमादिः ।

१ अ.त्मनः सर्वथा नित्यत्वे नरनारकादिरूपेण संसारस्तद्विनिवृत्तिरूपमोक्षश्च न षट्ते । ततः संसारस्वरूपकथनं मोक्षोपायकथनं च विरुध्यत इति भावः ॥

२ एते पित्रादयो ओपेक्षका अपि पारमार्थिका एव । धूमदः स्वसाध्यपेक्षयाऽन्यसाध्यपेक्षया च साधनत्वसाधनत्ववत् ॥

तथा द्रव्यमपि सामान्यार्पणया नित्यं, विशेषार्पणयाऽनित्यमिति नास्ति विरोधः ॥ तौ च सामान्यविशेषौ कथञ्चित् भेदाभेदाभ्यां व्यवहारहेतु भवतः ॥

अत्राह— सतोऽनेकनयव्यवहारतन्त्रत्वात् उपपन्ना भेद-संघातेभ्यः सतां स्कन्धात्मनोत्पत्तिरिदं तु सन्दिग्धं; किं संघातः संयोगादेव द्यणुकादिलक्षणो भवति, उत कश्चिद्विशेषोऽवधियत इति ? । उच्यते— सति संयोगे बन्धादेकत्वपरिणामात्मकात्संघातो निष्पद्यते ॥ यद्येवमिदमुच्यतां, कुतो नु खलु पुद्गलजात्यपरित्यागे सति भवति केषांचिद्बन्धोऽन्येषां च नेति । उच्यते— यस्मात्तेषां पुद्गलात्माविशेषेऽप्यनन्तपर्यायाणां परस्परविलक्षणपरिणामादाहितसामर्थ्याद्भवन्प्रतीतः—

॥ स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः ॥ ३३ ॥

बाह्याभ्यन्तरकारणवशात् स्नेहपर्यायाविर्भावात् स्निग्धतेऽस्मिन्निति स्निग्धः । तथा रूक्षणाद्रूक्षः । स्निग्धश्च रूक्षश्च स्निग्धरूक्षौ तयोर्भावः स्निग्धरूक्षत्वं । स्निग्धत्वं चिक्कणगुणलक्षणः पर्यायः । तद्विपरीतपरिणामो रूक्षत्वं ॥ स्निग्धरूक्षत्वादिति हेतुनिर्देशः । तत्कृतो बन्धो द्यणुकादिपरिणामः द्वयोः स्निग्धरूक्षयोरण्वोः परस्परश्लेषलक्षणे बन्धे सति द्यणुकस्कन्धो भवति ॥ एवं संख्येया-संख्येयानन्तप्रदेशः स्कन्धो योज्यः । तत्र स्नेहगुणः एकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानन्तविकल्पः ॥ तथा रूक्षगुणोऽपि ॥ तद्गुणाः परमाणवः सन्ति । यथा तोयाजागोमहिष्युष्ट्रीक्षीरघृतेषु स्नेहगुणः प्रकर्षाप्रकर्षेण प्रवर्तते । पांशुकणिकाशर्करादिषु च रूक्षगुणो दृष्टः । तथा परमाणुष्वपि स्निग्धरूक्षगुणयोर्वृत्तिः प्रकर्षाप्रकर्षेण अनुमीयते ॥

स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्ते बन्धे अविशेषेण प्रसक्ते अनिष्ट-
गुणनिवृत्त्यर्थमाह—

॥ न जघन्यगुणानाम् ॥ ३४ ॥

जघन्यो निकृष्टः गुणो भागः । जघन्यो गुणो येषां ते
जघन्यगुणाः । तेषां जघन्यगुणानां नास्ति बन्धः । तद्यथा— एक-
गुणस्निग्धस्यैकगुणस्निग्धेन द्यादिसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन च
नास्ति बन्धः । तस्यैवैकगुणस्निग्धस्य एकगुणरूक्षेण द्यादिसं-
ख्येयासंख्येयानन्तगुणरूक्षेण वा नास्ति बन्धः । तथा एकगुणरू-
क्षस्यापि योज्यमिति ॥

एतौ जघन्यगुणस्निग्धरूक्षौ वर्जयित्वा अन्येषां स्निग्धानां
रूक्षाणां च परस्परेण बन्धो भवतीत्यविशेषेण प्रसक्ते तत्रापि
प्रतिषेधविषयख्यापनार्थमाह—

॥ गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३५ ॥

सदृशग्रहणं तुल्यजातीयसंप्रत्ययार्थं । गुणसाम्यग्रहणं तुल्य-
भागसंप्रत्ययार्थम् ॥ — एतदुक्तं भवति— द्विगुणस्निग्धानां द्विगु-
णरूक्षैः त्रिगुणस्निग्धानां त्रिगुणरूक्षैः द्विगुणस्निग्धानां द्विगुण-
स्निग्धैः द्विगुणरूक्षाणां द्विगुणरूक्षैश्चेत्येवमादिषु नास्ति बन्ध इति ॥
यद्येवं सदृशग्रहणं किमर्थं ? गुणवैषम्ये सदृशानामपि बन्धप्रतिपत्त्यर्थं
सदृशग्रहणे क्रियते ॥

अतो विषमगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च
अनियमेन बन्धप्रसक्तौ विशिष्टार्थसंप्रत्ययार्थमिदमुच्यते—

॥ अधिकादिगुणानां तु ॥ ३६ ॥

द्वाभ्यां गुणाभ्यामधिको अधिकः । कः पुनरसौ ? चतु-

गुणः ॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । कः पुनरसौ प्रकारः ? अधि-
कता । तेन पञ्चगुणादीनां सम्प्रत्ययो न भवति; तेन अधि-
कादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बन्ध उक्तो
भवति । नेतरेषाम् ॥ तद्यथा— द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोरेकगु-
णस्निग्धेन द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा नास्ति बन्धः ॥
चतुर्गुणस्निग्धेन पुनरस्ति बन्धः ॥ तस्यैव पुनर्द्विगुणस्निग्धस्य
पञ्चगुणस्निग्धेन षट्सप्ताष्टसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन वा बन्धो
नास्ति । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन बन्धोऽस्ति ॥
शेषैः पूर्वोत्तरैर्न भवति ॥ चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति
बन्धः । शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एवं शेषेष्वपि योज्यः ॥ तथा—
द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बन्धः । चतुर्गुणरूक्षेण
त्वस्ति बन्धः ॥ तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षादिभिरुत्तरै-
र्नास्ति बन्धः ॥ एवं त्रिगुणरूक्षादीनामपि द्विगुणाधिकैर्बन्धो
योज्यः ॥ एवं भिन्नजातीयेष्वपि योज्यः ॥ उक्तंच— णिद्धस्स
णिद्धेण दुराधिण्ण । लुक्खस्स लुक्खेण दुराधिण्ण ॥ णिद्धस्स
लुक्खेण हवेदि बन्धो । जहण्णवज्जो विसमे समे वा ॥ १ ॥
तुशब्दो विशेषणार्थः प्रैतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषयति ॥

किमर्थमधिकगुणविषयो बन्धो व्याख्यातः न समगुण-
विषयः इत्यत आह—

॥ बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३७ ॥

अधिकारात् गुणशब्दः सम्बध्यते । अधिकगुणावधिका-

१ विसदृशानां तु बन्धः स्निग्धरूक्षत्वादिति सिद्ध एव ।
अनेन सदृशग्रहणेन विसदृशानामपि योग्यत्वे सति बन्धविधिः
स्थापित इत्यर्थः ॥ २ न जघन्यगुणानामिति सूत्रादनुवर्तमानम् ॥

विति भावान्तरापादनं परिणामकत्वं क्लिन्नगुडवत् ॥ यथा क्लिन्नो गुडोऽधिकमधुररसः परीतानां रेण्वादीनां स्वगुणोत्पादनात् परिणामकः । तथाऽन्योऽप्यधिकगुणः अल्पीयसः परिणामक इति कृत्वा द्विगुणादिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षः परिणामको भवति । ततः पूर्वावस्थाप्रच्यवनपूर्वकं तार्तीयिकमवस्थान्तरं प्रादुर्भवतीत्येकत्वमुपपद्यते ॥ इतरथा हि शुक्लकृष्णतंतुवत् संयोगे सत्यप्यपरिणामकत्वात्सर्वं विविक्तरूपेणैवावतिष्ठेत ॥ उक्तेन विधिना बंधे पुनः सति ज्ञानावरणादीनां कर्मणां त्रिंशत्सागरोपमकोटी-कोट्यादिस्थितिरुपपन्ना भवति ॥

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति द्रव्यलक्षणमुक्तं पुनरपरेण प्रकारेण द्रव्यलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

॥ गुणपर्यायवत् द्रव्यम् ॥ ३८ ॥

गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्यायाः तेऽस्य संतीति गुणपर्याय-वद्द्रव्यम् ॥ अत्र मतोरुत्पत्तावुक्त एव समाधिः । कथंचित् भेदो-पपत्तेरिति ॥ के गुणाः के पर्यायाः ? ॥ अन्वयिनो गुणा व्यति-रोक्तिणः पर्यायाः । उभयैरुपेतं द्रव्यमिति ॥ उक्तं च— गुण इदि दब्बविहाणं दब्बविकारो हि पज्जवो भणिदो । तेहि अणूणं दब्बं अजुदपसिद्धं हवे णिच्चम् ॥ १ ॥ इति ॥ एतदुक्तं भवति— द्रव्यं द्रव्यांतराद्येन विशिष्यते स गुणः । तेन हि तद्द्रव्यं विधी-यते । असति तस्मिन् द्रव्यसंकरप्रसंगः स्यात् ॥ तद्यथा— जीवः पुद्गलादिभ्यो ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्यते पुद्गलादयश्च रूपादिभिः । ततश्चाविशेषे संकरः स्यात् ॥ ततः सामान्यापेक्षया अन्वयिनो ज्ञानादयो जीवस्य गुणाः । पुद्गलादीनां च रूपादयः ॥ तेषां विकारा विशेषात्मना भिद्यमानाः पर्यायाः ॥ षट्ज्ञानं षट्ज्ञानं क्रोधो मानो गंधो वर्णस्तीव्रो मंद इत्येवमादयः । तेभ्योऽन्यत्वं

कथंचिदापद्यमानः समुदायो द्रव्यव्यपदेशभाक् ॥ यदि हि सर्वथा समुदायोऽनर्थातरभूत एव स्यात् सर्वाभावः स्यात् ॥ तद्यथा— परस्परविलक्षणानां समुदाये सति एकानर्थातरभावात् समुदायस्य सर्वाभावः परस्परतोऽर्थातरभूतत्वात् ॥ यदिदं रूपं तस्मादर्थतरभूता रसादयः । ततः समुदायोऽनर्थातरभूतः ॥ यश्च रसादिभ्योऽर्थातरभूताद्रूपादनर्थातरभूतः समुदायः स कथं रसादिभ्योऽर्थातरभूतो न भवेत् । ततश्च रूपमात्रं समुदायः प्रसक्तः ॥ नचैकं रूपं समुदायो भवितुमर्हति । ततः समुदायाभावः । समुदायाभावाच्च तदनर्थातरभूतानां समुदायिनामप्यभाव इति सर्वाभावः । एवं रसादिष्वपि योज्यम् ॥ तस्मात्समुदायमिच्छता कथंचिदर्थतरभाव एषितव्यः ॥

उक्तानां द्रव्याणां लक्षणनिर्देशात्तद्विषय एव द्रव्याध्यवसाये प्रसक्ते अनुक्तद्रव्यसंसूचनार्थमिदमाह—

॥ कालश्च ॥ ३९ ॥

किम्? द्रव्यमिति वाक्यशेषः ॥ कुतः? । तल्लक्षणोपेतत्वात् ॥ द्विविधं लक्षणमुक्तम् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् गुणपर्यायबद्धव्यमिति च ॥ तदुभयं लक्षणं कालस्य विद्यते । तद्यथा— ध्रौव्यं तावत्कालस्य स्वप्रत्ययं स्वभावव्यवस्थानात् ॥ व्ययोदयौ परप्रत्ययौ । अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च ॥ तथा गुणोऽपि कालस्य साधारणासाधारणरूपाः सन्ति ॥ तन्नासाधारणो वर्तनाहेतुत्वं, साधारणाश्चाचेतनत्वामूर्तत्वसूक्ष्मत्वागुरुलघुत्वाद्वयः ॥ पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्याः ॥ तस्माद्विप्रकारलक्षणोपेतत्वादाकाशादिवत्कालस्य द्रव्यत्वं सिद्धम् ॥ तस्यास्ति-त्वाल्लक्षणं धर्मादिवद्व्याख्यातं वर्तनालक्षणः काल इति । किमर्थ-

मयं कालः पृथगुच्यते ? । यत्रैव धर्मादय उक्तास्तत्रैवायमपि वक्तव्यः । अजीवकाया धर्माधर्माकाशकालपुद्गला इति ॥ नैवं शङ्क्यम् । तत्रोपदेशे सति कायत्वमस्य स्यात् । नेष्यते च मुख्योपचारप्रदेशप्रचयकल्पनाभावात् ॥ धर्मादीनां तावन्मुख्यप्रदेशप्रचय उक्तः ; असंख्येयाः प्रदेशा इत्येवमादिना ॥ अणोरप्येकप्रदेशस्य पूर्वोत्तरप्रज्ञापननयापेक्षयोपचारकल्पनया प्रदेशप्रचय उक्तः । कालस्य पुनर्द्वेधाऽपि प्रदेशप्रचयकल्पना नास्तीत्युक्तम् ॥ अपि च तत्र पाठे निष्क्रियाणि चेत्यत्र धर्मादीनामाकाशान्तानां निष्क्रियत्वे प्रतिपादिते इतरेषां जीवपुद्गलादीनां सक्रियत्वप्राप्तिवत्कालस्यापि सक्रियत्वं स्यात् ॥ अथाकाशात्प्राक्काल उद्दिश्येत ? तन्न आ आकाशादेकद्रव्याणीत्येकद्रव्यत्वमस्य स्यात् । तस्मात्पृथगिह कालोद्देशः क्रियते ॥ अनेकद्रव्यत्वे सति किमस्य प्रमाणं ? । लोकाकाशस्य यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः कालाणवो निष्क्रिया एकैकाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकं व्याप्य व्यवस्थिताः ॥ उक्तं च— लोगागासपदेसे एकेके जे ढिया हु एकेके ॥ रयणाणं रासी-विव ते काळाणू असंखदव्वाणि ॥ १ ॥ रूपादिगुणविरहादमूर्ताः ॥ वर्तनालक्षणस्य मुख्यस्य कालस्य प्रमाणमुक्तम् । परिणामादिगम्यस्य व्यवहारकालस्य किं प्रमाणमित्यत इदमुच्यते—

॥ सोऽनन्तसमयः ॥ ४० ॥

साम्प्रतिकस्यैकसमाधिकत्वेऽपि अतीता अनागताश्च समया अनन्ता इति कृत्वा अनन्तसमय इत्युच्यते ॥ अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधारणार्थमिदमुच्यते ॥ अनन्तपर्यायवर्तनाहेतुत्वादेकोऽपि कालाणुरनन्त इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमनिरुद्धः कालांशस्तत्प्रचयविशेष आवलिकादिरवगन्तव्यः ॥

आह गुणपर्यायवद्रव्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते—

॥ द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः । निष्क्रान्ता गुणेभ्यो निर्गुणाः । एवमुभयलक्षणोपेता गुणा इति ॥ निर्गुणा इति विशेषणं व्यणुकादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ तान्यपि हि कारणभूतपरमाणुद्रव्याश्रयाणि गुणवन्ति तु तस्मान्निर्गुणा इति विशेषणात्तानि निर्वर्तितानि भवन्ति ॥ ननु पर्याया अपि घटसंस्थानादयो द्रव्याश्रया निर्गुणाश्च तेषामपि गुणत्वं प्राप्नोति ॥ द्रव्याश्रया इति वचनान्नित्यं द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते गुणा इति विशेषणत्वात्पर्यायाश्च निर्वर्तिता भवन्ति । ते हि कादाचित्का इति ॥

असकृत्परिणामशब्द उक्तः । तस्य कोऽर्थ इति प्रश्ने उत्तरमाह—

॥ तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केषाञ्चिद्दर्शनं तत्किं भवतोऽभिमतं नेत्याह— यद्यपि कथञ्चिद्व्यपदेशादिभेदहेतुत्वापेक्षया द्रव्यादन्ये, तथापि तदव्यतिरेकात्तत्परिणामाच्च नान्ये ॥ यद्येवं स उच्यतां कः परिणाम इति तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते— धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवन्ति तद्भावः तत्त्वं परिणाम इति व्याख्यायते ॥ स द्विविधोऽनादिरादिमांश्च । तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः सामान्यापेक्षया । स एवादिमांश्च भवति विशेषापेक्षया ॥ ४ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसङ्ग्रहायां पंचमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथाजीवपदार्थो व्याख्यातः इदानीं तदनन्तरोद्देशभागास्रव-
पदार्थो व्याख्येय इति । ततस्तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते—

॥ कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः । कर्म क्रिया इत्यनर्था-
तरम् ॥ कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनःकर्म, योग इत्याख्या-
यते ॥ आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योगः । स निमित्तभेदात्रिधा भिद्यते ॥
काययोगो वाग्योगो मनोयोग इति ॥ तद्यथा— वीर्यान्तरायक्षयो-
पशमसद्भावे सति औदारिकादिसप्तविधकायवर्गणान्यतमालम्बना-
पेक्षया आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः काययोगः । शरीरनामकर्मोदयापादित-
वाङ्मवर्गणालम्बने सति वीर्यान्तरायमत्यक्षराद्यावरणक्षयोपशमापादि-
ताभ्यन्तरवाङ्मलब्धिसान्निध्ये वाक्परिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशप-
रिस्पन्दो वाग्योगः ॥ अभ्यन्तरवीर्यान्तरायनोऽन्द्रियावरणक्षयोप-
शमात्मकमनोलब्धिसान्निधाने बाह्यनिमित्तमनोवर्गणालम्बने च सति
मनःपरिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो मनोयोगः ॥
क्षयेऽपि त्रिविधवर्गणापेक्षः सयोगकेवलिन आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो
योगो वेदितव्यः ॥

आह अभ्युपगत आहितत्रैविध्यक्रियो योग इति ॥
प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां किंलक्षण आस्रव इत्युच्यते । योऽयं
योगशब्दाभिधेयः संसारिणः पुरुषस्य —

॥ स आस्रवः ॥ २ ॥

यथा सरस्सलिलावाहिद्वारं तदाऽस्रवकारणत्वात् आस्रव

इत्याख्यायते तथा योगप्रणालिकया आत्मनः कर्म आस्रवतीति योग आस्रव इति व्यपदेशमर्हति ॥

आह कर्म द्विविधं पुण्यं पापं चेति । तस्य किमविशेषेण योग आस्रवणहेतुराहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ शुभः पुणस्याशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

कः शुभयोगः को वा अशुभः ? प्राणातिपातादत्तादानमैश्वर्यानादिरशुभः काययोगः । अनृतभाषणपरुषासभ्यवचनादिरशुभो वाग्योगः । बधचिन्तनेर्ष्यासूयादिरशुभो मनोयोगः ॥ ततो विपरीतः शुभः ॥ कथं योगस्य शुभाशुभत्वं ॥ शुभपरिणामनिर्वृत्तो योगः शुभः ॥ अशुभपरिणामनिर्वृत्तश्चाशुभः ॥ न पुनः शुभाशुभकर्मकारणत्वेन ॥ यद्येवमुच्यते शुभयोग एव न स्यात् । शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणादिबन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् ॥ पुनात्यात्मानं पूयतेऽनेनेति वा पुण्यम् । तत्सद्वेद्यादि ॥ पाति रक्षति आत्मानं शुभादिति पापम् । असद्वेद्यादि ॥

आह किमयमास्रवः सर्वसंसारिणां समानफलारम्भहेतुराहोस्वित्काश्चिदस्ति विशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ ४ ॥

स्वामिभेदादास्रवभेदः । स्वामिनौ द्वौ ॥ सकषायोऽकषायश्चेति ॥ कषायः क्रोधादिः । कषाय इव कषायः । क उपमार्थः ? यथा कषायो नैयग्रोधादिः श्लेषहेतुस्तथा क्रोधादिरप्यात्मनः कर्म-श्लेषहेतुत्वात् कषाय इव कषाय इत्युच्यते ॥ सह कषायेण वर्तत इति सकषायः । न विद्यते कषायो यस्येत्यकषायः । सकषायश्चाकषायश्च सकषायाकषायौ तयोः सकषायाकषाययोः ॥ सम्परायः संसारः तत्प्रयोजनं कर्म साम्परायिकम् । ईरणमीर्यायोगो गतिरि-

त्यर्थः । तद्वारकं कर्म ईर्यापथम् । साम्परायिकं च ईर्यापथं च साम्परायिकेर्यापथे । तयोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ यथासंख्य-मभिसम्बन्धः ॥ सकषायस्यात्मनो मिथ्यादृष्टेः साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवो भवति ॥ अकषायस्य उपशान्तकषायादेः ईर्या-पथस्य कर्मण आस्रवो भवति ॥

आदावुद्दिष्टस्यास्रवस्य भेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशति-
सङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥ ५ ॥

अत्र इन्द्रियादीनां पञ्चादिभिर्यथासंख्यमभिसम्बन्धो वेदि-तव्यः ॥ इन्द्रियाणि पञ्च । चत्वारः कषायाः । पञ्चाव्रतानि । पञ्चविंशतिक्रिया इति ॥ तत्र पञ्चेन्द्रियाणि स्पर्शनादीन्युक्तानि ॥ चत्वारः कषायाः क्रोधादयः ॥ पञ्चाव्रतानि प्राणव्यपरोपणादीनि वक्ष्यन्ते ॥ पञ्चविंशतिक्रिया उच्यन्ते— चैत्यगुरुप्रवचनपूजादि-लक्षणा सम्यक्त्ववर्धिनी क्रिया सम्यक्त्वक्रिया । अन्यदेवता-स्तवनादिरूपा मिथ्यात्वहेतुका प्रवृत्तिर्मिथ्यात्वक्रिया ॥ गमना-गमनादिप्रवर्तनं कायादिभिः प्रयोगक्रिया । संयतस्य सतः अवि-रतिं प्रत्याभिमुख्यं समादानक्रिया । ईर्यापथनिमित्तेर्यापथक्रिया । ता एताः पञ्च क्रियाः ॥ क्रोधावेशात्प्रादोषिकी क्रिया । प्रदु-ष्टस्य सतोऽभ्युद्यमः कायिकी क्रिया । हिंसोपकरणादानादाधि-करणिकी क्रिया । सत्त्वदुःखोत्पत्तितन्त्रत्वात्पारितापिकी क्रिया । आयुरिन्द्रियबलप्राणानां वियोगकरणात्प्राणातिपातिकी क्रिया । ता एताः पञ्चक्रियाः ॥ रागाद्र्शकृतत्वात्प्रमादिनो रमणीयरू-पालोकनाभिप्रायो दर्शनक्रिया । प्रमादवशात्स्पष्टव्यसञ्चेतनानुबन्धः स्पर्शनक्रिया । अपूर्वाधिकरणोत्पादनात्प्रात्ययिकी क्रिया । स्त्रीपुरुष-

पशुसम्पातिदेशेऽन्तर्मलोत्सर्गकरणं समन्तानुपातनक्रिया । अप्रमृष्टा-
दृष्टभूमौ कायादिनिक्षेपोऽनाभोगक्रिया । ता एताः पंचक्रियाः ॥
यां परेण निर्वर्त्यं क्रियां स्वयं करोति सा स्वहस्तक्रिया । पाषादाना-
दिप्रवृत्तिविशेषाभ्यनुज्ञानं निसर्गक्रिया । पराचरितसावद्यादिप्रका-
शनं विदारणक्रिया । यथोक्तामाज्ञामावश्यकदिचारित्रमोहोदयात्क-
र्तुमशक्नुवतोऽन्यथाप्ररूपणादाज्ञाव्यापादिकी क्रिया । शाठ्याल-
स्याभ्यां प्रवचनोपदिष्टविधिकर्तव्यतानादरोऽनाकांक्षक्रिया । ता
एतः पंचक्रियाः ॥ छेदनभेदनविशसनादिक्रियापरत्वमन्येन वा
क्रियमाणे प्रहर्षः प्रारम्भक्रिया । परिग्रहाविनाशार्था पारिग्राहि-
की क्रिया । ज्ञानदर्शनादिषु निकृतिर्वचनं मायाक्रिया । अन्यं
मिथ्या दर्शनक्रियाकरणकारणाविष्टं प्रशंसादिभिर्दृढयति यथा साधु
करोषीति सा मिथ्यादर्शनक्रिया । संयमघातिकर्मोदयवशादनिवृत्ति-
रप्रत्याख्यानक्रिया । ता एताः पञ्चक्रियाः ॥ (समुदिताः पञ्च-
विंशतिक्रियाः) एतानीन्द्रियादीनि कार्यकारणभेदोद्भेदमापद्यमा-
नानि साम्प्रयायिकस्य कर्मण आस्रवद्वाराणि भवन्ति ॥

अत्राह योगत्रयस्य सर्वात्मकार्यत्वात्सर्वेषां संसारिणां
साधारणस्य ततो बन्धफलानुभवनम्प्रत्यविशेष इत्यत्रोच्यते ।
नैतदेवम् । यस्मात् सत्यपि प्रत्यात्मसम्भवे तेषां जीवपरिणामेभ्यः
अनन्तविकल्पेभ्यो विशेषोऽभ्यनुज्ञायते । कथमिति चेदुच्यते—

॥ तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्य-

विशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

बाह्याभ्यन्तरहेतूदीरणवशादुद्विक्तः परिणामस्तीव्रः । तद्वि-
परीतो मन्दः । अयं प्राणी हन्तव्य इति ज्ञात्वा प्रवृत्तिर्ज्ञातमि-
त्युच्यते । मदात्ममादाद्वाऽनवबुध्य प्रवृत्तिरज्ञातम् । अधिक्रिय-

न्तेऽस्मिन्नर्था इत्यधिकरणं द्रव्यमित्यर्थः । द्रव्यस्य स्वशक्तिविशेषो वीर्यम् । भावशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते— तीव्रभावः, मन्दभाव इत्यादिः । एतेभ्यस्तस्यास्रवस्य विशेषो भवति कारणभेदाद्धि कार्यभेद इति ॥

अत्राह अधिकरणमित्युक्तं, तत्स्वरूपमनिर्ज्ञातमतस्तदुच्यता-
मिति । तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेणाधिकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणा जीवाजीवाः ॥ यद्युक्तलक्षणाः पुनर्वचनं किमर्थम् । अधिकरणविशेषज्ञापनार्थं पुनर्वचनम् ॥ जीवाजीवा अधिकरणं इत्ययं विशेषो ज्ञापयितव्य इत्यर्थः ॥ कः पुनरसौ ? हिंसाद्युपकारणभाव इति ॥ स्यादेतन्मूलपदार्थयोर्द्वित्वाज्जीवाजीवा-
इति द्विर्वचनं न्यायप्राप्तमिति ॥ तत्र -- पर्यायाणामधिकरणत्वात् । येन केनचित्पर्यायेण विशिष्टं द्रव्यमधिकरणम् । न सामान्यमिति बहुवचनं कृतम् ॥ जीवाजीवाः अधिकरणं कस्य ? आस्रवस्येत्यर्थवशादभिसम्बन्धो भवति ॥

तत्र जीवाधिकरणभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानु-

मतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरम्भः । साधनसमभ्यासीकरणं समारम्भः । प्रक्रम आरम्भः । योगशब्दो व्याख्यातार्थः । कृतवचनं स्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थम् । कारिताभिधानं परप्रयोगापेक्षम् । अनुमतशब्दः प्रयोजकस्य मानसपरिणामप्रदर्शनार्थः । अभिहितलक्षणाः कषायाः क्रोधादयः । विशिष्यतेऽर्थोऽर्थान्तरादिति विशेषः । स प्रत्येकमभिसम्बध्यते— संरम्भविशेषः

समारम्भविशेष इत्यादि ॥ आद्यं जीवाधिकरणं एतैर्विशेषैर्भिद्यत
इति वाक्यशेषः ॥ एते चत्वारः सुजन्तास्त्र्यादिशब्दा यथाक्रम-
मभिसम्बन्ध्यन्ते-- संरम्भसमारम्भारम्भास्त्रयः । योगास्त्रयः । कृत-
कारितानुमतास्त्रयः । कषायाश्चत्वार इति ॥ एतेषां गणनाभ्या-
वृत्तिः सुचा द्योत्यते ॥ एकश इति वीप्सानिर्देशः । एकैकं
व्यादीन् भेदान् नयेदित्यर्थः ॥ तद्यथा— क्रोधकृतकायसंरम्भः ।
मानकृतकायसंरम्भः । मायाकृतकायसंरम्भः । लोभकृतकायसंरम्भः ।
क्रोधकारितकायसंरम्भः । मानकारितकायसंरम्भः । मायाकारित-
कायसंरम्भः । लोभकारितकायसंरम्भः । क्रोधानुमतकायसंरम्भः ।
मानानुमतकायसंरम्भः । मायानुमतकायसंरम्भः । लोभानुमतकाय-
संरम्भश्चेति द्वादशधा कायसंरम्भः ॥ एवं वाग्योगे मनोयोगे च
द्वादशधा संरम्भः । त एते पिण्डिताः षट्त्रिंशत् , तथा समारम्भा
अपि षट्त्रिंशत् । आरम्भा अपि षट्त्रिंशत् । एते सपिण्डिता
जीवाधिकरणान्नवभेदाः अष्टोत्तरशतसंख्याः सम्भवन्ति ॥ चशब्दोऽ
नन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्वलनकषायभेदकृतान्तर्भेदस-
मुच्चयार्थः ॥

परस्याजीवस्याधिकरणस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा

द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ॥ ९ ॥

निर्वर्त्यत इति निर्वर्तना निष्पादना । निक्षिप्यत इति
निक्षेपः स्थापना । संयुज्यते इति संयोगः मिश्रीकृतं । निस्-
ज्यत इति निसर्गः प्रवर्तनम् ॥ एते व्यादिभिर्थथाक्रममभिसम्ब-
न्ध्यन्ते— निर्वर्तना द्विभेदा । निक्षेपश्चतुर्भेदः । संयोगो द्विभेदः ।
निसर्गस्त्रिभेद इति ॥ त एते भेदा अजीवाधिकरणस्य वेदितव्याः ॥

परवचनमनर्थकम्, पूर्वसूत्रे आद्यमिति वचनादिदमवशिष्टार्थं
भवतीति ॥ नानर्थकम् । अन्यार्थः परशब्दः । संरम्भादिभ्योऽ-
न्यानि निर्वर्तनादीनि । इतरथा हि निर्वर्तनादीनामात्मपरिणामस-
द्भावाज्जीवाधिकरणविकल्पा एवेति विज्ञायन्ते ॥ निर्वर्तनाधिकरणं
द्विविधम्, मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणञ्चेति ॥
तत्र मूलगुणनिर्वर्तनं पञ्चविधम् । शरीरवाङ्मनःप्राणापानाश्च ।
उत्तरगुणनिर्वर्तनं काष्ठपुस्तचित्रकर्मादि ॥ निक्षेपश्चतुर्विधः । अप्र-
त्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणं दुष्प्रमृष्टनिक्षेपाधिकरणं सहसानिक्षेपाधि-
करणमनाभोगनिक्षेपाधिकरणं चेति ॥ संयोगो द्विविधः । भक्तपान-
संयोगाधिकरणमुपकरणसंयोगाधिकरणं चेति ॥ निसर्गस्त्रिविधः ।
कायनिसर्गाधिकरणं वाग्निसर्गाधिकरणं मनोनिसर्गाधिकरणञ्चेति ॥
उक्तः सामान्येन कर्मास्त्रयभेदः ॥

इदानीं कर्मविशेषास्त्रयभेदो वक्तव्यः । तस्मिन् वक्तव्ये
आद्ययोर्ज्ञानदर्शनावरणयोरास्त्रयभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तत्प्रदोषनिहवमात्सर्यान्तरायासाद-

नोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनस्य कीर्तने कृते कस्यचिदनभि-
व्याहरतः अन्तःपैशुन्यपरिणामः प्रदोषः । कुतश्चित्कारणान्नास्ति
न वेद्मीत्यादि ज्ञानस्य व्यपलपनं निहवः । कुतश्चित्कारणाद्भाव-
ितमपि विज्ञानं दानार्हमपि यतो न दीयते तन्मात्सर्यम् । ज्ञानव्य-
वच्छेदकरणमन्तरायः । कायेन वाचा च परप्रकाश्यज्ञानस्य वर्ज-
नमासादनम् । प्रशस्तज्ञानदूषणमुपघातः । आसादनमेवेति चेत्—

१ अप्रमृष्टादृष्टभूमौ कायादिनिक्षेपोऽनाभोगः ॥

सतो ज्ञानस्य विनयप्रदानादिगुणकीर्तनानुष्ठानमासादनम् । उप-
 घातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति ज्ञाननाशाभिप्राय इत्यनयोरयं भेदः ॥
 तच्छब्देन ज्ञानदर्शनयोः प्रतिनिर्देशः क्रियते । कथं पुनरप्रकृत-
 योरनिर्दिष्टयोस्तच्छब्देन परामर्शः कर्तुं शक्यः ? प्रश्नापेक्षया ॥
 ज्ञानदर्शनावरणयोः क आस्रव इति प्रश्ने कृते तदपेक्षया तच्छब्दो
 ज्ञानदर्शने प्रतिनिर्दिशति ॥ एतेन ज्ञानदर्शनवत्सु तत्साधनेषु च
 प्रदोषादयो योज्याः तन्निमित्तत्वात् ॥ त एते ज्ञानदर्शनावरणयोरास्र-
 वहेतवः ॥ एककारणसाध्यस्य कार्यस्यानेकस्य दर्शनात् तुल्येऽपि प्रदो-
 षादौ ज्ञानदर्शनावरणास्रवासिद्धिः ॥ अथवा— विषयभेदादास्रवभेदः ॥
 ज्ञानविषयाः प्रदोषादयो ज्ञानावरणस्य । दर्शनविषयाः प्रदोषा-
 दयो दर्शनावरणस्येति ॥

यथाऽनयोः कर्मप्रकृत्योरास्रवभेदास्तथा—

॥ दुःखंशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरो-

भयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ ११ ॥

पीडालक्षणः परिणामो दुःखम् । अनुग्राहकसम्बन्धविच्छेदे
 वैकल्यविशेषः शोकः । परिवादादिनिमित्तादाविलान्तःकरणस्य तीव्रा-
 नुशयस्तापः । परितापजाताश्रुपातप्रचुरविप्रलापादिभिर्युक्तक्रन्दन-
 माक्रन्दनम् । आयुरिन्द्रियबलप्राणवियोगकरणं वधः । संक्लेश-
 परिणामावलम्बनं गुणस्मरणानुकीर्तनपूर्वकं स्वपरानुग्रहाभिलाषवि-
 षयमनुकम्पाप्रचुरं रोदनं परिदेवनम् ॥ ननु च— शोकादीनां दुःख-
 विशेषत्वात् दुःखग्रहणमेवास्तु । सत्यमेवम् । तथापि कतिपयविशे-
 षप्रतिपादनेन दुःखजात्यन्तरविधानं क्रियते । यथा गौरित्युक्ते

१ अत्र दुःखजात्यनुविधानमिति पाठान्तरम् ॥

अनिर्ज्ञाते विशेषे तत्प्रतिपादनार्थं खण्डमुण्डकृष्णशुक्लाद्युपादानं क्रियते, तथा दुःखविषयास्रवासंख्येयलोकभेदसम्भवात् दुःखमित्युक्ते विशेषानिर्ज्ञानात्कतिपयविशेषनिर्देशेन तद्विशेषप्रतिपत्तिः क्रियते ॥ तान्येतानि दुःखादीनि क्रोधावेशादात्मस्थानि भवन्ति परस्थान्युभयस्थानि च ॥ एतानि सर्वाण्यसद्वेद्यास्रवकारणानि वेदितव्यानि ॥ अत्र चोद्यते—यदि दुःखादीन्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यास्रवनिमित्तानि, किमर्थमार्हतैः केशलुञ्चनानशनातपस्थानादीनि दुःखनिमित्तान्यास्थीयन्ते परेषु च प्रतिपाद्यन्ते इति ॥ नैष दोषः—अन्तरङ्गक्रोधाद्यावेशपूर्वकाणि दुःखादीन्यसद्वेद्यास्रवनिमित्तानीति विशेष्योक्तत्वात् ॥ यथा कस्यचिद्विषजः परमकरुणाशयस्य निःशल्यस्य सँयतस्योपरि गण्डं पाटयतो दुःखहेतुत्वे सत्यपि न पापबन्धो बाह्यनिमित्तमात्रादेव भवति । एवं संसारविषयमहादुःखादुद्विग्नस्य भिक्षोस्तन्निवृत्त्युपायं प्रति समाहितमनस्कस्य शास्त्रविहिते कर्मणि प्रवर्तमानस्य संक्लेशपरिणामाभावात् दुःखनिमित्तत्वे सत्यपि न पापबन्धः ॥ उक्तञ्च—न दुःखं न सुखं यद्वेदुर्दृष्टैश्चिकित्सिते ॥ चिकित्सायां तु युक्तस्य स्यात् दुःखमथवा सुखम् ॥ १ ॥ न दुःखं न सुखं तद्वेदुर्मोक्षस्य साधने ॥ मोक्षोपाये तु युक्तस्य स्यात् दुःखमथवा सुखम् ॥ २ ॥

उक्ता असद्वेद्यास्रवहेतवः सद्वेद्यस्य पुनः क इत्यत्रोच्यते—

॥ भूतब्रत्यनुकम्पादानसरागसँयमादियोगः क्षान्तिः

शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

१ चिकित्सायां युक्तस्य केवलं दुःखं सुखं च रुक्प्रतिकारे हेतुर्न भवतीत्यर्थः ॥ २ रोगप्रतिकारे ॥ ३ मोक्षोपाये युक्तस्य पुंसः केवलं दुःखं सुखं च मोक्षस्य साधने हेतुर्न भवति ॥

तासु तासु गतिषु कर्मोदयवशाद्भवन्तीति भूतानि प्राणिन इत्यर्थः । व्रतान्यर्हिसादीनि वक्ष्यन्ते, तद्वन्तो व्रतिनः ॥ ते द्विविधाः । अगारम्प्रतिनिवृत्तौत्सुक्याः सँयताः, गृहिणश्च सँय-तासँयताः । अनुग्रहार्द्राकृतचेतसः परपीडामात्मस्थामिव कुर्वतोऽनुकम्पनमनुकम्पा । भूतेषु व्रतिषु चानुकम्पा भूतव्रत्यनुकम्पा । परानुग्रहबुद्ध्या स्वस्यातिसर्जनं दानम् । संसारकारणनिवृत्तिम्प-त्यागूर्णो अक्षीणाशयः सराग इत्युच्यते । प्राणीन्द्रियेष्वशुभ-प्रवृत्तेर्विरतिः सँयमः । सरागस्य सँयमः सरागो वा सँयमः सरागसँयमः । आदिशब्देन सँयमासँयमाकामनिर्जर(बालतपोऽनु-रोधः । योगः समाधिः सम्यक्प्रणिधानमित्यर्थः ॥ भूतव्रत्यनुक-म्पादानसरागसँयमादीनां योगः भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसँयमा-दियोगः । क्रोधादिनिवृत्तिः क्षान्तिः । लोभप्रकाराणामुपरमः शौ-चम् ॥ इतिशब्दः प्रकारार्थः । के पुनस्ते प्रकाराः ? । अहं-त्पूजाकरणपरताबालवृद्धतपस्विवैयावृत्त्यादयः ॥ भूतग्रहणात् सिद्धे व्रतिग्रहणं तद्विषयानुकम्पाप्राधान्यस्यापनार्थम् ॥ त एते सद्दे-वस्यास्रवा ज्ञेयाः ॥

अथ तदनन्तरोद्देशभाजो मोहस्यास्रवहेतौ वक्तव्ये तद्भेदस्य दर्शनमोहस्यास्रवहेतुप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

॥ केवलश्रुतसङ्घर्षधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य १३

निरावरणज्ञानाः केवलिनः । तदुपदिष्टं बुध्यतिशयर्द्धि-युक्तगणधरानुस्मृतं ग्रन्थरचनं श्रुतं भवति । रत्नत्रयोपेतश्रमण-गणः सङ्घः । अर्हिसालक्षणस्तदागमदेशितो धर्मः । देवाश्चतु-र्णिकाया उक्ताः । पुणवत्सु महत्सु असङ्ख्यतदेषोद्भावनमवर्ण-वादः ॥ एतेष्ववर्णवादो दर्शनमोहस्यास्रवहेतुः । क्वलाम्यवहा-रजीविनः केवलिन इत्येवमादिवचनं केवलिनमवर्णवादः । मांस-

सक्षणाद्यभिधानं श्रुतावर्णवादः । शूद्रत्वाशुचित्वाद्याविर्भावना सङ्घा-
वर्णवादः । जिनोपदिष्टो धर्मो निर्गुणस्तदुपसेविनो ये ते चासुरा
भविष्यन्तीत्येवमभिधानं धर्मावर्णवादः । सुरामांसोपसेवाद्याघोषणं
देवावर्णवादः ॥

द्वितीयस्य मोहस्यास्रवभेदप्रतिपादनार्थमाह --

॥ कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

कषाया उक्ताः । उदयो विपाकः । कषायाणामुदयात्तीव्र-
परिणामश्चारित्रमोहस्यास्रवो वेदितव्यः ॥ तत्र स्वपरकषायोत्पादनं
तपस्विजनवृत्तदूषणं, संक्लिष्टलिङ्गव्रतधारणादिः कषायवेदनीयस्या-
स्रवः ॥ सद्धर्मोपहसनदीनातिहासबहुविप्रलापोपहासशीलतादिर्हास्य-
वेदनीयस्य । विचित्रक्रीडनपरताव्रतशीलारुच्यादिः रतिवेदनीयस्य ।
परारतिप्रादुर्भावना रतिविनाशनपापशीलसंसर्गादिः अरतिवेदनी-
यस्य । स्वशोकोत्पादनापरशोकप्लुतामिनन्दनादिः शोकवेदनीयस्य ।
स्वभयपरिणामः परभयोत्पादनादिर्भयवेदनीयस्य । कुशलक्रिया-
चारजुगुप्सादिर्जुगुप्सावेदनीयस्य । अलीकाभिधायितातिसन्धानप-
रत्वं पररन्ध्रापेक्षित्वप्रवृद्धरागादिः स्त्रीवेदनीयस्य । स्तोकक्रोधा-
नुत्सुकत्वस्वदारसन्तोषादिः पुँवेदनीयस्य । प्रचुरकषायगुह्येन्द्रियव्य-
परोपणपराङ्मनास्कन्दादिर्नपुंसकवेदनीयस्य ॥

निर्दिष्टो मोहनीयस्यास्रवभेदः । इदानीं तदनन्तरनिर्दिष्ट-
स्यायुषः कारणप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते --

॥ बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

आरम्भः प्राणिपीडाहेतुव्यापारः । ममेदंबुद्धिलक्षणः परि-
ग्रहः । आरम्भाश्च परिग्रहाश्च आरम्भपरिग्रहाः । बहव आरम्भ-
परिग्रहा यस्य सः बह्वारम्भपरिग्रहः । तस्य भावः बह्वारम्भपरिग्र-

हत्वम् ॥ हिंसादिकूरकर्मजस्रप्रवर्तनपरस्वहरणविषयातिगृद्धिकृष्ण-
लेश्याभिजातारौद्रध्यानमरणकालतादिलक्षणो नारकस्यायुष आस्रवो
भवति ॥

आह उक्तो नारकस्यायुष आस्रवः । तैर्यग्योनस्येदानीं
वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

॥ माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहकर्मविशेषस्योदयादाविर्भूत आत्मनः कुटिलभावो
माया निकृतिः तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवो वेदितव्यः । तत्प्रपञ्चो
मिथ्यात्वोपेतधर्मदेशना निःशीलता सन्धानप्रियता नीलकपोतले-
श्यार्तध्यानमरणकालतादिः ॥

आह व्याख्यातस्तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवः । इदानीं मानुष-
स्यायुषः को हेतुरित्यत्रोच्यते—

॥ अल्पास्मभपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्रवो व्याख्यातः । तद्विपरीतो मानुषस्यायुष
इति सङ्क्षेपः ॥ तद्व्यासः— विनीतस्वभावप्रकृतिभद्रताप्रगुणव्यवहार-
तातनुकषायत्वमरणकालासङ्केशतादिः ॥

किमेतावानेव मानुषस्यायुष आस्रव इत्यत्रोच्यते—

॥ स्वभावमार्दवञ्च ॥ १८ ॥

मृदोर्भावो मार्दवम् । स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवम् ।
उपदेशानपेक्षमित्यर्थः ॥ एतदपि मानुषस्यायुष आस्रवः ॥ पृथग्यो-
गकरणं किमर्थं ? उत्तरार्थम् । देवायुष आस्रवोऽपि यथा स्यात् ॥

किमेतदेव द्वितीयं मानुषस्यास्रवो ? नेत्युच्यते—

॥ निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

चशब्दोऽधिकृतसमुच्चयार्थः । अल्पास्मपरिग्रहत्वञ्च निः-
शीलव्रतत्वञ्च ॥ शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि वक्ष्यन्ते ।
निष्क्रान्तः शीलव्रतेभ्यो निःशीलव्रतः । तस्य भावो निःशी-
लव्रतत्वम् ॥ सर्वेषां ग्रहणं सकलायुरास्रवप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ किं
देवायुषोऽपि भवति ? । सत्यम्, भवति भोगभूमिजापेक्षया ॥

अथ चतुर्थस्यायुषः क आस्रव इत्यत्रोच्यते—

॥ सरागसँयमसँयमासँयमाकामनिर्जरा-

बालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

सरागसँयमः सँयमासँयमश्च व्याख्यातौ । अकामनिर्जरा-
अकामश्चारकनिरोधबन्धनमध्येषु क्षुत्तृष्णानिरोधब्रह्मचर्यभूशय्यामल-
धारणपरितापादिः । अकामेन निर्जरा अकामनिर्जरा । बालतपो
मिथ्यादर्शनोपेतमनुपायकायक्लेशप्रचुरं निकृतिबहुलव्रतधारणम् ॥
तान्येतानि दैवस्यायुष आस्रवहेतवो वेदितव्याः ॥

किमेतावानेव दैवस्यायुष आस्रवो? नेत्याह—

॥ सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

किं ? । दैवस्यायुष आस्रव इत्यनुवर्तते ॥ अविशेषाभि-
धानेऽपि सौधर्मादिविशेषगतिः । कुतः ? पृथक्करणात् ॥ यद्येवं,
पूर्वसूत्रे उक्त आस्रवविधिरविशेषेण प्रसक्तः; तेन, सरागसँ-
यमसँयमासँयमावपि भवनवास्याद्यायुष आस्रवौ प्राप्नुतः ॥ नैष
दोषः— सम्यक्त्वाभावे तद्व्यपदेशाभावात्तदुभयमप्यत्रान्तर्भवति ॥

आयुषोऽनन्तरमुद्दिष्टस्य नाम्न आस्रवविधौ वक्तव्ये, तत्राऽ
शुभनाम्न आस्रवप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

योगस्त्रिप्रकारो व्याख्यातः । तस्य वक्रता कौटिल्यम् ।
 विसंवादनमन्यथाप्रवर्तनम् ॥ ननु च नार्थभेदः । योगवक्रतै-
 वान्यथाप्रवर्तनम् ॥ सत्यमेवमेतत्— स्वगता योगवक्रतेत्युच्यते ।
 परगतं विसंवादनं, सम्यग्भ्युदयनिःश्रेयसार्थासु क्रियासु प्रवर्त-
 मानमन्यं तद्विपरीतकायवाङ्मनोभिर्विसंवादयति मैवं कार्षीरेवं
 कुर्विति ॥ एतदुभयमशुभनामकर्मास्रवकारणं वेदितव्यम् ॥ चश-
 ब्देन मिथ्यादर्शनपैशुन्यास्थिरचित्ताकूटमानतुलाकरणपरानिन्दाऽऽ-
 त्मप्रशंसादिः समुच्चीयते ॥

अथ शुभनामकर्मणः क आस्रव इत्यत्रोच्यते—

॥ तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

कायवाङ्मनसामृजुत्वमविसंवादनं च तद्विपरीतम् ॥ चश-
 ब्देन समुच्चितस्य च विपरीतं ग्राह्यम् । धार्मिकदर्शनसद्भावो-
 पनयनसंसरणभीरुताप्रमादवर्जनादि ॥ तदेतच्छुभनामकर्मास्रवकारणं
 वेदितव्यम् ॥ आह किमेतावानेव शुभनाम्न आस्रवविधिरुत
 कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? इत्यत्रोच्यते— यदिदं तीर्थकरनामकर्मा-
 नन्तानुपमप्रभावमचिन्त्यविभूतिविशेषकारणं त्रैलोक्यविजयकरं तस्या-
 स्रवविधिविशेषोऽस्तीति ॥

यद्येवमुच्यतां के तस्यास्रवाः ? इत्यत इंदमारभ्यते—

॥ दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचा-
 रोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सा-
 धुसमाधिवैद्यावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभ-
 क्तिरावश्यकपरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्स-
 लत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

जिनेन भगवताऽर्हत्परमोष्ठिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मोक्षव-
 र्त्मनि रुचिर्दर्शनविशुद्धिः प्रागुक्तलक्षणा । तस्याष्टावङ्गानि—
 निश्शङ्कितत्वं, निष्काङ्क्षिता, विचिकित्साविरहता, अमूढदृष्टिना,
 उपबृंहणं, स्थितीकरणं, वात्सल्यं, प्रभावनं चेति ॥ सम्यग्ज्ञा-
 नादिषु मोक्षसाधनेषु तत्साधनेषु च गुर्वादिषु स्वयोग्यवृत्त्या
 साकार आदरो विनयस्तेन सम्पन्नता विनयसम्पन्नता ॥ अहिं-
 सादिषु व्रतेषु तत्प्रतिपालनार्थेषु च क्रोधवर्जनादिषु शीलेषु
 निरवद्या वृत्तिः शीलव्रतेष्वनतिचारः ॥ जीवादिपदार्थस्वतत्त्ववि-
 षये सम्यग्ज्ञाने नित्यं युक्तता अभीक्ष्णज्ञानोपयोगः ॥ संसा-
 रदुःखान्नित्यभीरुता संवेगः ॥ त्यागो दानं, तन्निविधमाहारदा-
 नमभयदानं ज्ञानदानं चेति । तच्छक्तितो यथाविधि प्रयुज्य-
 मानं त्याग इत्युच्यते ॥ अनिगूहितवीर्यस्य मार्गाविरोधिकाय-
 क्लेशस्तपः ॥ यथा भाण्डागारे दहने समुत्थिते तत्प्रशमनमनु-
 ष्ठीयते बहूपकारत्वात्तथाऽनेकव्रतशीलसमृद्धस्य मुनेस्तपसः कुत-
 श्चिदप्रत्यूहे समुपस्थिते तत्सन्धारणं समाधिः ॥ गुणवत्तुःस्वो-
 पनिपाते निरवद्येन विधिना तदपहरणं वैयावृत्यम् ॥ अर्ह-
 दाचार्यबहुश्रुतेषु प्रवचनेषु च भावविशुद्धियुक्तोऽनुरागो भक्तिः ॥
 यण्णामावश्यकक्रियाणां यथाकालं प्रवर्तनमावश्यकपरिहाणिः ॥
 ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभावना ॥ वत्से
 धेनुवत्सधर्मणि स्नेहः प्रवचनवत्सलत्वम् ॥ तान्येतानि षोडश-
 कारणानि सम्यग्भाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि च तीर्थ-
 करनामकर्मास्रवकारणानि प्रत्येतव्यानि ॥

इदानीं नामास्रवाभिधानानन्तरं गोत्रास्रवे वक्तव्ये सति
 नीचैर्गोत्रस्यास्रवविधानार्थमिदमाह—

॥ परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने

च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥

तथ्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रति इच्छा निन्दा । गुणोद्भावनाभिप्रायः प्रशंसा । यथासंख्यमभिसम्बन्धः— परनिन्दा, आत्मप्रशंसेति ॥ प्रतिबन्धकहेतुसन्निधाने सति अनुद्भूतवृत्तिता अनाविर्भाव उच्छादनम् । प्रतिबन्धकाभावेन प्रकाशवृत्तिता उद्भावनम् ॥ अत्रापि च यथाक्रममभिसम्बन्धः— सद्गुणोच्छादनमसद्गुणोद्भावनमिति ॥ तान्येतानि नीचैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि वेदितव्यानि ॥

अथोच्चैर्गोत्रस्य क आस्रवविधिरत्रोच्यते—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

तदित्यनेन प्रत्यासत्तेर्नीचैर्गोत्रस्यास्रवः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ अनेन प्रकारेण वृत्तिर्विपर्ययः ॥ तस्य विपर्ययस्तद्विपर्ययः ॥ कः पुनरसौ विपर्ययः ? । आत्मनिन्दा, परप्रशंसा, सद्गुणोद्भावनमसद्गुणोच्छादनं च ॥ गुणोत्कृष्टेषु विनयेनावनतिर्नीचैर्वृत्तिः । विज्ञानादिभिरुत्कृष्टस्यापि सतस्तत्कृतमदविरहोऽनहङ्कारताऽनुत्सेकः । तान्येतान्युत्तरस्योच्चैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि भवन्ति ॥

अथ गोलानन्तरमुद्दिष्टस्यान्तरायस्य क आस्रव इत्युच्यते—

॥ विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

दानादीन्युक्तानि दानलाभभोगोपभोगवर्षाणि चेत्यत्र ॥ तेषां विहननं विघ्नः । विघ्नस्य करणं विघ्नकरणमन्तरायस्यास्रवविधिर्वेदितव्यः ॥ अत्र चोद्यते— तत्प्रदोषनिह्वादयो ज्ञानदर्शनावरणादीनां प्रतिनियता आस्रवहेतवो वर्णिताः; किं ते प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतव एव उताविशेषेणेति । यदि प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतव एव, आगमविरोधः प्रसज्यते । आगमे हि

सप्तकर्माणि आयुर्वर्ज्याणि प्रतिक्षणं युगपदास्रवन्तीत्युक्तम् । तद्वि-
रोधः स्यात् ॥ अथाविशेषेणास्रवहेतोर्विशेषनिर्देशो न युक्तः
इति ॥ अत्रोच्यते— यद्यपि तत्प्रदोषादिभिर्ज्ञानावरणादीनां सर्वासां
कर्मप्रकृतीनां प्रदेशबन्धनियमो नास्ति । तथाप्यनुभागनियमहेतु-
त्वेन तत्प्रदोषनिहवादयो विभज्यन्ते ॥ ७ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

आस्रवपदार्थो व्यख्यातस्तत्प्रारम्भकाले एवोक्तं “शुभः
पुण्यस्येति” तत्सामान्येनोक्तम् । तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं कः पुनः
शुभ इत्युक्ते इदमुच्यते—

॥ हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥१॥

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्येवमादिभिः सूतैर्हिंसादयो
निर्देक्ष्यन्ते । तेभ्यो विरमणं विरतिर्व्रतमित्युच्यते ॥ व्रतमभिस-
न्धिकृतो नियमः ॥ इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति वा ॥ ननु
च— हिंसादयः परिणामविशेषा अभ्रुवाः कथं तेषामर्पादानत्वमु-
च्यते? बुद्ध्यपाये भ्रुवत्त्रिविवक्षोपपत्तेः ॥ यथा धर्माद्विरमतीत्यत्र
य एष मनुष्यः सम्भिन्नबुद्धिः स पश्यति— दुष्करो धर्मः फलं
चास्य श्रद्धामात्रगम्यमिति स्वबुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते ॥ एवमि-

१ भ्रवमपायेऽर्पादानमिति सूत्रस्य सद्भावात् ॥ २ प्रेक्षापूर्वका-
रीत्यभिप्रायः ॥ ३ आलोचयति ॥

हापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी स पश्यति— य एते हिंसादयः परिणामास्ते पापहेतवः पापकर्मणि प्रवर्तमानानिहैव राजानो दण्डयन्ति परत्र च दुःखमाप्नुवन्तीति— स्वबुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते ॥ ततो बुद्ध्या ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेरपादानत्वं युक्तम् ॥ विरति-शब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते— हिंसाया विरतिः, अनृताद्विरतिरित्येवमादि ॥ तत्र— अहिंसाव्रतमादौ क्रियते प्रधानत्वात् । सत्यादीनि हि तत्परिपालनार्थानि सस्यस्य वृत्तिपरिक्षेपवत् ॥ सर्वसावधानिवृत्तिलक्षणसामायिकापेक्षया एकं व्रतं, तदेव छेदोपस्थापनापेक्षया पञ्चविधमिहोच्यते ॥ ननु च— अस्य व्रतस्यास्रवहेतुत्वमनुपपन्नं सँवरहेतुष्वन्तर्भावात् । सँवरहेतवो वक्ष्यन्ते गुप्तिसमित्यादयः । तत्र दशविधे धर्मे सँर्यमे वा व्रतानामन्तर्भाव इति ॥ नैष दोषः— तत्र सँवरो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते । प्रवृत्तिश्चात्र दृश्यते हिंसानृतादत्तादानादिक्रियाप्रतीतिः, गुप्त्यादिसँवरपरिकर्मत्वाच्च ॥ व्रतेषु हि कृतपरिकर्मा साधुः सुखेन सँवरं करोतीति ततः पृथक्त्वेनोपदेशः क्रियते ॥ ननु च— षष्ठमणुव्रतमस्ति रात्रिभोजनविरमणं तदिहोपसंख्यातव्यम् । न । भावनास्वन्तर्भावात् । अहिंसाव्रतभावना हि वक्ष्यन्ते । तत्र आलोकितपानभोजनभावना कार्येति ॥

तस्य पञ्चतयस्य व्रतस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

देशः एकदेशः । सर्वः सकलः । देशश्च सर्वश्च देशसर्वो ताभ्यां देशसर्वतः । विरतिरित्यनुवर्तते । अणु च महच्चाणुमहती । व्रताभिसम्बन्धान्नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥ यथासंख्यमभिसम्बध्यते । देशतो विरतिरणुव्रतं सर्वतोविरतिर्महाव्रतामिति द्विधा भिद्यते

१ दशविधधर्मान्यतमे.

प्रत्येकं व्रतम् ॥ एतानि व्रतानि भावितानि वरौषधवद्यत्नवते
दुःखनिवृत्तिनिमित्तानि भवन्ति ॥

किमर्थं कथं वा भावनं तेषामित्यतोच्यते---

॥ तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्चपञ्च ॥ ३ ॥

तेषां व्रतानां स्थिरीकरणायैकैकस्य व्रतस्य पंचपंच भावना
वेदितव्याः ॥

यथेवमाद्यस्याहिंसाव्रतस्य भावनाः का इत्यत्रोच्यते—

॥ वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालो-
कितपानभोजनानि पञ्च ॥ ४ ॥

वाग्मुक्तिः । मनोगुप्तिः । इर्यासमितिः । आदाननिक्षेपण-
समितिः । आलोकितपानभोजनमित्येताः पञ्चाहिंसाव्रतस्य भावनाः ॥

अथ द्वितीयस्य व्रतस्य का इत्यत्रोच्यते—

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनु-
वीचिभाषणं च पञ्च ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यानम् । लोभप्रत्याख्यानम् । भीरुत्वप्रत्याख्या-
नम् । हास्यप्रत्याख्यानम् । अनुवीचिभाषणं चेत्येताः पञ्चभाषनाः
सत्यव्रतस्य ज्ञेयाः ॥ अनुवीचिभाषणं निरवधानुभाषणमित्यर्थः ॥

इदानीं तृतीयस्य व्रतस्य का भावना इत्यत्राह—

॥ शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्षशुद्धि-
सद्धर्माविसंवादाः पञ्च ॥ ६ ॥

शून्यागारेषु गिरिगुहातरुकोटरादिष्वावासः । परकीयेषु च

विमोचितेष्ववासाः । परेषामुपरोधाकरणम् । आचारशास्त्रमार्गेण
भैक्षशुद्धिः । ममेदं तवेदमिति सधर्मभिरविसंवादः । इत्येताः
पञ्चादत्तादानविरमणव्रतस्य भावनाः ॥

अथेदानीं ब्रह्मचर्यव्रतस्य भावना वक्तव्या इत्येताह—

॥ स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरता-
नुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पञ्च ॥७॥

त्यागशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । स्त्रीरागकथाश्रवणत्यागः ।
तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणत्यागः । पूर्वरतानुस्मरणत्यागः । वृष्येष्टरस-
त्यागः । शरीरसंस्कारत्यागश्चेति चतुर्थव्रतस्य भावनाः पञ्च
विज्ञेयाः ॥

अथ पञ्चमव्रतस्य भावनाः का इत्यत्रोच्यते—

॥ मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरोगद्वेषवर्जनानि पञ्च ॥८॥

पञ्चानामिन्द्रियाणां स्पर्शनादीनामिष्टानिष्टेषु विषयेषूपनिप-
तितेषु स्पर्शादिषु रागद्वेषवर्जनानि पञ्च आर्किचन्यस्य व्रतस्य
भावनाः प्रत्येतव्याः ॥

किञ्चान्यद्यथाऽमीषां व्रतानां द्रढिमार्थं भावनाः प्रतीयन्ते
तद्विपश्चिद्भिरिति भावनोपदेशः, तथा तदर्थं तद्विरोधिष्वपीत्याह—

॥ हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां क्रियाणां विनाशकप्रयोगोऽपायः ।
अवद्यं गर्ह्यम् । अपायश्चावद्यं चापायावद्ये तयोर्दर्शनमपाया-
वद्यदर्शनं भावयितव्यम् ॥ कः? इहामुत्र च । केषु? हिंसा-
दिषु ॥ कथमिति चेदुच्यते— हिंसायां तावत्, हिंसो हि नित्योद्वेज-
नोयः सततानुबद्धवैरश्च इह च वधबन्धपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते ।

प्रेत्य चाशुभां गतिम् । गर्हितश्च भवतीति हिंसायां व्युपरमः श्रेयान् ॥ तथा अनृतवादी अश्रद्धेयो भवति इहैव च जिह्वा-छेदादीन् प्रतिलभते । मिथ्याख्यानदुःखितेभ्यश्च बद्धवैरेभ्यो बहूनि व्यसनान्यवामोति प्रेत्य चाशुभां गतिं, गर्हितश्च भवतीति अनृतवचनात् व्युपरमः श्रेयान् ॥ तथा स्तेनः परद्रव्यापहरणासक्तः सर्वस्योद्वेजनीयो भवति । इहैव चाभिघातवधबन्धहस्तपादकर्णनासो-त्तरौष्ठच्छेदनभेदनसर्वस्वहरणादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं, गर्हितश्च भवतीति स्तेयात् व्युपरतिः श्रेयसी ॥ तथा अब्रह्मचारी मदविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तो वनगज इव वासितावञ्चितो विवशो वध-बन्धनपरिक्लेशाननुभवति । मोहाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानभिज्ञो न किञ्चित्कुशलमाचरति । पराङ्गनालिङ्गनसङ्गकृततरतिश्चैव वैरानु-बन्धिनो लिङ्गच्छेदनवधबन्धसर्वस्वहरणादीनपायान् प्राप्नोति । प्रेत्य चाशुभां गतिमश्नुते, गर्हितश्च भवति, अतो विरतिरात्माहिता ॥ तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव गृहीतमांसखण्डोऽन्येषां तदर्थिनां पतन्निणामिहैव तस्कारादीनामभिववनीयो भवति । तदर्जनरक्षण-प्रयत्नकृतांश्च दोषान् बहूनवामोति न चास्य तृप्तिर्भवति इन्धनै-रिवामेः । लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानपेक्षो भवति प्रेत्य चाशुभां गतिमास्कन्दते । लुब्धोऽयमिति गर्हितश्च भवतीति तद्विरमणं श्रेयः ॥ एवं हिंसादिष्वपायावधदर्शनं भावनीयम् ॥

हिंसादिषु भावनान्तरप्रतिपादनार्थमाह—

॥ दुःखमेव वा ॥ १० ॥

हिंसादयो दुःखमेवेति भावयितव्याः ॥ कथं हिंसादयो दुःखम् ? दुःखकारणत्वात् । यथा अन्नं वै प्राणा इति ॥ कार-णस्य कारणत्वाद्वा यथा धनं प्राणा इति । धनकारणमन्नपानं अन्नपानकारणाः प्राणा इति ॥ तथा हिंसादयोऽसद्वेद्यकर्मकारणम् ।

असद्वेद्यकर्म च दुःखकारणमिति दुःखकारणे दुःखकारणकारणे वा
दुःखोपचारः ॥ तदेतत् दुःखमेवेति भावनं परात्मसाक्षिकमवग-
न्तव्यम् (?) ॥ ननु च तत्सर्वं न दुःखमेव विषयरतिसुखसद्भावात् ।
न तत्सुखं वेदनाप्रतिकारत्वात्कच्छूकण्डूयनवत् ॥

पुनरपि भावनान्तरार्थमाह—

॥ मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणा-
धिकक्लिश्यमानाविनेयेषु ॥ ११ ॥

प्रेषां दुःखानुत्पत्त्यभिलाषो मैत्री । वदनप्रसादादिभिरभि-
व्यज्यमानान्तर्भक्तिरागः प्रमोदः । दीनानुग्रहभावः कारुण्यम् ।
रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थ्यम् । दुष्कर्मविपाकवशान्नाना-
योनिषु सीदन्तीति सत्त्वा जीवाः । सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा
गुणाधिकाः । असद्वेद्योदयापादितक्लेशाः क्लिश्यमानाः । तत्त्वार्थ-
श्रवणग्रहणाभ्यामसम्पादितगुणा अविनेयाः । एतेषु सत्त्वादिषु
यथासंख्यं मैत्र्यादीनि भावयितव्यानि ॥ सर्वसत्त्वेषु मैत्री, गुणा-
धिकेषु प्रमोदः, क्लिश्यमानेषु कारुण्यं, अविनेयेषु माध्यस्थमित्येवं
भावयतः पूर्णान्यहिंसादीनि व्रतानि भवन्ति ॥

पुनरपि भावनान्तरमाह—

॥ जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥ १२ ॥

जगत्स्वभावस्तावदनादिरनिधनो वेत्रासनश्लरीमृदङ्गनिभः ।
अत्र जीवा अनादिसंसारेऽनन्तकालं नानायोनिषु दुःखं भोजं-
भोजं पर्यटन्ति । न चात्र किञ्चिन्नियतमस्ति । जलबुद्बुदोपमं

१ अत्र ' परत्रात्रसाक्षिकमिति पाठस्तालपत्रपुस्तके वर्तते ।
परन्नात्मसाक्षिकमित्यन्यः पाठस्तृतीयपुस्तके वर्तते ॥

जीवितं, विद्युन्मेघादिविकारचपला भोगसम्पद इत्येवमादि जगत्स्व-
भावचिन्तनात्संसारारसैवेगो भवति ॥ कायस्वभावश्च अनित्यता दुःख-
हेतुत्वं निःसारता अशुचित्वमित्येवमादि ॥ कायस्वभावचिन्तनाद्वि-
षयरागनिवृत्तेर्वैराग्यमुपजायते इति जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ ॥

अत्राह उक्तं भगवता हिंसादिनिवृत्तिर्त्रितमिति, तत्र
न जानीमः के हिंसादयः क्रियाविशेषा इत्यत्रोच्यते । युगप-
द्वक्तुमशक्यत्वात्तल्लक्षणनिर्देशस्य क्रमप्रसङ्गे याऽसावादौ चोदिता
सैव तावदुच्यते—

॥ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

प्रमादः सकषायत्वं तद्वानात्मपरिणामः प्रमत्तः प्रमत्तस्य
योगः प्रमत्तयोगः तस्मात्प्रमत्तयोगात् इन्द्रियादयो दशप्राणास्तेषां
यथासंभवं व्यपरोपणं वियोगकरणं हिंसेत्यभिधीयते ॥ सा प्राणिनो
दुःखहेतुत्वादर्धहेतुः ॥ प्रमत्तयोगादिति विशेषणं केवलं प्राणव्य-
परोपणं नाधर्मायेति ज्ञापनार्थम् ॥ उक्तं च— वियोजयति चासु-
भिर्न च वधेन संयुज्यते इति ॥ उक्तं च— उच्चालिदंमि पादे
इरियासमिदस्स णिगमट्ठाणे । आवादेज्ज कुळिङ्गो मरेज्ज तं
जोगमासेज्ज ॥ १ ॥ णहि तस्स तण्णिमित्तो बन्धो सुहमोवि
देस्सिदो समये ॥ मुच्छापारिग्गहोत्ति य अइस्सप्पपमाणदो भणिदो
॥ २ ॥ ननु च प्राणव्यपरोपणाभावेऽपि प्रमत्तयोगमात्रादेव
हिंसेष्येत । उक्तं च— मरदु व जियदु व जीवो अयदा-
चारस्स णिच्छिदा हिंसा । पयदस्स णत्थि बन्धो हिंसामि-
त्तेण समिदस्स ॥ १ ॥ इति । नैष दोषः । अत्रापि प्राणव्य-

१ एकेन्द्रियादिषु यावतां सम्भवस्तावतां व्यपरोपणम् । २ त्रियेत
३ पादयोगम्. ४ आसाद्य. ५ अध्यात्म ॥

परोपणमस्ति भावलक्षणम् ॥ तथा चोक्तम्— स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान् ॥ पूर्वं प्राण्यन्तराणान्तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः ॥ १ ॥ इति ॥

आह अभिहितलक्षणा हिंसा; तदनन्तरोद्दिष्टमनृतं किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

॥ असदभिधानमनृतम् ॥ १४ ॥

सच्छब्दः प्रशंसावाची न सदसदप्रशस्तमिति यावत् । असतोऽर्थस्याभिधानमसदभिधानमनृतम् ॥ ऋतं सत्यं न ऋतमनृतम् ॥ किं पुनरप्रशस्तं ? प्राणिपीडाकरं यत्तदप्रशस्तम् ॥ विद्यमानार्थविषयं वा अविद्यमानार्थविषयं वा ॥ उक्तं च— प्रागेवाहिंसाप्रतिपालनार्थमितरद्वृतमिति । तस्माद्विंसाकर्मवचोऽनृतमिति निश्चेयम् ॥

अथानृतानन्तरमुद्दिष्टं यत्स्तेयं तस्य किं लक्षणमित्यत आह—

॥ अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १५ ॥

आदानं ग्रहणमदत्तस्यादानमदत्तादानं स्तेयमित्युच्यते । यद्येवं कर्मनोर्मग्रहणमपि स्तेयं प्राप्नोति अन्येनादत्तत्वात् ॥ नैष दोषः । दानादाने यत्र सम्भवतस्तत्रैव स्तेयव्यवहारः । कुतः ? अदत्तग्रहणसामर्थ्यात् ॥ एवमपि भिक्षोर्ग्रामनगरादिषु भ्रमणकाले रथ्याद्वारादिप्रवेशाददत्तादानं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । सामान्येन मुक्तत्वात् ॥ तथाहि— अयं भिक्षुः पिहितद्वारादिषु न प्रविशति अमुक्तत्वात् ॥ अथवा प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते प्रमत्तयोगाददत्तादानं यत् तत्स्तेयमित्युच्यते ॥ न च रथ्यादि प्रविशतः प्रमत्तयोगोऽस्ति । तेनैतदुक्तं भवति यत्र संक्षेपशपरिणामेन प्रवृत्तिस्तत्र स्तेयं भवति बाह्यवस्तुनो ग्रहणे वाऽग्रहणे च ॥

अथ चतुर्थमब्रह्म किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

॥ मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥

स्त्रीपुंसयोश्चारित्रमोहोदये सति रागपरिणामाविष्टयोः पर-
स्परस्पर्शनं प्रति इच्छा मिथुनम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्यु-
च्यते । न सर्वं कर्म । कुतः—लोके शास्त्रे च तथा प्रसिद्धे ।
लोके तावदागोपालादिप्रसिद्धं स्त्रीपुंसरागपरिणामनिमित्तं चेष्टितं
मैथुनमिति । शास्त्रेऽपि अश्ववृषभयोर्मैथुनेच्छायामित्येवमादिषु तदेव
गृह्यते ॥ अपि च प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते तेन स्त्रीपुंसमिथुनविषयं
रतिसुखार्थं चेष्टितं मैथुनमिति गृह्यते न सर्वम् ॥ अहिंसादयो
धर्मा यस्मिन् परिपाल्यमाने बृंहन्ति वृद्धिसुपयान्ति तदब्रह्म ।
न ब्रह्म अब्रह्म । किं तत् ? मैथुनम् ॥ तत्र हिंसादयो दोषाः
पुण्यन्ति ॥ यस्मान्मैथुनसेवनप्रवणः स्थास्नूश्चरिणून् प्राणिनो
हिनस्ति । मृषावादमाचष्टे । अदत्तमादत्ते । सचेतनमितरच्च परिग्रहं
गृह्णाति ॥

अथ पञ्चमस्य परिग्रहस्य किं लक्षणमित्यत आह—

॥ मूर्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्छेत्युच्यते । का मूर्छा ? बाह्यानां गोमहिषमणिमुक्ता-
दीनां चेतनाचेतनानां रागादीनामुपधीनां च संरक्षणार्जनसंस्कारा-
दिलक्षणाव्यावृत्तिर्मूर्छा ॥ ननु च—लोके वातादिप्रकोपविशेषस्य
मूर्छेति प्रसिद्धिरस्ति तद्ग्रहणं कस्मान्न भवति ? सत्यमेवैतत् ।
मूर्छतिरयं मोहसामान्ये वर्तते । सामान्यचोदनाश्च विशेषेष्वव-
तिष्ठन्त इत्युक्ते विशेषे व्यवस्थितः परिगृह्यते । परिग्रहप्रकरणात् ॥
एवमपि बाह्यस्य परिग्रहत्वं न प्राप्नोति । अध्यात्मिकस्य संग्रह-
णात् ॥ सत्यमेवैतत्—प्रधानत्वादभ्यन्तर एव संगृह्यते । असत्यपि

बाह्ये ममेदमिति सङ्कल्पवान् सपरिग्रहो भवति ॥ अथ बाह्यः परिग्रहो न भवत्येव । भवति च मूर्छाकारणत्वाद्यदि ममेदमिति, सङ्कल्पपरिग्रहसञ्ज्ञानाद्यपि परिग्रहः प्राप्नोति; तदपि हि ममेदमिति सङ्कल्प्यते रागादिपरिणामवत् ॥ नैष दोषः— प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते । ततो ज्ञानदर्शनचारित्र्यवतोऽप्रमत्तस्य मोहाभावान्न मूर्छाऽस्तीति निःपरिग्रहत्वं सिद्धम् ॥ किञ्च तेषां ज्ञानादीनामहेयत्वादात्मस्वभावत्वादपरिग्रहत्वं । रागादयः पुनः कर्मोदयतन्त्रा इति अनात्मस्वभावत्वाद्धेयाः । ततस्तेषु सङ्कल्पः परिग्रह इति युज्यते । तन्मूलाः सर्वे दोषाः ॥ ममेदमिति हि सति संकल्पे संरक्षणादयः सञ्जायन्ते । तत्र च हिंसाऽवश्यम्भाविनी । तदर्थमनृतं जल्पति । चौर्यं वा आचरति । मैथुने च कर्मणि प्रयतते । तत्प्रभवा नरकादिषु दुःखप्रकाराः ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण हिंसादिदोषदर्शिनोऽहिंसादिगुणाहितचेतसः परमप्रयत्नस्याहिंसादीनि व्रतानि यस्य सन्ति सः—

॥ निश्शल्यो व्रती ॥ १८ ॥

शृणाति हिनस्तीति शल्यम् । शरीरानुप्रवेशिकाण्डादिप्रहरणं तच्छल्यमिव शल्यं; यथा तत् प्राणिनो बाधाकरं तथा शरीरमानसबाधाहेतुत्वात्कर्मोदयविकारः शल्यमित्युपचर्यते ॥ तन्निविधम्— मायाशल्यम् । निदानशल्यम् । मिथ्यादर्शनशल्यमिति ॥ माया निकृतिर्विज्ञाना । निदानं विषयभोगाकाङ्क्षा । मिथ्यादर्शनमतत्त्वश्रद्धानम् । एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यान्निष्क्रान्तो निश्शल्यो व्रती इत्युच्यते ॥ अत्र चोद्यते— शल्याभावान्निःशल्यः ताभिसम्बन्धाद्गती, न निश्शल्यत्वाद्गती भवितुमर्हति । नहि देवदत्तो दण्डसम्बन्धाच्छली भवति इत्यत्रोच्यते— उभयविशेषणविशिष्टत्वान्न

हिंसाद्युपरातिमात्रसम्बन्धात् व्रती भवत्यन्तरेण शल्याभावम् । सति शल्यापगमे व्रतसम्बन्धात् व्रती विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते । बहुक्षीरघृताभावात्सतीष्वपि गोषु न गोमाँस्तथा सशल्यत्वात्सत्त्वपि व्रतेषु न व्रती ॥

यस्तु निःशल्यः स व्रती । तस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थिभिः अङ्गयते इति अगारं वेश्म, तद्वानगारी । न विद्यते अगारमस्येत्यनगारः ॥ द्विविधो व्रती अगारी अनगारश्चेति ॥ ननु चात्र विपर्ययोऽपि प्राप्नोति— शून्यागारदेवकुलाद्यावासस्य मुनेरगारित्वं, अनिवृत्तविषयतृष्णस्य कुतश्चित्कारणाद् गृहं विमुच्य वने वसतोऽनगारत्वञ्च प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ चारित्रमोहोदये सत्यगारसम्बन्धं प्रत्यनिवृत्तः परिणामो भावागारमित्युच्यते ॥ स यस्यासावगारी ॥ वने वसन्नपि च गृहे वसन्नपि तदभावादनगार इति च भवति ॥ ननु चागारिणो व्रतित्वं न प्राप्नोति असकलव्रतत्वात् ॥ नैष दोषः । नैगमादिनयापेक्षया अगारिणोऽपि व्रतित्वमुपपद्यते । नगरावासवत् ॥ यथा गृहे अपवरके वा वसन्नपि नगरावास इत्युच्यते । तथा असकलव्रतोऽपि नैगमसंग्रहव्यवहारनयापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ॥

अत्राह किं हिंसादीनामन्यतमस्माद्यः प्रतिनिवृत्तः स खल्वगारी व्रती ? नैवम् ॥ किं तर्हि ? पञ्चतय्या अपि विरतेर्वैकल्येन विवक्षित इत्युच्यते—

॥ अणुव्रतोऽगारी ॥ २० ॥

अणुशब्दोऽल्पवचनः । अणूनि व्रतान्यस्य अणुव्रतोऽगारी-
त्युच्यते ॥ कथमस्य व्रतानामणुत्वं ? सर्वसाधननिवृत्यसम्भवात् ॥
कुतस्तर्थासौ निवृत्तः ? त्रसप्राणिव्यपरोपणान्निवृत्तः अगारीत्योच-
मणुव्रतम् ॥ स्नेहमोहादिवशाद् गृहविनाशे ग्रामविनाशे वा कारण-
मित्यभिप्रतादसत्यवचनान्निवृत्तो गृहीति द्वितीयमणुव्रतम् ॥ अन्य-
पीडाकरपार्थिवभयादिवशादवश्यं परित्यक्तमपि यददत्तं ततः प्रति-
निवृत्तादरः श्रावक इति तृतीयमणुव्रतम् ॥ उपात्ताया अनुपात्ता-
यांश्च पराङ्मनायाः सङ्गान्निवृत्तरतिर्गृहीति चतुर्थमणुव्रतम् ॥ धन-
धान्यक्षेत्रादीनामिच्छावशात् कृतपरिच्छेदो गृहीति पञ्चममणुव्रतम् ॥

आह अपरित्यक्तगारस्य किमेतावानेव विशेषः आहोस्वि-
दस्ति कश्चिदन्योऽपीत्यत आह—

॥ दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासो-
पभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ॥

विरतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । दिग्विरतिः । देश-
विरतिः । अनर्थदण्डविरतिरिति ॥ एतानि त्रीणि गुणव्रतानि
व्रतशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् ॥ तथा सामायिकव्रतम् । प्रोष-
धोपवासव्रतम् । उपभोगपरिभोगपरिमाणव्रतम् । अतिथिसंविभाग-
व्रतमिति ॥ एतैर्व्रतैः सम्पन्नो गृही विरताविरत इत्युच्यते ।
तद्यथा— दिक्प्राच्यादिः तत्र प्रसिद्धैरभिज्ञानैरवधिं कृत्वा निय-
मनं दिग्विरतिव्रतम् ॥ ततो बहिस्तस्यावरव्यपरोपणनिवृत्तेर्भहा-
व्रतत्वमवसेयम् । तत्र लाभे सत्यपि परिणामस्य निवृत्तेर्लोभनिरा-
सश्च कृतो भवति ॥ ग्रामादीनामवधृतपरिमाणप्रदेशो देशः । ततो
बहिर्निवृत्तिर्देशविरतिव्रतम् । पूर्ववद्बहिर्भट्टाव्रतत्वं व्यवस्थाप्यम् ॥
असत्युपकारे पापादानहेतुरनर्थदण्डः । ततो विरतिरनर्थदण्डविरतिः ॥

अनर्थदण्डः पंचविधः । अपध्यानम् । पापोपदेशः । प्रमादाचरितम् ।
 हिंसाप्रदानम् । अशुभश्रुतिरिति ॥ तत्र परेषां जयपराजयवधवन्ध-
 नाङ्गच्छेदपरस्वहरणादि कथं स्यादिति मनसा चिन्तनमपध्यानम् ॥
 तिर्यक्केशवाणिज्यप्राणिवधकारम्भकादिषु पापसंयुक्तं वचनं पापोप-
 देशः ॥ प्रयोजनमन्तरेण वृक्षादिच्छेदनभूमिकुट्टनसलिलसेचनोपव-
 धकार्यं प्रमादाचरितम् ॥ विषकण्टकशस्त्राभिरञ्जुकशादण्डादिहिं-
 सोपकरणप्रदानं हिंसाप्रदानम् ॥ हिंसागारादिप्रवर्धनदुष्टकथाश्रव-
 णशिक्षणव्यापृतिरशुभश्रुतिः ॥ समेकीभावे वर्तते । तद्यथा सङ्गतं
 घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते एकीभूतमिति गम्यते । एकत्वेन अन्यं
 गमनं समयः, समय एव सामायिकं, समयः प्रयोजनमस्येति वा
 विगृह्य सामायिकम् ॥ इयति देशे एतावति काले इत्यवधारिते
 सामायिके स्थितस्य महाव्रतत्वं पूर्ववद्वेदितव्यम् ॥ अणुस्थूलकृ-
 तर्हिंसादिनिवृत्तेस्संयमप्रसङ्ग इति चेन्न । तद्धातिकर्मोदयासद्भावात् ॥
 महाव्रतत्वाभाव इति चेदुपचाराद्राजकुले सर्वगतचैत्राभिधानवत् ॥
 प्रोषधशब्दः पर्वपर्यायवाची ॥ शब्दादिग्रहणं प्रति निवृत्तौत्सु-
 क्रयानि पञ्चापीन्द्रियाण्युपेत्य तस्मिन् वसन्तीत्युपवासः । चतुर्विधा-
 हारपरित्याग इत्यर्थः ॥ प्रोषधे उपवासः प्रोषधोपवासः । स्वशरीर-
 संस्कारकारणस्नानगन्धमाल्याभरणादिविरहितः शुभावकाशे साधु-
 निवासे चैत्यालये स्वप्रोषधोपवासगृहे वा धर्मकथाचिन्तनाबहि-
 तान्तःकरणः सन्नुपवसेत् निराश्रमश्रावकः ॥ उपभोगोऽशनपान-
 गन्धमाल्यादिः । परिभोग आच्छादनप्रावरणालङ्कारशयनासनेगृह-
 यानवाहनादिः । तयोः परिमाणमुपभोगपरिभोगपरिमाणम् ॥ मधु
 मांसं मद्यञ्च सदा परिहर्तव्यं तस्यघातान्निवृत्तचेतसा ॥ केतकमर्जुन-
 पुष्पादीनि शृंगवेरमूलकादीनि बहुजन्तुयोनिस्थानान्यनन्तक्राश्रव्य-
 पदेशार्हाणि परिहर्तव्यानि बहुघाताल्पफलत्वात् ॥ यानवाहनाभर-

णादिष्वेतावदेवेष्टमतोऽन्यदनिष्टमित्यनिष्टान्निवर्तनं कर्तव्यं कालनि-
यमेन यावज्जीवं वा यथाशक्ति ॥ सँयममविनाशयन्नततीत्यतिथिः ।
अथवा नास्य तिथिरस्तीत्यतिथिः अनियतकालागमन इत्यर्थः ॥
अतिथये सँविभागोऽतिथिसँविभागः । स चतुर्विधः— भिक्षोपकरणौ-
षधप्रतिश्रयभेदात् ॥ मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये सँयमपरायणाय
शुद्धाय शुद्धचेतसा निरवद्या भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च
सम्यग्दर्शनाद्युपबृंहणानि दातव्यानि । औषधमपि योग्यमुपयोज-
नीयम् । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति ॥ च
शब्दो वक्ष्यमाणगृहस्थधर्मसमुच्चयार्थः ॥

कः पुनरसौ ?—

॥ मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

स्वपरिणामोपासस्यायुष इन्द्रियाणां बलानां च कारणवशा-
त्सङ्ख्यो मरणम् । अन्तग्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थम् । मरणमन्तः
मरणान्तः । स प्रयोजनमस्य इति मारणान्तिकी ॥ सम्यक्कायक-
षायलेखना सल्लेखना । कायस्य बाह्यस्याभ्यन्तराणां च कषायाणां
तत्कारणहापनक्रमेण सम्यग्लेखना सल्लेखना । तां मारणान्तिकीं
सल्लेखनां जोषिता सेविता गृहीत्यभिसम्बध्यते ॥ ननु च विस्प-
ष्टार्थं सेवितेत्येवं वक्तव्यम् । न । अर्थविशेषोपपत्तेः । न केवलं
सेवनमिह परिगृह्यते । किं तर्हि ? प्रीत्यर्थोऽपि— यस्मादसत्यां
प्रीतौ बलान्न सल्लेखना कार्यते । सत्यां हि प्रीतौ स्वयमेव
करोति ॥ स्यान्मतमात्मबधः प्राप्नोति स्वाभिसन्धिपूर्वकायुरादिनि-
वृत्तेः ॥ नैष दोषः । अप्रमत्तत्वात् । प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं
हिंसेत्युक्तम् । न चास्य प्रमादयोगोऽस्ति । कुतः ? रागाद्यभावात् ।

१ तिथिपूर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ॥ अतिथिं तं
विजानीयाच्छेषमभ्यागतं विदुः ॥ १ ॥

रागद्वेषमोहाविष्टस्य हि विषशस्त्राद्युपकरणप्रयोगवशादात्मानं व्रतः स्वघातो भवति, न सल्लेखनां प्रतिपन्नस्य रागादयः सन्ति ततो नात्मबधदोषः ॥ उक्तं च— रागादीणमणुष्या अहिंसगर्तोत्ति भासिदं समये । तेसिं चेदुप्पत्ती हिंसेत्ति जिणेहि णिदिट्ठा ॥१॥ किञ्च— मरणस्यानिष्टत्वाद्यथा वणिजो विविधपण्यदानादानसञ्चयपरस्य स्वगृहविनाशोऽनिष्टः, तद्विनाशकारणे च कुतश्चिदुपस्थिते यथाशक्ति च परिहरति, दुःपरिहारे च पण्यविनाशो यथा न भवति तथा यतते एवं गृहस्थोऽपि व्रतशीलपण्यसञ्चये प्रवर्तमानः तदाश्रयस्य न पातमभिवाञ्छति । तदुपप्लवकारणे चोपस्थिते स्वगुणाविरोधेन परिहरति । दुःपरिहारे च यथा स्वगुणविनाशो न भवति तथा प्रयतत इति कथमात्मबधो भवेत् ॥

अत्राह निःशल्यो व्रतीत्युक्तं तत्र च तृतीयं शल्यं मिथ्यादर्शनम् । ततः सम्यग्दृष्टिना व्रतिना निःशल्येन भवितव्यमित्युक्तं तत्सम्यग्दर्शनं किं सापवादं निरपवादमिति ? उच्यते— कस्यचिन्मोहनीयावस्थाविशेषात्कदाचिदिमे भवन्त्यपवादाः—

॥ शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः

सम्यग्दृष्टेरातिचाराः ॥ २३ ॥

निःशङ्कितत्वादयो व्याख्याता दर्शनविशुद्धिरित्यत्र । तत्प्रतिपक्षभूताः शङ्कादयो वेदितव्याः । अथ प्रशंसासंस्तवयोः को विशेषः ? मनसा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानचारित्रगुणोद्भावनं प्रशंसा, भूताभूतगुणोद्भाववचनं संस्तव इत्ययमनयोर्भेदः ॥ ननु च सम्यग्दर्शनमष्टाङ्गमुक्तं तस्यातिचारैरप्यष्टभिर्भवितव्यम् ॥ नैष दोषः ॥ व्रतशीलेषु पञ्चपञ्चातिचारा इत्युत्तरत्र विवक्षुणाऽऽचार्येण प्रशं-

१ अनुत्पाद इत्यर्थः २ अहिंसकत्वमिति.

सासंस्तवयोरितरौ नतिचारानन्तर्भाव्य पञ्चैवातिचारा उक्ताः ॥

आह सम्यग्दृष्टेरतिचारा उक्ताः किमेवं व्रतशीलेष्वपि भवन्तीति । ओमित्युक्त्वा तदतिचारसंख्यानिर्देशार्थमाह—

॥ व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ २४ ॥

व्रतानि च शीलानि च व्रतशीलानि तेषु व्रतशीलेषु । शीलग्रहणमनर्थकम्, व्रतग्रहणेनैव सिद्धेः ॥ नानर्थकम्—विशेषज्ञापनार्थं व्रतपरिरक्षणार्थं शीलमिति दिग्विरत्यादीनीह शील-ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥

अगार्यधिकारात् अगारिणो व्रतशीलेषु पञ्च पञ्चाति-चारा वक्ष्यमाणा यथाक्रमं वेदितव्याः । तद्यथा—आद्यस्य ताव-दहिंसाव्रतस्य—

॥ बन्धवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

अभिमतदेशगतिनिरोधहेतुर्बन्धः ॥ दण्डकशावेत्रादिभिरभि-घातः प्राणिनां वधः । न प्राणव्यपरोपणम् । ततः प्रागेवास्य विनिवृत्तत्वात् ॥ कर्णनासिकादीनामवयवानामपनयनं छेदः ॥ न्याय्यभारादतिरिक्तबाहनमतिभारारोपणम् ॥ गवादीनां क्षुत्पि-साबाधाकरणमन्नपाननिरोधः ॥ एते पञ्चाहिंसाणुव्रतस्यातिचाराः ॥

॥ मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रिया-

न्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः ॥ २६ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थेषु क्रियाविशेषेषु अन्यस्यान्यथा प्रव-र्तनमतिसन्धापनं वा मिथ्योपदेशः । यत्स्त्रीपुंसाभ्यामेकान्तेऽनुष्ठि-तस्य क्रियाविशेषस्य प्रकाशनं तद्रहोभ्याख्यानं वेदितव्यम् । अन्येनानुक्तं यत्किञ्चित्प्रयोगवशादेवं तेनोक्तमनुष्ठितमिति वंच-

नानिमित्तं लेखनं कूटलेखक्रिया । हिरण्यादेर्द्रव्यस्य निक्षेप्तुर्नि-
स्मृतसंख्यस्याल्पसंख्येयमादधानस्यैवमित्यनुज्ञानवचनं न्यासाप्रहारः ।
अर्थप्रकरणाङ्गविकारभूनिक्षेपणादिभिः पराकृतमुपलभ्य तदाविष्क-
रणप्रसूयादिनिमित्तं यत्तत्साकारमन्त्रभेद इति कथ्यते ॥ त एते
सत्याणुव्रतस्य पञ्चातिचारा बोद्धव्याः ॥

॥ स्तेनप्रयोगतदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीना-
धिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥

मुष्णन्तं स्वयमेव वा प्रयुक्तेऽन्येन वा प्रयोजयति प्रयु-
क्तमनुमन्यते वा यतः स स्तेनप्रयोगः । अप्रयुक्तेनानुमतेन
च चौरैरानीतस्य ग्रहणं तदाहतादानम् । उचितन्यायादन्येन
प्रकारेण दानग्रहणमतिक्रमः । विरुद्धं राज्यं विरुद्धराज्यं विरु-
द्धराज्येऽतिक्रमः विरुद्धराज्यातिक्रमः । तत्र ह्यल्पमूल्यलभ्यानि
महाध्याणि द्रव्याणीति प्रयत्नः ॥ प्रस्थादि मानं, तुलाद्युन्मा-
नमेतेन न्यूननान्यस्मै देयमधिकेनात्मनो ब्राह्ममित्येवमादिकूटप्रयोगो
हीनाधिकमानोन्मानम् ॥ कृत्रिमैर्हिरण्यादिभिर्वचनापूर्वको व्यवहारः
प्रतिरूपकव्यवहारः ॥ त एते पञ्चादत्तादानाणुव्रतस्यातिचाराः ॥

॥ परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीताग-

मनानङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥

कन्यादानं विवाहः परस्य विवाहः परविवाहः परवि-
वाहस्य करणं परविवाहकरणम् । परपुरुषानेति गच्छतीत्येवं-
शीला इत्वरी, कुत्सायां क इत्वरिका । या एकपुरुषमर्तुका
सा परिगृहीता । या गणिकात्वेन पुंश्चलित्वेन वा परपुरुषम-
मनशीला अस्वामिका सा अपरिगृहीता । परिगृहीता चाप-
रिगृहीता च परिगृहीतापरिगृहीते । इत्वरिके च ते परिगृ-

हीतापरिगृहीते च इत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीते, तयोर्गमने
इत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमने । अङ्गं प्रजननं योनिश्च
ततोऽन्यत्र क्रीडा अनङ्गक्रीडा । कामस्य प्रवृद्धः परिणामः
कामतीव्राभिनिवेशः । त एते पञ्च स्वदारसन्तोषव्रतस्यातिचाराः॥

॥ क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदास-

कुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रं सस्याधिकरणम् । वास्तु अगारम् । हिरण्यं रूप्यादि
व्यवहारतन्त्रम् । सुवर्णं प्रतीतम् । धनं गवादि । धान्यं व्रीह्यादि ।
दासीदासं भृत्यस्त्रीपुंसवर्गः । कुप्यं क्षौमकार्पासकौशेयचन्दनादि ।
क्षेत्रं च वास्तु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्य-
सुवर्णं, धनं च धान्यं च धनधान्यं, दासी च दासश्च दासी-
दासं, क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासी-
दासं च कुप्यं च- क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकु-
प्यानि । एतावानेव परिग्रहो मम नान्य इति परिच्छिन्ना-
त्प्रमाणात्क्षेत्रवास्त्वादिविषयादतिरेका अतिलोभवशात्प्रमाणातिक्रमा
(रेका) इति प्रत्याख्ययन्ते ॥ त एते परिग्रहपरिमाणव्रतस्यातिचाराः॥

उक्ता व्रतानामतिचाराः शीलानामतिचारा वक्ष्यन्ते, तद्यथा-

॥ ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यातिक्रमक्षेत्रवृद्धि-

स्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितस्य दिग्वधेरतिलङ्घनमतिक्रमः । स समासतस्त्रि-
विधः- ऊर्ध्वातिक्रमः । अधोऽतिक्रमः । विलप्रवेशादिस्तिर्यगति-
क्रमः ॥ परिगृहीताया दिशो लोभावेशादाधिक्याभिसन्धिः क्षेत्र-
वृद्धिः । स एषोऽतिक्रमः प्रमादान्मोहाद्यासङ्गाद्वा भवतीत्यवसेयः ॥

अननुस्मरणं स्मृत्यन्तराधानम् ॥ त एते दिग्विरमणस्यातिचाराः ॥

॥ आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ३१

आत्मना सङ्कल्पिते देशे स्थितस्य प्रयोजनवशाद्यत्कि-
ञ्चिदानयेत्याज्ञापनमानयनम् । एवं कुर्विति नियोगः प्रेष्यप्रयोगः ।
व्यापारकरान्पुरुषान्प्रत्यभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपातः । स्ववि-
ग्रहदर्शनं रूपानुपातः । लोष्टादिनिपातः पुद्गलक्षेपः ॥ त एते
देशविरमणस्य पञ्चातिचाराः ॥

॥ कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणो-

पभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

रागोद्रेकात्प्रहासमिश्रोऽशिष्टवाक्प्रयोगः कन्दर्पः । तदेवो-
भयं परत्र दुष्टकायकर्मप्रयुक्तं कौत्कुच्यम् । धाष्टर्चप्रायं यत्कि-
ञ्चनानर्थकं बहुप्रलपितं मौखर्यम् । असमीक्ष्य प्रयोजनमाधिक्येन
करणमसमीक्ष्याधिकरणम् । यावताऽर्थेनोपभोगपरिभोगौ सोऽर्थस्ततो
ऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्यम् ॥ त एते पञ्चानर्थदण्डविरतेरतिचाराः ॥

॥ योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगो व्याख्यातस्त्रिविधः । तस्य दुष्टं प्रणिधानं योग-
दुष्प्रणिधानम्— कायदुष्प्रणिधानम् । वाग्दुष्प्रणिधानम् । मनो-
दुष्प्रणिधानमिति । अनादरोऽनुत्साहः । अनैकाग्र्यं स्मृत्यनुपस्था-
नम् । त एते पञ्च सामायिकस्यातिक्रमाः ॥

॥ अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोप-

क्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

जन्तवः सन्ति न सन्ति वेति प्रत्यवेक्षणं चक्षुर्व्यापारः ।
मृदुनोपकरणेन यत्क्रियते प्रयोजनं तत्प्रमार्जितम् । तदुभयं प्रति-

षेधविशिष्टमुत्सर्गादिभिरभिसम्बध्यते— अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग इत्येवमादि ॥ तत्र अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितायां भूमौ मूत्रपुरीषो-
त्सर्गः अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गः । अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्यार्ह-
दाचार्यपूजोपकरणस्य गन्धमाल्यधूपादेरात्मपरिधानाद्यर्थस्य च बस्त्रादे-
रादानमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितादानम् । अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य
प्रावरणादेः संस्तरस्योपक्रमणं, अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितसंस्तरोपक्रम-
णम् । क्षुद्रभ्यर्दितत्वादावश्यकेष्वनादरोऽनुत्साहः । स्मृत्यनुपस्थानं
व्याख्यातम् ॥ त एते पञ्च प्रोषधोपवासस्यातिचाराः ॥

॥ सचित्तसम्बन्धसम्मिश्राभिषवदुःपक्वाहाराः ॥३५॥

सह चित्तेन वर्तते इति सचित्तं चेतनावद्भव्यम् । तदुपश्लिष्टः
सम्बन्धः । तद्यतिकीर्णः सम्मिश्रः । कथं पुनरस्य सचित्तादिषु
प्रवृत्तिः स्यात्? प्रमादसम्मोहाभ्याम् । द्रवो वृष्यो वाऽभिषवः ।
असम्यक्पक्वो दुःपक्वः । एतैराहारो विशेष्यते— सचित्ताहारः
सम्बन्धाहारः सम्मिश्राहारोऽभिषवाहारो दुःपक्वाहार इति ॥ त एते
पञ्च भोगोपभोगपरिसंख्यानस्यातिचाराः ॥

॥ साचित्तानिक्षेपापिधानपरव्यपदेश-

मात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्ते पद्मपत्रादौ निक्षेपः साचित्तनिक्षेपः । अपिधान-
मावरणं साचित्तेनैव सम्बध्यते सचित्तापिधानमिति । अन्यदातृदे-
यार्पणं परव्यपदेशः । प्रयच्छतोऽप्यादराभावोऽन्यदातृगुणासहनं
• वा मात्सर्यम् । अकाले भोजनं कालातिक्रमः ॥ त एते पञ्चाति-
थिसंविभागशीलातिचाराः ॥

॥ जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानु-

बन्धनिदानानि ॥ ३७ ॥

आशंसनमाशंसा आकाङ्क्षणमित्यर्थः । जीवितं च मरणं च जीवितमरणं, जीवितमरणस्याशंसे जीवितमरणाशंसे । पूर्वसुहृत्सहपांसुक्रीडनाद्यनुस्मरणं मित्रानुरागः । अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबन्धः । भोगाकाङ्क्षया नियतं दीयते चित्तं तस्मिन्स्तेनेति वा निदानम् ॥ त एते पञ्च सल्लेखनाया अतिचाराः ॥

अत्राह— उक्तं भगवता तीर्थकरत्वकारणकर्मास्रवनिर्देशे शक्तितस्त्यागतपसीति, पुनश्चोक्तं शीलविधानेऽतिथिसंविभाग इति । तस्य दानस्य लक्षणमनिर्ज्ञातं तदुच्यतामित्यत आह—

॥ अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३८ ॥

स्वपरोपकारोऽनुग्रहः । स्वोपकारः पुण्यसंचयः, परोपकारः सम्यग्ज्ञानादिवृद्धिः ॥ स्वशब्दो धनपर्यायवचनः । अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गस्त्यागो दानं वेदितव्यम् ॥

अत्राह— उक्तं दानं तत्किमविशिष्टफलमाहोस्विदस्ति काश्चित्प्रतिविशेष इत्यत आह—

॥ विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधिः । विशेषो गुणकृतः । तस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः क्रियते— विधिविशेषो द्रव्यविशेषो दातृविशेषः पात्रविशेष इति ॥ तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिष्वादरानादरकृतो भेदः । तपःस्वाध्यायपरिवृद्धिहेतुत्वादिर्द्रव्यविशेषः । अनसूयाविषादादिर्दातृविशेषः । मोक्षकारणगुणसंयोगः पात्रविशेषः । ततश्च पुण्यफलविशेषः क्षेत्रादिविशेषाद्वाजफलविशेषवत् ॥ ७ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थासिद्धिसिद्धिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

व्याख्यात आस्रवपदार्थस्तदनन्तरोद्देशभागबन्धपदार्थ इदानीं व्याख्येयस्तस्मिन्व्याख्येये सति पूर्वं बन्धहेतूपन्यासः क्रियते तत्पूर्वकत्वाद्बन्धस्येति ॥

॥ मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः १

मिथ्यादर्शनादय उक्ताः । क मिथ्यादर्शनं तावदुक्तं ? तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्यत्र, तत्प्रतिपक्षभूतमास्रवविधाने च क्रियासु व्याख्यातं मिथ्यादर्शनक्रियेति ॥ विरतिरुक्ता । तत्प्रतिपक्षभूता अविरतिर्ग्राह्या । आज्ञाव्यापादनक्रिया अनाकांक्षा-
क्रियेत्यनयोः प्रमादस्यान्तर्भावः । स च प्रमादः कुशलेष्वनादरः ॥ कषायाः क्रोधादयः अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्वलनविकल्पाः प्रोक्ताः । क ? इन्द्रियकषाया इत्यत्रैव ॥ योगाः कायादिविकल्पाः प्रोक्ताः । क ? कायवाङ्मनःकर्म योग इत्यत्र ॥ मिथ्यादर्शनं द्विविधम् । नैसर्गिकं परोपदेशपूर्वकं च । तत्र परोपदेशमन्तरेण मिथ्यात्वकर्मोदयवशाद्यदाविर्भवति तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणं तन्नैसर्गिकम् ॥ परोपदेशनिमित्तं चतुर्विधम् । क्रिया-
क्रियावाद्यज्ञानिवैनयिकविकल्पात् ॥ अथवा पञ्चविधं मिथ्यादर्शनम्— एकान्तमिथ्यादर्शनम् । विपरीतमिथ्यादर्शनम् । संशयमिथ्यादर्शनम् । वैनयिकमिथ्यादर्शनम् । अज्ञानमिथ्यादर्शनं चेति ॥ तत्र इदमेव इत्थमेवेति धर्मिधर्मयोरभिनिवेश एकान्तः । पुरुष एवेदं सर्वमिति वा नित्यमेवेति ॥ सग्रन्थो निर्ग्रन्थः, केवली क्वलाहारी, स्त्री सिध्यतीत्येवमादिः विपर्ययः ॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि किं मोक्षमार्गः स्याद्वा न वेत्यन्यतरपक्षापरि-

ग्रहः संशयः ॥ सर्वदेवतानां सर्वसमयानां च समदर्शनं वै-
यिकम् ॥ हिताहितपरीक्षाविरहोऽज्ञानिकत्वं ॥ उक्तञ्च— असि-
दिसदं किरियाणं अक्किरियाणं च होइ चोळसीदि ॥ सत्तच्छ-
ण्णाणीणं वेणइयाणं तु बत्तीसम् ॥ १ ॥ अविरतिर्द्वादशविधा—
षट्कायषट्करणविषयभेदात् । षोडश कषाया नव नोकषायास्ते-
षामीषद्भेदो न भेद इति पञ्चविंशतिकषायाः ॥ चत्वारो मनो-
योगाश्चत्वारो वाग्योगाः पञ्च काययोगा इति त्रयोदशविकल्पो
योगः ॥ आहारककाययोगाहारकमिश्रकाययोगयोः प्रमत्तसंयते
सम्भवात्पञ्चदशापि भवन्ति ॥ प्रमादोऽनेकविधः— पञ्चसमिति-
त्रिगुसिशुद्ध्यष्टकोत्तमक्षमादिविषयभेदात् । शुद्ध्यष्टकस्यार्थः भाव-
कायविनयेर्यापथभिक्षाप्रतिष्ठापनशयनासनवाक्यशुद्ध्योऽष्टौ, दशल-
क्षणो धर्मश्च ॥ त एते पञ्च बन्धहेतवः समस्ता व्यस्ताश्च
भवन्ति ॥ तद्यथा— मिथ्यादृष्टेः पञ्चापि समुदिता बन्धहेतवो
भवन्ति ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसमञ्जिमिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टीनाम-
विरत्यादयश्चत्वारः ॥ संयतासंयतस्याविरतिर्विरतिमिश्राः, प्रमाद-
कषाययोगाश्च । प्रमत्तसंयतस्य प्रमादकषाययोगाः । अप्रमत्ता-
दीनां चतुर्णां योगकषायौ । उपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगकेव-
लिनामेक एव योगः । अयोगकेवलिनो न बन्धहेतुः ॥ उक्ता
बन्धहेतवः ।

इदानीं बन्धो वक्तव्य इत्यत आह—

॥ सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गला-
नादत्ते स बन्धः ॥ २ ॥

सह कषायेण वर्तते इति सकषायः । सकषायस्य भावः
सकषायत्वम् । तस्मात्सकषायत्वादिति ॥ पुनर्हेतुर्निर्देशः किमर्थम् ।

जठराग्न्याशयानुरूपाहारग्रहणवत्तीव्रमन्दमध्यमकषायाशयानुरूपस्थि-
त्यनुभवविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अमूर्तिरहस्त आत्मा कथं कर्मादत्त
इति चोदितः सन् जीव इत्याह ॥ जीवनाजीवः प्राणधारणादा-
युःसम्बन्धान्नायुर्विरहादिति ॥ कर्मयोग्यानिति लघुनिर्देशात्सिद्धेः ।
कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यान्तरज्ञापनार्थम् ॥
किं पुनस्तद्वाक्यान्तरम् । कर्मणो जीवः सकषायो भवतीत्येकं
वाक्यम् । एतदुक्तं भवति— कर्मण इति हेतुनिर्देशः कर्मणो हेतो-
र्जीवः सकषायो भवति नाकर्मकस्य कषायलेपोऽस्ति ततो जीव-
कर्मणोरनादिसम्बन्ध इत्युक्तं भवति ॥ तेनामूर्तो जीवो मूर्तेन
कर्मणा कथं बध्यते इति चोद्यमपाकृतं भवति ॥ इतरथा हि
बन्धस्यादिमत्त्वे आत्यन्तिकीं शुद्धिं दधतः सिद्धस्येव बन्धाभावः
प्रसज्येत ॥ द्वितीयं वाक्यं कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्त इति ।
अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति पूर्वं हेतुसम्बन्धं त्यक्त्वा षष्ठीसम्बन्ध-
मुपैति कर्मणो योग्यानिति ॥ पुद्गलवचनं कर्मणस्तादात्म्यख्यापनार्थम् ।
तेनात्मगुणोऽदृष्टो निराकृतो भवति तस्य संसारहेतुत्वानुपपत्तेः ॥
आदत्त इति हेतुहेतुमद्भावख्यापनार्थम् । अतो मिथ्यादर्शनाद्यावेशादा-
र्दीकृतस्यात्मनः सर्वतो योगविशेषात्तेषां सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तान-
न्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मभावयोग्यानामविभागेनोपश्लेषो बन्ध इत्या-
ख्यायते ॥ यथा भाजनविशेषे क्षिप्तानां विविधरसबीजपुष्पफ-
लानां मदिराभावेन परिणामस्तथा पुद्गलानामग्रात्मनि स्थितानां
योगकषायवशात्कर्मभावेन परिणामो वेदितव्यः ॥ “स” वचनम-
न्यनिवृत्त्यर्थम् । स एष बन्धो नान्योऽस्तीति । तेन गुणगुणि-
बन्धो निर्वर्तितो भवति ॥ कर्मादिसाधनो बन्धशब्दो व्याख्येयः ॥

आह किमयं बन्ध एकरूप एव, आहोस्वित्प्रकारा
अप्यस्य सन्तीत्यतः इदमुच्यते—

॥ प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

प्रकृतिः स्वभावः । निम्बस्य का प्रकृतिः ? तिक्तता । गुडस्य का प्रकृतिः ? मधुरता । तथा ज्ञानावरणस्य का प्रकृतिः ? अर्थानवगमः । दर्शनावरणस्य का प्रकृतिः ? अर्थानालोच (क) नम् ॥ वेद्यस्य सदसल्लक्षणस्य सुखदुःखसंवेदनम् ॥ दर्शनमोहस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानम् ॥ चारित्रमोहस्यासंयमः ॥ आयुषो भवधारणम् ॥ नाम्नो नारकादिनामकरणम् ॥ गोत्रस्योच्चैर्नीचैः स्थानसंशब्दनम् ॥ अन्तरायस्य दानादिविघ्नकरणम् ॥ तदेवं लक्षणं कार्यम्—प्रक्रियते प्रभवत्यस्या इति प्रकृतिः । तत्त्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । यथा—अजागोमहिष्यादिक्षीराणां माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । तथा ज्ञानावरणादीनामर्थानवगमादिस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । तद्रसविशेषोऽनुभवः । यथा—अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन रसविशेषः । तथा कर्मपुद्गलानां स्वगतसामर्थ्यविशेषोऽनुभवः ॥ इयत्तावधारणं प्रदेशः । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानां परमाणुपरिच्छेदेनावधारणं प्रदेशः ॥ विधिशब्दः प्रकारवचनः । त एते प्रकृत्यादयश्चत्वारस्तस्य बन्धस्य प्रकाराः ॥ तत्र योगनिमित्तौ प्रकृतिप्रदेशौ कषायनिमित्तौ स्थित्यनुभवौ । तत्प्रकर्षाप्रकर्षभेदात्तद्वन्धविचित्रभावः । तथा चोक्तम्—जोगा पयडि पण्सा ठिदिअणुभागा कसायदो कुणदि । अपरिणदुच्छिण्णोसुं य बंधठि-दिकारणं णत्थि ॥ १ ॥

तत्राद्यस्य प्रकृतिबन्धनस्य भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीय-

मोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ॥ ४ ॥

१ कर्मत्वेनापरिणतेषु निर्जिर्णेषु च ॥

आद्यः प्रकृतिबन्धो ज्ञानावरणाद्यष्टविकल्पो वेदितव्यः ॥
 आवृणोत्यात्रियतेऽनेनेति वा आवरणम् । तत्प्रत्येकमभिसम्बध्यते—
 ज्ञानावरणं, दर्शनावरणमिति ॥ वेदयति वेद्यत इति वा वेद-
 नीयम् ॥ मोहयति मुह्यतेऽनेनेति वा मोहनीयम् ॥ एत्यनेन
 नारकादिभवमित्यायुः ॥ नर्मयत्यात्मानं नम्यतेऽनेनेति वा नाम ॥
 उच्चैर्नीचैश्च गूयते शब्द्यत इति वा गोत्रम् ॥ दातृदेयौदीनाम-
 न्तरं मध्यमेतीत्यन्तरायः ॥ एकेनात्मपरिणामेनादीयमानाः पुद्गला
 ज्ञानावरणाद्यनेकभेदं प्रतिपद्यन्ते सकृदुपभुक्तान्नपरिणामरसरुधि-
 रादिवत् ॥

आहोक्तो मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टविधः । इदानीमुत्तरप्रकृति-
 बन्धो वक्तव्य इत्यत आह—

॥ पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंश-

द्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

द्वितीयग्रहणमिह कर्तव्यं द्वितीय उत्तरप्रकृतिबन्ध एवं
 विकल्प इति ॥ न कर्तव्यं, पारिशेष्यात्सिद्धेः ॥ आद्यो मूलः
 प्रकृतिबन्धोऽष्टविकल्प उक्तः । ततः पारिशेष्यादयमुत्तरप्रकृतिवि-
 कल्पविधिर्भवति ॥ भेदशब्दः पञ्चादिभिर्यथाक्रममभिसम्बध्यते—
 पञ्चभेदं ज्ञानावरणीयं, नवभेदं दर्शनावरणीयं, द्विभेदं वेदनीयं,
 अष्टाविंशतिभेदं मोहनीयं, चतुर्भेदमायुः, द्विचत्वारिंशद्भेदं नाम,
 द्विभेदं गोत्रं, पञ्चभेदोऽन्तराय इति ॥

यदि ज्ञानावरणं पञ्चभेदं तत्प्रतिपत्तिरुच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥

१ नानायोनिषु नारकादिपर्ययैर्नमयति शब्दयत्यात्मानमिति
 नाम । णमु प्रहृत्वे शब्दे ॥ २ आदिशब्देन पात्रम् ॥

मत्यादीनि ज्ञानानि व्याख्यातानि ॥ तेषामावृतेरावरणभेदो
भवतीति पञ्चोत्तरप्रकृतयो वेदितव्याः ॥ अत्र चोद्यते- अभव्यस्व-
मनःपर्ययज्ञानशक्तिः केवलज्ञानशक्तिश्च स्याद्वा न वा ? । यदि
स्यात्- तस्याभव्यत्वाभावः । अथ नास्ति- तत्रावरणद्वयकल्पना
व्यर्थेति ॥ उच्यते- आदेशवचनान्न दोषः- द्रव्यार्थदेशान्मनः-
पर्ययकेवलज्ञानशक्तिसम्भवः । पर्यायार्थदेशात्तच्छक्त्यभावः ॥ यद्येवं,
भव्याभव्यविकल्पो नोपपद्यते । उभयत्र तच्छक्तिसद्भावात् ॥ न
शक्तिभावाभावापेक्षया भव्याभव्यविकल्प इत्युच्यते ॥ कुतस्तर्हि ?
व्यक्तिसद्भावासद्भावापेक्षया ॥ सम्यग्दर्शनादिभिर्व्यक्तिर्यस्य भवि-
ष्यति स भव्यः । यस्य तु न भविष्यति सोऽभव्यः । कनकेतर-
पाषाणवत् ॥

आह, उक्तो ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्पः । इदानीं दर्श-
नावरणस्य वक्तव्य इत्यत आह—

॥ चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्रा-
प्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्ययश्च ॥ ७ ॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेलानामिति दर्शनावरणापेक्षया भेदनिर्देशः—
चक्षुर्दर्शनावरणमचक्षुर्दर्शनावरणमवधिदर्शनावरणं केवलदर्शनावरण-
मिति ॥ मदखेदक्लमविनोदनार्थः स्वापो निद्रा । तस्या उपर्यु-
परि वृत्तिर्निद्रानिद्रा । या क्रियाऽऽत्मानं प्रचलयति सा प्रचला
शोकश्रममदादिप्रभवा आसीनस्यापि नेत्रगात्रविक्रियासूचिका ।
सैव पुनःपुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचला । स्वप्नेऽपि यया बीर्य-
विशेषाविर्भावः सा स्त्यानगृह्णिः । स्त्यायतेरनेकार्थत्वात्स्वप्नार्थ इह
गृह्यते । गृह्णिरपि दीप्तिः । स्त्याने स्वप्ने गृह्यति दीप्यते यदु-
दयादात्मा रौद्रं बहुकर्म करोति सा स्त्यानगृह्णिः ॥ इह

निद्रादिभिर्दर्शनावरणं सामानाधिकरण्येनाभिसम्बध्यते- निद्रादर्श-
नावरणं निद्रानिद्रादर्शनावरणमित्यादि ॥

तृतीयस्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यदुदयाद्देवादिगतिषु शारीरमानससुखप्राप्तिस्तत्सद्वेद्यं प्रशस्तं
वेद्यं सद्वेद्यमिति ॥ यत्फलं दुःखमनेकविधं तदसद्वेद्यमप्रशस्तं
वेद्यमसद्वेद्यमिति ॥

चतुर्थ्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिविकल्पनिर्देशनार्थमाह—

॥ दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीया-
ख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्व-
तदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभ-
यजुगुप्सास्त्रीपुन्नपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्र-
त्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः
क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादयश्चत्वारः । त्रयादयोऽपि चत्वारः । तत्र यथा-
संख्येन सम्बन्धो भवति— दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं, चारित्रमो-
हनीयं द्विभेदं, अकषायवेदनीयं नवविधं, कषायवेदनीयं षोड-
शविधमिति ॥ तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वं,
तदुभयमिति । तद्वन्धप्रत्येकं भूत्वा सत्कर्मापेक्षया त्रिधा व्यव-
तिष्ठते ॥ तत्र यस्योदयात्सर्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुखस्तत्त्वार्थश्चक्षा-

१ बंधं पडि एयत्तं उदयं सत्तं पडुच्च तिविहं खु । दंस-
णमोहं मिच्छं भिस्सं सम्मत्तभिदि जाणे ॥ १ ॥

ननिरुत्सुको हिताहितविचारासमर्थो मिथ्यादृष्टिर्भवति तन्मिथ्या-
त्वम् । तदेव सम्यक्त्वं शुभपरिणामनिरुद्धस्वरसं यदौदासीन्ये-
नावस्थितमात्मनः श्रद्धानं न निरुणद्धि तद्वेदयमानः पुरुषः
सम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते । तदेव मिथ्यात्वं प्रक्षालनविशेषात्क्षीणा-
क्षीणमदशक्तिकोद्ववत्सामिश्रुद्धस्वरसं तदुभयमित्याख्यायते सम्य-
ग्मिथ्यात्वमिति यावत् । यस्योदयादात्मनोऽर्धशुद्धमदकोद्वोपयो-
गापादितमिश्रपरिणामवदुभयात्मको भवति परिणामः ॥ चारि-
त्रमोहनीयं द्विधा— अकषायकषायभेदात् । ईषदर्थे नञः प्रयो-
गादीषत्कषायोऽकषाय इति ॥ अकषायवेदनीयं नवविधम् । कुतः ? ।
हास्यादिभेदात् ॥ यस्योदयाद्धास्याविर्भावस्तद्धास्यम् । यदुदया-
द्विषयादिष्वौत्सुक्यं सा रतिः । अरतिस्तद्विपरीता । यद्विपाका-
च्छोचनं स शोकः । यदुदयादुद्वेगस्तद्भयम् । यदुदयादात्मदो-
षसंवरणमन्यदोषस्याधारणं सा जुगुप्सा । यदुदयात्स्त्रैणान्भावा-
न्प्रतिपद्यते स स्त्रीवेदः । यस्योदयात्पौस्त्रान्भावानास्कन्दति स
पुंवेदः । यदुदयान्नापुंसकान्भावानुपव्रजति स नपुंसकवेदः ॥ कषा-
यवेदनीयं षोडशविधम् । कुतः ? । अनन्तानुबन्ध्यादिविकल्पात् ॥
तद्यथा— कषायाः क्रोधमानमायालोभाः । तेषां चतस्रोऽवस्थाः—
अनन्तानुबन्धिन्नेऽप्रत्याख्यानावरणाः प्रत्याख्यानावरणाः संज्वल-
नाश्चेति ॥ अनन्तसंसारकारणत्वान्मिथ्यादर्शनमनन्तं तदनुबन्धि-
नोऽनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाः । यदुदयाद्देशविरतिं सैय-
मासैयमारूयामल्पामपि कर्तुं न शक्नोति, ते देशप्रत्याख्यान-

१ वेदकसम्यग्दृष्टिः ॥ २ यदुदयात्रासलक्षणमुपपते तद्भयमि-
त्यन्यः पाठः ॥ ३ यदुदयात्परदोषानविष्करोत्यात्मदोषान्सं-
वृणोति सा जुगुप्सा इत्यन्यः पाठः ॥ यदुदयात्स्वदोषसंवरणं
परदोषाविष्करणं सा जुगुप्सा इत्यप्यन्यः पाठः ॥

मावृण्वन्तोऽप्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । यदुदयाद्वि-
रतिं कृत्स्नां सँयमाख्यां न शक्नोति कर्तुं ते कृत्स्नं प्रत्या-
ख्यानावृण्वन्तः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । समे-
कीभावे वर्तते । सँयमेन सहावस्थानादेकीभूय ज्वलन्ति सँयमो
वा ज्वलत्येषु सत्स्वपीति संज्वलनाः क्रोधमानमायालोभाः ।
त एते समुदिताः सन्तः षोडश कषाया भवन्ति ॥

मोहनीयानन्तरोद्देशभाज आयुष उत्तरप्रकृतिनिर्ज्ञापनार्थमाह—

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

नारकादिषु भवसम्बन्धेनायुषो व्यपदेशः क्रियते । नरकेषु
भवं नारकमायुः । तिर्यग्योनिषु भवं तैर्यग्योनम् । मानुषेषु
भवं मानुषं । देवेषु भवं दैवमिति ॥ नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु
यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नारकम् ॥ एवं शेषेष्वपि ॥

आयुश्चतुर्विधं व्याख्यातं तदनन्तरमुद्दिष्टं यन्नामकर्म तदुत्तर-
प्रकृतिनिर्णयार्थमाह—

॥ गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसंघात-
संस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यागुरु-
लघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोग-
तयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्या-
सिस्थिरादेययशःकीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च ११

यदुदयादात्मा भवान्तरं गच्छति सा गतिः । सा चतु-
र्विधा— नरकगतिस्तिर्यगतिर्देवगतिर्भुगतिश्चेति ॥ यन्निमित्त
आत्मनो नारको भावस्तन्नरकगतिनाम । एवं शेषेष्वपि योज्यम् ॥
तासु नरकादिगतिष्वव्यभिचारिणा सादृश्येनैकीकृतोऽर्थात्मा जतिः ॥

तन्निमित्तं जातिनाम तत्पञ्चविधम्— एकेन्द्रियजातिनाम, द्वीन्द्रियजातिनाम, त्रीन्द्रियजातिनाम, चतुरिन्द्रियजातिनाम, पञ्चेन्द्रियजातिनाम, चेति ॥ यदुदयादात्मा एकेन्द्रिय इति शब्द्यते तदेकेन्द्रियजातिनाम । एवं शेषेष्वपि योज्यम् ॥ यदुदयादात्मनः शरीरनिवृत्तिस्तच्छरीरनाम । तत्पञ्चविधम्— औदारिकशरीरनाम, वैक्रियिकशरीरनाम, आहारकशरीरनाम, तैजसशरीरनाम, कर्मणशरीरनाम चेति ॥ तेषां विशेषो व्याख्यातः ॥ यदुदयादङ्गोपाङ्गविवेकस्तदङ्गोपाङ्गनाम । तन्निविधम्— औदारिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, वैक्रियिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, आहारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम चेति ॥ यन्निमित्तात्परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माणम् ॥ तद्विविधम्— स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति । तज्जातिनामोदयापेक्षं चक्षुरादीनां स्थानं प्रमाणं च निर्वर्तयति । निर्मायतेऽनेनेति निर्माणम् ॥ शरीरनामकर्मोदयवशादुपात्तानां पुद्गलानामन्योन्यप्रदेशसंश्लेषणं यतो भवति तद्वन्धननाम ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराणां विवरविरहितान्योऽन्यप्रदेशानुप्रवेशेन एकत्वापादनं भवति तत्संघातनाम ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराकृतिनिवृत्तिर्भवति तत्संस्थाननाम; तत् षोढा विभज्यते— समचतुरस्रसंस्थाननाम । न्यग्रोधपरिमण्डलसंस्थाननाम । स्वातिसंस्थाननाम । कुब्जसंस्थाननाम । वामनसंस्थाननाम । हुण्डसंस्थाननाम चेति ॥ यस्योदयादस्थिवन्धनविशेषो भवति तत्संहनननाम । तच्छब्दविधम्— वज्रवृषभनाराचसंहनननाम । वज्रनाराचसंहनननाम । नाराचसंहनननाम । अर्धनाराचसंहनननाम । क्लीलितसंहनननाम । असम्प्राप्तासृपाटिकासंहनननाम चेति ॥ यस्योदयात्स्पर्शप्रादुर्भावस्तत्स्पर्शननाम । तदष्टविधम्— कर्कशनाम । मृदुनाम । गुरुनाम । लघुनाम । स्निग्धनाम । रुक्षनाम । शीतनाम । उष्णनाम चेति ॥ यन्निमित्तो रसविकल्पस्तद्रसनाम ।

तत्पञ्चविधम्— तिक्तनाम । कटुकनाम । कषायनाम । आम्लनाम । मधुरनाम चेति ॥ यदुदयप्रभवो गन्धस्तद्वन्धनाम । तद्विविधम्— सुरभिगन्धनाम । असुरभिगन्धनाम चेति ॥ यद्धेतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम । तत्पञ्चविधम्— शुक्लवर्णनाम । कृष्णवर्णनाम । नीलवर्णनाम । रक्तवर्णनाम । हरिद्वर्णनाम चेति ॥ पूर्वशरीराकाराविनाशो यस्योदयाद्भवति तदानुपूर्व्यनाम । तच्चतुर्विधम्— नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम । तिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम । मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम । देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम चेति ॥ यस्योदयादयस्पिण्डवद् गुरुत्वान्नाधः पतति न चार्कतूलवल्लघुत्वादूर्ध्वं गच्छति तदगुरुलघुनाम ॥ यस्योदयात्स्वयंकृतोद्वन्धनमरुत्प्रपतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम ॥ यन्निमित्तः परशस्त्रादेर्व्याधातस्तत्परघातनाम ॥ यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातपनाम । तदादित्ये वर्तते ॥ यन्निमित्तमुद्योतनं तदुद्योतनाम । तच्चन्द्रस्योद्योतादिषु वर्तते ॥ यद्धेतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम ॥ विहाय आकाशम् । तत्र गतिनिर्वर्तकं तद्विहायोगतिनाम । तद्विविधम्— प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् ॥ शरीरनामकर्मोदयान्निर्वर्त्यमानं शरीरमेकात्मोपभोगकारणं यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनाम ॥ बहूनामात्मनामुपभोगहेतुत्वेन साधारणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम ॥ यदुदयाद् द्वीन्द्रियादिषु जन्म तत्रसनाम ॥ यन्निमित्त एकेन्द्रियेषु प्रादुर्भावस्तत्स्थावरनाम ॥ यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्तत्सुभगनाम ॥ यदुदयाद्रूपादिगुणोपेतोऽप्यप्रीतिकरस्तत् दुर्भगनाम । यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं तत्सुस्वरनाम । तद्विपरीतं दुःस्वरनाम ॥ यदुदयाद्रमणीयत्वं तच्छुभनाम । तद्विपरीतमशुभनाम ॥ सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम ॥ अन्यबाधाकरशरीरकारणं बादरनाम ॥ यदुदयादाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिः तत्पर्याप्तिनाम ॥ तत्

षड्विधम्— आहारपर्यासिनाम । शरीरपर्यासिनाम । इन्द्रियपर्यासिनाम । प्राणापानपर्यासिनाम । भाषापर्यासिनाम । मनःपर्यासिनाम चेति ॥ षड्विधपर्यास्यभावहेतुरपर्यासिनाम ॥ स्थिरभावस्य निर्वर्तकं स्थिरनाम ॥ तद्विपरीतमस्थिरनाम ॥ प्रभोपेतशरीरकारणमादेयनाम ॥ निष्प्रभशरीरकारणमनादेयनाम ॥ पुण्यगुणरूपापनकारणं यशःकीर्तिनाम ॥ तत्प्रत्यनीकफलमयशःकीर्तिनाम ॥ आर्हन्त्यकारणं तीर्थकरत्वनाम ॥

उक्तो नामकर्मण उत्तरप्रकृतिभेदः । तदनन्तरोद्देशभाजो गोत्रस्य प्रकृतिभेदो व्याख्यायते—

॥ उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधम् । उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति ॥ यस्योदयाल्लोकपूजितेषु कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्रम् । यदुदयाद्गर्हितेषु कुलेषु जन्म तर्नीचैर्गोत्रम् ॥

अष्टम्याः कर्मप्रकृतेरुत्तरप्रकृतिनिर्देशार्थमाह—

॥ दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥

अन्तरायापेक्षया भेदनिर्देशः क्रियते— दानस्यान्तरायो लाभस्यान्तराय इत्यादिदानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात्तद्व्यपदेशः ॥ यदुदयादातुकामोऽपि न प्रयच्छति, लब्धुकामोऽपि न लभते, भोक्तुमिच्छन्नपि न भुङ्क्ते, उपभोक्तुमभिवाञ्छन्नपि नोपभुङ्क्ते, उत्सहितुकामोऽपि नोत्सहते त एते पञ्चान्तरायस्य भेदाः ॥

व्याख्याताः प्रकृतिबन्धविकल्पाः ॥ इदानीं स्थितिबन्धविकल्पो वक्तव्यः ॥ सा स्थितिर्द्विविधा, उत्कृष्टा जघन्या च ॥

तत्र यासां कर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टा स्थितिः समाना, तन्निर्देशार्थमुच्यते—

॥ आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरो-
पमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥

मध्येऽन्ते वा तिसृणां ग्रहणं माभूदिति आदित इत्युच्यते ।
अन्तरायस्येति वचनं व्यवहितग्रहणार्थम् ॥ सागरोपममुक्तपरिमा-
णम् । कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः । परा उत्कृष्टेत्यर्थः ॥
एतदुक्तं भवति— ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणामुत्कृष्टा
स्थितिस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य इति ॥ सा कस्य भवति ? ।
मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिनः पञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ॥ अन्येषामाग-
मात्सम्प्रत्ययः कर्तव्यः ॥

मोहनीयस्योत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते ॥ इयमपि
परा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्यावसेया ॥
इतरेषां यथागममवगमः कर्तव्यः ॥

नामगोत्रयोर्लुक्स्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते ॥ इयम-
प्युत्कृष्टा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ॥
इतरेषां यथागममवबोद्धव्या ॥

अथायुषः कोत्कृष्टा स्थितिरुच्यते—

॥ त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुनः सागरोपमग्रहणं कोटीकोटीनिवृत्त्यर्थम् । परा स्थितिः

तिरित्यनुवर्तते ॥ इयमपि पूर्वोक्तस्यैव ॥ शेषाणामागमतोऽवसेया ॥

उक्तोत्कृष्टा स्थितिः ॥ इदानीं जघन्या स्थितिर्वक्तव्या ॥ तत्र समानजघन्यास्थितिः पञ्च प्रकृतीरवस्थाप्य तिमृणां जघन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रद्वयमुपन्यस्यते लघ्वर्थम्—

॥ अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

अपरा जघन्या, वेदनीयस्य द्वादशमुहूर्ताः ॥

॥ नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

मुहूर्ता इत्यनुवर्तते । अपरा स्थितिरिति च ॥

अवस्थापितप्रकृतिजघन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

शेषाणां पंचानां प्रकृतीनामन्तर्मुहूर्ताऽपरा स्थितिः ॥ ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणां जघन्या स्थितिः सूक्ष्मसाम्पराये, मोहनीयस्य अनिवृत्तिबादरसाम्पराये । आयुषः संख्येयवर्षायुष्कृतिर्यक्षुमनुष्येषु च ॥

आह—उभयी स्थितिरभिहिता ज्ञानावरणादीनामथानुभवः किं लक्षण इत्यत आह—

॥ विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

विशिष्टो नानाविधो वा पाको विपाकः । पूर्वोक्तकषायती-
व्रमन्दादिभावास्रवविशेषाद्विशिष्टः पाको विपाकः ॥ अथवा द्रव्य-
क्षेत्रकालभवाभावलक्षणनिमित्तभेदजनितवैश्वरूप्यो (वैस्वरूप्यो) नाना-
विधः पाको विपाकः । असावनुभव इत्याख्यायते ॥ शुभपरिणामानां प्रकर्षभावाच्छुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभवः । अशुभप्रकृतीनां निकृष्टः ॥ अशुभपरिणामानां प्रकर्षभावादशुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽ

नुभवः । शुभप्रकृतीनां निष्कृष्टः ॥ स एवं प्रत्ययवशादुपात्तोऽनुभवो द्विधा प्रवर्तते, स्वमुखेन परमुखेन च ॥ सर्वासां मूलप्रकृतीनां स्वमुखेनैवानुभवः । उत्तरप्रकृतीनां तुल्यजातीयानां परमुखेनापि भवति ॥ आयुर्दर्शनचारित्रमोहवर्जानां न हि नरकायुर्मुखेन तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्वा विपच्यते । नापि दर्शनमोहश्चारित्रमोहमुखेन । चारित्रमोहो वा दर्शनमोहमुखेन ॥

आह— अभ्युपेयः प्रागुपचितनानाप्रकारकर्मविपाकोऽनुभव इति । इदं तु न विजानीमः किमयं प्रसंख्यातोऽप्रसंख्यातः ? इत्यत्रोच्यते प्रसंख्यातोऽनुभूयत इति ब्रूमहे ॥ कुतः ? यतः—

॥ स यथानाम ॥ २२ ॥

ज्ञानावरणस्य फलं ज्ञानाभावो, दर्शनावरणस्य फलं दर्शनशक्त्युपरोध इत्येवमाद्यन्वर्थसञ्ज्ञानिर्देशात्सर्वासां कर्मप्रकृतीनां सविकल्पानामनुभवसम्प्रत्ययो जायते ॥

आह यदि विपाकोऽनुभवः प्रतिज्ञायते, तत्कर्मानुभूतं किमाभरणवदवतिष्ठते, आहोस्विन्निष्पीतसारं प्रचयवते ? इत्यत्रोच्यते—

॥ ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पीडानुग्रहावात्मने प्रदायाभ्यवहत्तौदनादिविकारवत्पूर्वस्थितिक्षयादवस्थानाभावात्कर्मणो निवृत्तिर्निर्जरा ॥ सा द्विप्रकारा— विपाकजा इतरा च ॥ तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषावधूर्णिते संसारमहार्णवे चिरं परिभ्रमतः शुभाशुभस्य कर्मणः क्रमेण परिपाककालप्राप्तस्यानुभवोदयावल्लिखितोऽनुप्रविष्टस्यारब्धफलस्य या

१ अन्वर्थसञ्ज्ञः सन्प्रसंख्यातः । २ प्रसंख्यातः सन्ननुभूयते ज्ञायत इत्यर्थः ॥

निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा ॥ यत्कर्माप्राप्तविपाककालमौपक-
मिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्योदयावलं प्रवेश्य वेद्यते
आम्रपनसादिपाकवत् सा अविपाकजा निर्जरा ॥ चशब्दो निमि-
त्तान्तरसमुच्चयार्थः । तपसा निर्जरेति वक्ष्यते ततश्च भवति अन्य-
तश्चेति ॥ किमर्थमिह निर्जरानिर्देशः क्रियते संवरात्परा निर्दे-
ष्टव्या उद्देशवत् ॥ लब्ध्वर्थमिह वचनम् ॥ तत्र हि पाठे विपाकोऽ
नुभव इति पुनरनुवादः कर्तव्यः स्यात् ॥

आह अभिहितोऽनुभवबन्धः । इदानीं प्रदेशबन्धो वक्तव्यः ।
तस्मिंश्च वक्तव्ये सति, इमे निर्देष्टव्याः, किहेतवः? कदा?
कुतः? किंस्वभावाः? कस्मिन्? किंपरिमाणाश्चेति ॥

तदर्थमिदं क्रमेण परिगृहीतप्रश्नापेक्षभेदं सूत्रं प्रणीयते—

॥ नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्राव-
गाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २४॥

नाम्नः प्रत्यया नामप्रत्ययाः । नामेति सर्वाः कर्मप्रकृतयोऽ
भिधीयन्ते, स यथानामेति वचनात् । अनेन हेतुभाव उक्तः ।
सर्वेषु भवेषु सर्वतो दृश्यन्ते । अन्यतोऽपीति तसि कृते सर्वतः ।
अनेन कालोपादानं कृतम् । एकैकस्य हि जीवस्यातिक्रान्ता अनन्ता
भावाः । आगामिनः संख्येया असंख्येया अनन्तानन्ता वा
भवन्तीति ॥ योगविशेषान्निमित्तात्कर्मभावेन पुद्गला आदीयन्त
इति निमित्तविशेषनिर्देशः कृतो भवति । सूक्ष्मादिग्रहणं
कर्मग्रहणयोग्यपुद्गलस्वभावानुवर्तनार्थं ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः सूक्ष्मा न
स्थूला इति ॥ एकक्षेत्रावगाहवचनं क्षेत्रान्तरनिवृत्त्यर्थम् । स्थिता

१ अन्यतोऽपि इति सूत्रेण सप्तम्यर्थे तम् ॥

इति वचनं क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थं स्थिता न गच्छन्त इति । सर्वात्म-
प्रदेशेष्विति वचनमाधारनिर्देशार्थं नैकप्रदेशादिषु कर्मप्रदेशा
वर्तन्ते, क तर्हि? उर्ध्वमग्नस्तिर्यक् सर्वेष्व्वात्मप्रदेशेषु व्याप्य
स्थिता इति ॥ अनन्तानन्तप्रदेशवचनं परिमाणान्तरव्यपेक्षार्थं न
संख्येया न चासंख्येया नाप्यनन्ता इति ॥ ते खलु पुद्गलस्कन्धा
अभव्यानन्तगुणाः सिद्धानन्तभागप्रमितप्रदेशा घनांगुलस्यासंख्येय-
भागक्षेत्रावगाहिनः एकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयसमयस्थितिकाः पञ्च-
वर्णपञ्चरसद्विगन्धचतुःस्पर्शस्वभावा अष्टविधकर्मप्रकृतियोग्याः योग-
वशादात्मनाऽऽत्मसात्क्रियन्त इति प्रदेशबन्धः समासतो वदितव्यः ॥

आह बन्धपदार्थानन्तरं पुण्यपापोपसंख्यानं चोदितं
तद्वन्धेऽन्तर्भूतमिति प्रत्याख्यातं । तत्रेदं वक्तव्यं कोऽत्र पुण्यबन्धः
कः पापबन्ध इति —

तत्र पुण्यबन्धप्रकृतिपरिगणनार्थमिदमारभ्यते —

॥ सद्देद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २५ ॥

शुभं प्रशस्तमिति यावत् । तदुत्तरैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—
शुभमायुः शुभं नाम शुभं गोत्रमिति ॥ शुभायुस्त्रितयं तिर्यगायु-
र्मुनुष्यायुर्देवायुरिति ॥ शुभनाम सप्तत्रिंशद्विकल्पं तद्यथा— मनुष्य-
गतिर्देवगतिः पञ्चेन्द्रिजातिः पञ्च शरीराणि त्रीण्यङ्गोपाङ्गानि सम-
चतुरस्रसंस्थानं वज्रर्षभनाराचसंहननं प्रशस्तवर्णरसगन्धस्पर्शाः मनुष्य-
देवगत्यानुपूर्व्यद्वयमगुरुलघुपरघातोच्छ्वासातपोद्योतप्रशस्तविहायोग-
तयस्त्रसवादरपर्याप्तिप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेययशःकीर्तयो

१ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वमिति सूत्रव्याख्याने ॥

२ तत्रैव ॥ ३ दशविधस्य बन्धनसंघातद्वयस्याप्यत्रैवान्भावः ॥

निर्माणं तीर्थकरनाम चेति । शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं सद्देयमिति ॥ एता
द्वाचित्वारिंशत्प्रकृतयः पुण्यसञ्ज्ञाः ॥

॥ अतोऽन्यत्पापम् ॥ २६ ॥

अस्मात्पुण्यसज्जककर्मप्रकृतिसमूहादन्यत्कर्म पापमित्युच्यते ।
तत् त्र्यशीतिविधं तद्यथा— ज्ञानावरणस्य प्रकृतयः पञ्च, दर्शनावस्-
णस्य नव, मोहनीयस्य षड्विंशतिः, पञ्चान्तरायस्य, नरकग-
तितिर्यग्गती, चतस्रो जातयः, पञ्च संस्थानानि, पञ्च संहन-
नान्यप्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शा नरकगतितिर्यग्गत्यानुपूर्व्यद्वयमुपषा-
ताप्रशस्तविहायोगतिस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तिसाधारणशरीरास्थिराशुभदुर्भ-
गदुःस्वरानादेययशःकीर्तयश्चेति नामप्रकृतयश्चतुस्त्रिंशत् । अस-
द्देयं नरकायुर्नैर्गोत्रमिति ॥ एवं व्याख्यातो बन्धपदार्थः सप्र-
पञ्चः । अवाधिमनःपर्ययकेवलज्ञानप्रत्यक्षप्रमाणगम्यस्तदुपदिष्टागमा-
नुमेयः ॥ २७ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसिञ्जिकायामष्टमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

बन्धपदार्थो निर्दिष्टः । इदानीं तदनन्तरोद्देशभाजः संवरस्य
निर्देशः प्राप्तकाल इत्यत इदमाह—

॥ आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

अभिनवकर्मादानहेतुरास्रवो व्याख्यातः । तस्य निरोधः
संवर इत्युच्यते । स द्विविधो भावसंवरो द्रव्यसंवरश्चेति । तत्र
संसारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसंवरः । तन्निरोधे तत्पूर्वकर्मपुद्गला-

दानविच्छेदो द्रव्यसंवरः ॥ इदं विचार्यते— कस्मिन् गुणस्थाने कस्य संवर इति ॥ उच्यते । मिथ्यादर्शनकर्मेदयवशीकृत आत्मा मिथ्यादृष्टिः । तत्र मिथ्यादर्शनप्राधान्येन यत्कर्म आस्रवति तन्निरोधाच्छेषे सासादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्संवरो भवति ॥ किंपुनस्तन्मिथ्यात्वं नपुंसकवेदनकायुर्नरकगत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिहुण्डसंस्थानासम्प्राप्तपाटिकासंहनननरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणशरीरसंज्ञकषोडशप्रकृतिलक्षणम् ॥ असंयमास्त्रिविधः । अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् । तत्प्रत्ययस्य कर्मणस्तदभावे संवरोऽवसेयः ॥ तद्यथा— निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृध्यनन्तानुबन्धिकोधमानमायालोभस्त्रीवेदतिर्यगायुस्तिर्यग्गतिचतुःसंस्थानचतुःसंहननतिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्योद्योताप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगदुःस्वरानादेयनीचैर्गोत्रसंज्ञिकानां पञ्चविंशतिप्रकृतीनामनन्तानुबन्धिकषायोदयकृतासंयमप्रधानास्रवाणामेकेन्द्रियादयः सासादनसम्यग्दृष्ट्यन्ता बन्धकाः । तदभावे तासामुत्तरत्वं संवरः ॥ अप्रत्याख्यानारणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगत्यौदारिकशरीरतदङ्गोपाङ्गवज्रर्षभनाराचसंहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम्नां दशानां प्रकृतीनामप्रत्याख्यानकषायोदयकृतासंयमहेतुकानामेकेन्द्रियादयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्ता बन्धकाः । तदभावादूर्ध्वं तासां संवरः ॥ सम्यग्मिथ्यात्वगुणेनायुर्न बध्यते । प्रत्याख्यानारणक्रोधमानमायालोभानां चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकषायोदयकारणासंयमास्रवाणामेकेन्द्रियप्रभृतयः संयतासंयतावसाना बन्धकाः ॥ तदभावादुपरिष्ठात्तासां संवरः ॥ प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ प्रमादेनापनीतस्य कमर्णः प्रमत्तसंयतादूर्ध्वं तदभावान्निरोधः प्रत्येतव्यः । किं पुनस्तदसद्वेद्यारतिशोकास्थिराशुभायशःकीर्तिविकल्पं ॥ देवायुर्बन्धारम्भस्य प्रमाद एव हेतुरप्रमादोऽपि तत्प्रत्या-

सन्नस्तदूर्ध्वं तस्य संवरः । कषाय एवास्रवो यस्य कर्मणो न प्रमादादिस्तस्य तन्निरोधे निरासोऽवसेयः । स च कषायः प्रमादादिविरहितस्तीव्रमध्यमजघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्यवस्थितः । तत्रापूर्वकरणस्यादौ संख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्रा-प्रचले बध्येते । तत ऊर्ध्वं संख्येयभागे त्रिंशत् प्रकृतयो देवगतिपञ्चेन्द्रियजातिवैक्रियिकाहारकतैजसकर्मणशरीरस-मचतुरस्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकशरीराङ्गोपाङ्गवर्णगन्धरसस्पर्शदेवगति-प्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतिसबा-दरपर्याप्तप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेयनिर्माणतीर्थकराख्या ब-ध्यन्ते ॥ तस्यैव चरमसमये चतस्रः प्रकृतयो हास्यरतिभयजुगु-प्सासंज्ञा बन्धमुपयान्ति ॥ ता एतास्तीव्रकषायास्रवास्तद-भावान्निर्दिष्टाद्वागादूर्ध्वं सँत्रियन्ते ॥ अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्यादि-समयादारभ्य संख्येयेषु भागेषु पुंवेदक्रोधसञ्ज्वलनौ बध्येते ॥ तत ऊर्ध्वं शेषेषु संख्येयेषु भागेषु मानमायासञ्ज्वलनौ बन्धमुपगच्छतः ॥ तस्यैव चरमसमये लोभसंज्वलनो बन्धमेति । ता एताः प्रकृतयो मध्यमकषायास्रवास्तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्यो-परिष्ठात्संवरमाप्नुवन्ति ॥ पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां यशःकीर्तिरुच्चैर्गोत्रस्य पञ्चानामन्तरायाणां च मन्दकायास्रवाणां सूक्ष्मसाम्परायो बन्धकः । तदभावात्तदुत्तरत्र तेषां संवरः ॥ केवलेनैव योगेन सद्देवस्योपशान्तकषायक्षीणकषायस-योगानां बन्धा भवति । तदभावादयोगकेवलिनस्तस्य संवरो भवति ॥

उक्तः संवरस्तद्भेदप्रतिपादनार्थमाह —

॥ स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरिषहजयचारित्रैः ॥२॥

यतः संसारकारणादात्मनो गोपनं भवति सा गुप्तिः । प्राणिपीडां परिहारार्थं सम्यगयनं समितिः । इष्टे स्थाने धत्ते इति

धर्मः । शरीरादीनां स्वभावानुचिन्तनमनुपेक्षा । क्षुदादिवेदनो-
त्पत्तौ कर्मनिर्जरार्थं सहनं परिषहः । परिषहस्य जयः परिषहजयः ।
चारित्र्यशब्द आदिसूत्रे व्याख्यातार्थः । एतेषां गुप्त्यादीनां संवर-
क्रियायाः साधकतमत्वात् करणनिर्देशः । संवरोऽधिकृतोऽपि स
इति तच्छब्देन परामृश्यते गुप्त्यादिभिः साक्षात्सम्बन्धार्थः ॥ प्रयो-
जनमवधारणार्थं । स एष संवरो गुप्त्यादिभिरेव नान्येनोपायेनेति ॥
तेन तीर्थाभिषेकदीक्षाशीर्षोपहारदेवताराधनादयो निर्वर्तिता भवन्ति ॥
रागद्वेषमोहोपात्तस्य कर्मणोऽन्यथा निवृत्त्यभावात् ॥

संवरनिर्जराहेतुविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

॥ तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपो धर्मेऽन्तर्भूतमपि पृथगुच्यते उभयसाधनत्वख्यापनार्थं
संवरं प्रति प्राधान्यप्रतिपादनार्थं च ॥ ननु च तपोऽभ्युदयाङ्गमि-
ष्टम् देवेन्द्रादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्, कथं निर्जराङ्ग-
स्यादिति ॥ नैष दोषः— एकस्यानेककार्यदर्शनादमिवत् । यथाऽ-
ग्निरेकोऽपि क्लेदनभस्माङ्गारादिप्रयोजन उपलभ्यते तथा तपोऽ-
भ्युदयकर्मक्षयहेतुरित्यत्र को विरोधः ॥

संवरहेतुत्वादादावुद्दिष्टाया गुप्तेः स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगो व्याख्यातः कायवाङ्मनःकर्म योग इत्यत्र । तस्य
स्वेच्छाप्रवृत्तिनिवर्तनं निग्रहः । विषयसुखाभिलाषार्थप्रवृत्तिनिषेधार्थं
सम्यग्विशेषणम् ॥ तस्मात् सम्यग्विशेषणाविशिष्टात् संक्लेशप्रादुर्भा-
वपरात्कायादियोगानिरोधे सति तन्निमित्तं कर्म नास्त्वतीति संवरप्र-
सिद्धिरवगन्तव्या । सा त्रितयी कायगुप्तिर्वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति ॥

तत्राशक्तस्य मुनेर्निरवद्यप्रवृत्तिरूपनार्थमाह—

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यगित्यनुवर्तते तेनेर्यादयो विशेष्यन्ते । सम्यगीर्या
सम्यग्भाषा सम्यगेषणा सम्यगादाननिक्षेपौ सम्यगुत्सर्ग इति ।
ता एताः पञ्च समितयो विदितजीवस्थानादिविधेर्मुनेः प्राणिपीडा-
परिहाराम्युपाया वेदितव्याः ॥ तथा प्रवर्तमानस्यासंयमपरिणाम-
निमित्तकर्मास्रवाभावात्संवरो भवति ॥

तृतीयस्य संवरहेतोर्धर्मस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागा-

किञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? आद्यं प्रवृत्तिनिग्रहार्थं, तत्रासमर्थानां
प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयम् । इदं पुनर्दशविधधर्माख्यानं समि-
तिषु प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं वेदितव्यम् । शरीरस्थिति-
हेतुमार्गणार्थं परकुलान्युपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशप्रहसनावज्ञा-
ताडनशरीरव्यापादनादीनां सन्निधाने कालुष्यानुत्पत्तिः क्षमा ॥
जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणम् ॥ योगस्या-
वक्रता आर्जवम् ॥ प्रकर्षप्राप्तलोभान्निवृत्तिः शौचम् ॥ सत्सु
प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते ॥ ननु चैतद्भाषासमिता-
वन्तर्भवति ? नैष दोषः— समितौ प्रवर्तमानो मुनिः साधुष्व-
साधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितञ्च ब्रूयात् अन्यथा
रागादनर्थदण्डदोषः स्यादिति वाक्समिति रित्यर्थः ॥ इह पुनः
सन्तः प्रव्रजितास्तद्भक्ता वा एतेषु साधु सत्यं ज्ञानचारित्रलक्षणा-

दिषु बह्वपि कर्तव्यमित्यनुज्ञायते, धर्मोपबृंहणार्थं ॥ समितिषु
वर्तमानस्य प्राणीन्द्रियपरिहारस्संयमः ॥ कर्मक्षयार्थं तप्यत इति
तपः । तदुत्तरत्र वक्ष्यमाणद्वादशविकल्पमवसेयम् ॥ संयतस्य
योग्यं ज्ञानादिदानं त्यागः ॥ उपात्तेष्वपि शरीरादिषु संस्कारा-
पोहाय ममेदमित्यभिसन्धिनिवृत्तिराकिञ्चन्यम् । नास्ति किञ्चना-
स्याकिञ्चनः तस्य भावः कर्म वा आकिञ्चन्यम् ॥ अनुभूताङ्ग-
नामस्मरणकथाश्रवणस्त्रीसंसक्तशयनासनादिवर्जनाद्ब्रह्मचर्यं परिपूर्ण-
मवतिष्ठते ॥ स्वतन्त्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थो वा गुरुकुलावासो ब्रह्मचर्यम् ॥
दृष्टप्रयोजनपरिवर्जनार्थमुत्तमविशेषणम् ॥ तान्येव भाव्यमानानि
धर्मव्यपदेशभाजि स्वगुणप्रतिपक्षदोषसद्भावभावनाप्राणिहितानि संवर-
कारणानि भवन्ति ॥

आह क्रोधाद्यनुत्पत्तिः क्षमादिविशेषप्रत्यनीकालम्बनादि-
त्युक्तं, ततः कस्मात्क्षमादीनयमवलम्बते नान्यथा प्रवर्तत इत्युच्यते ।
यस्मात्तप्तायः पिण्डवत्क्षमादिपरिणतेनात्महितैषिणा कर्तव्याः—

॥ अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवर-
निर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्त्वानुचिन्तन-
मनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

इमानि शरीरेन्द्रियविषयोपभोगपरिभोगद्रव्याणि समुदाय-
रूपाणि जलबुद्बुदवदनवस्थितस्वभावानि गर्भादिष्ववस्थाविशेषेषु
सदोपलभ्यमानसंयोगविपर्ययाणि, मोहादत्राज्ञो नित्यतां मन्यते ॥
न किञ्चित्संसारे समुदितं ध्रुवमस्ति आत्मनो ज्ञानदर्शनोपयो-
गस्वभावादन्यदिति चिन्तनमनित्यतानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य चिन्त-

यतस्तेष्वभिष्वङ्गाभावाद् भुक्तोऽञ्जितगन्धमालयादिष्विव वियोग-
कालेऽपि विनिपातो नोत्पद्यते ॥ १ ॥

यथा— मृगशावस्यैकान्ते बलवता क्षुधितेनाभिषैषिणा व्याघ्रे-
णाभिभूतस्य न किञ्चिच्छरणमस्ति— तथा जन्मजरामृत्युव्याधि-
प्रभृतिव्यसनमध्ये परिभ्रमतो जन्तोः शरणं न विद्यते ॥ परिपुष्टमपि
शरीरं भोजनं प्रति सहायीभवति न व्यसनोपनिपाते ॥ यत्नेन
संचितोऽर्थोऽपि न भवान्तरमनुगच्छति ॥ संविभक्तसुखदुःखाः
सुहृदोऽपि न मरणकाले परित्रायन्ते ॥ बान्धवाः समुदिताश्च
रुजा परीतं न परिपालयन्ति ॥ अस्ति चेत्सुचरितो धर्मो व्यस-
नमहर्णवे तारणोपायो भवति ॥ मृत्युना नीयमानस्य सहस्र-
नयनादयोऽपि न शरणम् ॥ तस्माद्भव्यसनसङ्कटे धर्म एव
शरणं सुहृदर्थोऽप्यनपायी, नान्यत्किञ्छरणमिति भावना अशरणा-
नुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्याध्यवस्यतो नित्यमशरणोऽस्मीति भृशमु-
द्विग्नस्य सांसारिकेषु भावेषु ममत्वनिरासो भवति ॥ भगवदर्ह-
त्सर्वज्ञप्रणीत एव मार्गे प्रतिपन्नो भवति ॥ २ ॥

कर्मविपाकवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः । स पुर-
स्तात्पंचविधपरिवर्तनरूपेण व्याख्यातः ॥ तस्मिन्नेकयोनि कुल-
कोटिबहुशतसहस्रसंकटे संसारे परिभ्रमन् जीवः कर्मयन्त्रानुप्रेरितः
पिता भूत्वा आता पुत्रः पौत्रश्च भवति । माता भूत्वा
भगिनी भार्या दुहिता च भवति । स्वामी भूत्वा दासो भवति ।
दासो भूत्वा स्वाम्यपि भवति नट इव रङ्गे ॥ अथवा किं
बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो भवतीत्येवमादिसंसारस्वभावचिन्तनं
संसारानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य भावयतः संसारदुःखमयादुद्विग्नस्य
ततो निर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च संसारप्रहाणाय प्रतियतते ॥ ३ ॥

जन्मजरामरणानुवृत्तिमहादुःखानुभवं प्रति एक एवाहं न

कश्चिन्मे स्वः परो वा विद्यते । एक एव जायेऽहम् । एक एव प्रिये । न मे कश्चित् स्वजनः परजनो वा व्याधिरामरणादीनि दुःखान्यपहरति । बन्धुमित्राणि स्मशानं नातिवर्तन्ते । धर्म एव मे सहायः सदा अनपायीति चिन्तनमेकत्वानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य भावयतः स्वजनेषु प्रीत्यनुबन्धो न भवति । परजनेषु च द्वेषानुबन्धो नोपजायते । ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव घटते ४

शरीरादन्यत्वचिन्तनमन्यत्वानुप्रेक्षा । तद्यथा बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्योऽहमैन्द्रियकं शरीरमनिन्द्रियोऽहमङ्गं शरीरं ज्ञोऽहमनित्यं शरीरं नित्योऽहमाद्यन्तवच्छरीरमनाद्यन्तोऽहं बहूनि मे शरीरशतसहस्राण्यतीतानि संसारे परिभ्रमतः । स एवाहमन्यस्तेभ्य इत्येवं शरीरादप्यन्यत्वं मे किमङ्ग ! पुनर्बाह्येभ्यः परिग्रहेभ्य इत्येवं ह्यस्य मनःसमादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोत्पद्यते । ततस्तत्त्वज्ञानभावनापूर्वके वैराग्यप्रकर्षे सति आत्यन्तिकस्य मोक्षसुखस्याप्तिर्भवति ॥ ५ ॥

शरीरमिदमत्यन्ताशुचि शुक्रशोणितयोन्यशुचिसंवर्धितमवस्करवदशुचिभाजनं त्वङ्मात्रप्रच्छादितमतिपूतिरसनिप्यन्दिस्रोतो-बिलमङ्गारवदात्मभावमाश्रितमप्याश्वेवापादयति । स्नानानुलेपनधूप-प्रघर्षवासमाख्यादिभिरपि न शक्यमशुचित्वमपहर्तुमस्य । सम्यग्दर्शनादि पुनर्भाव्यमानं जीवस्यात्यन्तिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य संस्मरतः शरीरनिर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च जन्मोदधितरणाय चित्तं समाधत्ते ॥ ६ ॥

आस्रवसंवरनिर्जराः पूर्वोक्ता अपि इहोपन्यस्यन्ते तद्गुणदोषभावनार्थं । तद्यथा— आस्रवा इहामुत्रापाययुक्ता महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णा इन्द्रियकषायान्नतादयः । तत्रेन्द्रियाणि तावत्स्पर्शनादीनि वनगजबायसपन्नगपतङ्गहरिणादीन् व्यसनार्णवमवगाहयन्ति

तथा कषायादयोऽपीह वधबन्धपरिक्लेशादीन् जनयन्ति ॥ अमुत्र च नानागतिषु बहुविधदुःखप्रज्वलितासु अमयन्तीत्येवमास्रवदोषानुचिन्तनमास्रवानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य चिन्तयतः क्षमादिषु श्रेयत्व-
बुद्धिर्न प्रच्यवते ॥ सर्व एते आस्रवदोषाः कूर्मवत्संवृतात्मनो न भवन्ति ॥ ७ ॥

यथा महार्णवे नावो विवरापिधाने सति क्रमात्सुतजला-
भिप्लवे सति तदाश्रयाणां विनाशोऽवश्यंभावी, छिद्रपिधाने च
निरुपद्रवमभिलषितदेशान्तरप्रापणं, तथा कर्मागमद्वारसंवरणे सति
नास्ति श्रेयःप्रतिबन्ध इति संवरगुणानुचिन्तनं संवरानुप्रेक्षा ॥
एवं ह्यस्य चिन्तयतः संवरे नित्योद्युक्तता भवति । ततश्च
निःश्रेयसपदप्राप्तिरिति ॥ ८ ॥

निर्जरा वेदनाविपाकजा इत्युक्तम् ॥ सा द्वेधा—अबुद्धि-
पूर्वा कुशलमूला चेति ॥ तत्र नरकादिषु गतिषु कर्मफलविपा-
कजा अबुद्धिपूर्वा सा अकुशलानुबन्धा ॥ परिषहजये कृते
कुशलमूला सा शुभानुबन्धा निरनुबन्धा चेति ॥ इत्येवं निर्जराया
गुणदोषभावनं निर्जरानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्यानुस्मरतः कर्मनिर्जरायै
प्रवृत्तिर्भवति ॥ ९ ॥

लोकसंस्थानादिविधिव्याख्यातः ॥ समन्तादनन्तस्यालोका-
काशस्य बहुमध्यदेशभाविनो लोकस्य संस्थानादिविधिव्याख्यातः ॥
तत्त्वभावानुचिन्तनं लोकानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्याध्यवस्यतस्तत्त्वज्ञान-
विशुद्धिर्भवति ॥ १० ॥

एकस्मिन्निगोतशरीरे जीवाः सिद्धानामनन्तगुणाः , एवं
सर्वलोको निरन्तरं निश्चितः स्थावरैरतस्तत्र त्रसता बालुकासमुद्रे
पतिता वज्रसिकताकणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेन्द्रियाणां
भ्रूयिष्ठत्वात्पञ्चेन्द्रियता गुणेषु कृतज्ञतेव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च

तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावश्चतुष्पथे
 रत्नराशिरिव दुरासदः । तत्प्रच्यवे च पुनस्तदुपपात्तिर्दग्धतरुपुद्गल-
 तद्भावोपपत्तिवद्दुर्लभा । तल्लाभे च देशकुलेन्द्रियसम्पन्नारोगत्वान्यु-
 त्तरोत्तरतोऽतिदुर्लभानि ॥ सर्वेष्वपि तेषु लब्धेषु सद्धर्मप्रतिलम्भो
 यदि न स्याद्व्यर्थं जन्म, वदनामिव दृष्टिविकलं । तमेवं कृच्छूलभ्यं
 धर्ममवाप्य विषयसुखे रञ्जनं भस्मार्थं चन्दनदहनमिव विफलम् ॥
 विरक्तविषयसुखस्य तु तपोभावनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षणः
 समाधिर्दुरवापः ॥ तस्मिन् सति बोधिलाभः फलवान् भवतीति
 चिन्तनं बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य भावयतो बोधिं प्राप्य
 प्रमादो न कदाचिदपि भवति ॥ ११ ॥

अयं जिनोपदिष्टो धर्मोऽर्हिसालक्षणः सत्याधिष्ठितो विनय-
 मूलः क्षमाबलो ब्रह्मचर्यगुप्त उपशमप्रधानो नियतिलक्षणो निष्प-
 रिग्रहतालम्बनः । तस्यालाभादनादिसंसारे जीवाः परिभ्रमन्ति
 दुष्कर्मविपाकजं दुःखमनुभवन्तः ॥ अस्य पुनः प्रतिलम्भे
 विविधाभ्युदयप्राप्तिपूर्विका निःश्रेयसोपलब्धिर्निश्चयतेति चिन्तनं
 धर्मस्वाख्यातत्वानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य चिन्तयतो धर्मानुरागात्सदा
 प्रतियत्नपरो भवति ॥ १२ ॥

एवमनित्यत्वाद्यनुप्रेक्षासन्निधाने उत्तमक्षमादिधारणान्महान्सं-
 वरो भवति ॥ मध्ये अनुप्रेक्षावचनमुभयार्थम् ॥ अनुप्रेक्षा हि
 भावयन्नुत्तमक्षमादींश्च प्रतिपालयति । परीषहाँश्च जेतुमुत्सहते ॥

के पुनस्ते परिषहाः किमर्थं वा सङ्गन्त इत्यादिमाह—

॥ मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परिषहाः ८

संवरस्य प्रकृतत्वात्तेन मार्गो विशिष्यते । संवरमार्ग इति ॥
 तदच्यवनार्थं निर्जरार्थं च परिषोढव्याः परिषहाः । क्षुत्पिपासादि-

सहनम् । जिनोपदिष्टान्मार्गादिप्रच्यवमानास्तन्मार्गपरिक्रमणपरिचयेन
कर्मगमद्वारं सँवृण्वन्त औपक्रमिकं कर्मफलमनुभवन्तः क्रमेण
निर्जीर्णकर्माणो मोक्षमाप्नुवन्ति ॥

तत्स्वरूपसंख्यासम्प्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्री-
चर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृण-
स्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुदादयो वेदनाविशेषा द्वाविंशतिः । एतेषां सहनं
मोक्षार्थिना कर्तव्यम् ॥ तद्यथा—भिक्षोर्निरवद्याहारगवेषिणस्तदलाभे
ईषल्लाभे च अनिवृत्तवेदनस्याकाले अदेशे च भिक्षां प्रति
निवृत्तेच्छस्यावश्यकपरिहाणि मनागप्यसहमानस्य स्वाध्यायध्यान-
भावनापरस्य बहुकृत्वः स्वकृतपरकृतानशनावमोदर्यस्य नीरसाहा-
रस्य तप्तभ्राष्ट्रपतितजलबिन्दुकतिपयवत्सहसा परिशुष्कपानस्यो-
दीर्णक्षुद्रेदनस्यापि सतो भिक्षालाभादलाभमधिकगुणं मन्यमानस्य
क्षुद्धाधां प्रत्यचिन्तनं क्षुद्विजयः ॥ १ ॥

जलस्नानावगाहनपरिषेकपरित्यागिनः पतस्त्रिवदनियतासना-
वसथस्यातिलवणस्निग्धरूक्षविरुद्धाहारग्रैष्मातपपित्तज्वरानशनादिभि-
रुदीर्णां शरीरेन्द्रियोन्माथिनीं पिपासां प्रत्यनाद्रियमाणप्रतिकारस्य
पिपासानलशिखां धृतिनवमृद्धटपूरितशीतलसुगन्धिसमाधिवारिणा
प्रशमयतः पिपासासहनं प्रशस्यते ॥ २ ॥

परित्यक्तप्रच्छादनस्य पक्षिवदनवधारितालयस्य वृक्षमूलप-
थिशिलातलादिषु हिमानीपतनशीतलानिलसम्पाते तत्प्रतिकारप्राप्तिं
प्रति निवृत्तेच्छस्य पूर्वानुभूतशीतप्रतिकारहेतुवस्तुनामस्मरतो ज्ञान-
भावनागर्भागारे वसतः शीतवेदनासहनं परिकीर्त्यते ॥ ३ ॥

निवाते निर्जले ग्रीष्मरविकिरणपरिशुष्कपतितपर्णव्यपेत-
च्छायातरुण्यटव्यन्तरे यदृच्छयोपनिपतितस्यानशनाद्यभ्यन्तरसाध-
नोत्पादितदाहस्य दवाग्निदाहपरुषवातातपजनितगलतालुशोषस्य तत्प्र-
तिकारहेतून् बहून्नुभूतानचिन्तयतः प्राणिपीडापरिहारावहितचे-
तसश्चारित्ररक्षणमुष्णसहनमित्युपवर्ण्यते ॥ ४ ॥

दंशमशकग्रहणमुपलक्षणं । यथा काकेभ्यो रक्ष्यतां सर्पि-
रिति उपघातोपलक्षणं काकग्रहणं, तेन दंशमशकमक्षिकापिशुक-
पुत्तिकाभक्तुकुण्डीपिपीलिकावृश्चिकादयो गृह्यन्ते ॥ तत्कृतां बाधा-
मप्रतिकारां सहमानस्य तेषां बाधां त्रिधाऽप्यकुर्वाणस्य निर्वाण-
प्राप्तिमात्रसंकल्पप्रावरणस्य तद्वेदनासहनं दंशमशकपरिषहक्षमेत्यु-
च्यते ॥ ५ ॥

जातरूपवन्निष्कलङ्कजातरूपधारणमशक्यप्रार्थनीयं याचन-
रक्षणहिंसनादिदोषविनिर्मुक्तं निष्परिग्रहत्वान्निर्वाणप्राप्तिं प्रत्येकं
साधनमनन्यबाधनं नाग्न्यं बिभ्रतो मनोविक्रियाविप्लुतिविरहात्
स्त्रीरूपाण्यत्यन्ताशुचिकुण्ठरूपेण भावयतो रात्रिन्दिवं ब्रह्मचर्य-
मखण्डमातिष्ठमानस्याचेलव्रतधारणमनवद्यमवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

संयतस्येन्द्रियेष्टविषयसम्बधं प्रति निरुत्सुकस्य गीतनृत्य-
वादित्रादिविरहितेषु शून्यागारदेवकुलतरुकोटरशिलागुहादिषु स्वा-
ध्यायध्यानभावनारतिमास्कन्दतो दृष्टश्रुतानुभूतरतिस्मरणतत्कथाश्र-
वणकामशरप्रवेशनिर्विवरहृदयस्य प्राणिषु सदासदयस्यारतिपारि-
षहजयोऽवसेयः ॥ ७ ॥

एकान्तेष्वारामभवनादिप्रदेशेषु नवयौवनमदविभ्रममदिरापान
प्रमत्तासु प्रमदासु बाधमानासु कूर्मवत्संहतेन्द्रियहृदयविकारस्य
ललितस्मितमृदुक्थितसविलासवीक्षणप्रहसनपदमन्थरगमनमन्मथशर-
व्यापारविफलीकरणस्य स्त्रीबाधापरिषहसहनमवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

दीर्घकालमुषितगुरुकुलब्रह्मवर्यस्याधिगतबन्धमोक्षपदार्थतत्त्वस्य
संयमायतनभक्तिहेतोर्देशान्तरातिथेर्गुरुणाऽभ्यनुज्ञातस्य पवनवन्निः-
सङ्गतामङ्गीकुर्वतो बहुशोऽनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागा-
दिबाधापरिक्रान्तकायस्य देशकालप्रमाणोपेतमध्वगमनं संयमविरोधि
परिहरतो निराकृतपादावरणस्य परुषशर्कराकण्टकादिव्यथनजात-
चरणखेदस्यापि सतः पूर्वोचितयानवाहनादिगमनमस्मरतो यथा-
कालमावश्यकपरिहाणिमास्कन्दतश्चर्यापरिषहसहनमवसेयम् ॥ ९ ॥

स्मशानोद्यानशून्यायतनगिरिगुहागव्हरादिष्वनभ्यस्तपूर्वेषु
निवसत आदित्यस्वेन्द्रियज्ञानप्रकाशपरीक्षितप्रदेशे प्रकृतनियमक्रि-
यस्य निषद्यां नियमितकालमास्थितवतः सिंहव्याघ्रादिविविधभीषण-
ध्वनिश्रवणान्निवृत्तभयस्य चतुर्विधोपसर्गसहनादप्रच्युतमोक्षमार्गस्य
वीरासनोत्कुटिकाद्यासनादविचलितविग्रहस्य तत्कृतबाधासहनं निष-
द्यापरिषहाविजय इति निश्चीयते ॥ १० ॥

स्वाध्यायध्यानाध्वश्रमपरिखेदितस्य मौहूर्तिकीं खरविषमप्र-
चुरशर्कराकपालसङ्कटादिशीतोष्णेषु भूमिप्रदेशेषु निद्रामनुभवतो
यथाकृतैकपार्श्वदण्डायितादिशायिनः प्राणिबाधापरिहाराय पतित-
दारुवद्यपगतासुवदुपरिवर्तमानस्य ज्ञानपरिभावनावहितचेससोऽनुष्ठि-
तव्यन्तरादिविविधोपसर्गादप्यचलितविग्रहस्यानियमितकालां तत्कृत-
बाधां क्षममाणस्य शय्यापरिषहक्षमा कथ्यते ॥ ११ ॥

मिथ्यादर्शनोदृक्तामर्षपरुषावज्ञानिन्दासभ्यवचनानि क्रोधाग्नि-
शिखाप्रवर्धनानि शृण्वतोऽपि तदर्थेष्वसमाहितचेतसः सहसा
तत्प्रातिकारं कर्तुमपि शक्नुवतः पापकर्मविपाकमभिचिन्तयतस्तान्या-
कर्ण्य तपश्चरणभावनापरस्य कषायविषलवमात्रस्याप्यनवकाशमात्म-
हृदयं कुर्वत आक्रोशपरिषहसहनमवधार्यते ॥ १२ ॥

निशितविशसनमुशलमुद्धरादिप्रहरणताडनपीडनादिभिव्यापा-
द्यमानशरीरस्य व्यापादकेषु मनागपि मनोविकारमकुर्वतो मम
पुराकृतदुष्कर्मफलमिदमिमे वराकाः किं कुर्वन्ति, शरीरमिदं
जलबुद्बुदवद्विशरणस्वभावं व्यसनकारणमेतैर्व्याबाध्यते, संज्ञान-
दर्शनचारिताणि मम न केनचिदुपहन्यन्ते इति चिन्तयंतो
वासितक्षणचन्दनानुलेपनसमदर्शिनो वधपरिषहक्षमा मन्यते ॥ १३ ॥

बाह्याभ्यन्तरतपोऽनुष्ठानपरस्य तद्भावनावशेन निस्सारीकृत-
मूर्तेः पटुतपनतापनिष्पीतसारतरोरिव विरहितच्छायस्य त्वगस्थि-
शिराजालमात्रतनुयन्त्रस्य प्राणवियोगे सत्यप्याहारवसतिभेषजादीनि
दीनाभिधानमुखैववर्ण्याङ्गसञ्ज्ञादिभिरयाचमानस्य भिक्षाकालेऽपि
विद्युदुद्योतवत् दुरुपलक्ष्यमूर्तेर्याचनापरिषहसहनमवसीयते ॥ १४ ॥

वायुवदसङ्गादनेकदेशचारिणोऽभ्युपगतैककालसम्भोजनस्य
वाच्यमस्य तत्समितस्य वा सकृत्स्वतनुदर्शनमात्रतन्त्रस्य पाणि-
पुटमात्रपात्रस्य बहुषु दिवसेषु च गृहेषु भिक्षामनवाप्याप्यसं-
क्षिप्तचेतसो दातृविशेषपरीक्षानिरुत्सुकस्य लाभादप्यलामो मे परमं
तप इति सन्तुष्टस्यालामविजयोऽवसेयः ॥ १५ ॥

सर्वाशुचिनिधानभिदमनित्यमपरित्राणमिति शरीरे निःसङ्क-
ल्पत्वाद्विगतसंस्कारस्य गुणरत्नभाण्डसञ्चयप्रवर्धनसंरक्षणसन्धारण-
कारणत्वादभ्युपगतस्थितिविधानस्याक्षम्रक्षणवद्भ्रणालेपनवद्वा बहु-
पकारमाहारमभ्युपगच्छतो विरुद्धाहारपानसेवनावैषम्यजनितवाता-

१ तदुक्तम्— अज्ञानभावादशुभाशयाद्वा । करोति चेत्कोऽपि
नरः खलत्वम् ॥ तथाऽपि सद्भिः शुभमेव चिन्त्यं । न मथ्यमानेऽ-
प्यमृतं विषं हि ॥ १ ॥ अन्यच्च— आकृष्टोऽहं हतो नैव हतो
वा न द्विधा कृतः । मारितो न हतो धर्मो मदीयोऽनेन बन्धुना ॥ २ ॥

२ निर्मलत्वात् ॥

दिविकाररोगस्य युगपदनेकशतसंख्याव्याधिप्रकोपे सत्यपि तद्वश-
वर्तितां विजहतो जलौषधिप्राप्त्याद्यनेकतपोविशेषद्वियोगे सत्यपि शरी-
रनिस्पृहत्वात्तत्प्रतिकारानपेक्षिणो रोगपरिषहसहनमवगन्तव्यम् १६

तृणग्रहणमुपलक्षणं कस्यचिद्यथनदुःखकारणस्य । तेन
शुष्कतृणपरुषशर्कराकण्ठकनिशितमृत्तिकाशूलादिव्यथनकृतपादवेदना-
प्राप्तौ सत्यां तत्राप्रणिहितचेतसश्चर्याशय्यानिषद्यासु प्राणिपीडापरि-
हारे नित्यमप्रमत्तचेतसस्तृणादिस्पर्शबाधापरिषहविजयो वेदितव्यः १७

अपकायिकजन्तुपीडापरिहारायामरणादस्नानव्रतधारिणः पटु-
रविकिरणप्रतापजनितप्रस्वेदात्तपवनानीतपांसुनिचयस्य सिध्मकच्छू-
दद्रूदीर्णकण्डूयायामुत्पन्नायामपि कण्डूयनविमर्दनसङ्घट्टनविवर्जित-
मूर्तेः स्वगतमलोपचयपरमलापचययोरसंकल्पितमनसः संज्ञानचारित्र-
विमलसलिलप्रक्षालनेन कर्ममलपङ्कजालनिराकरणाय नित्यमुद्यतमते-
र्मलपीडासहनमाख्यायते केशलुञ्चासंस्काराभ्यामुत्पन्नस्वेदसहनं मल-
सामान्यसहनेऽन्तर्भवतीति न पृथगुक्तम् ॥ १८ ॥

सत्कारः पूजाप्रशंसात्मकः । पुरस्कारो नाम क्रियारम्भा-
दिष्वग्रतः कारणमामन्त्रणं वा, तत्रानादरोऽपि क्रियते ! चिरोषित-
ब्रह्मचर्यस्य महातपस्विनः स्वपरसमयनिर्णयज्ञस्य बहुकृत्वः परवादि-
विजयिनः प्रणामभक्तिसम्भ्रमासनप्रदानादीनि मे न कश्चित्करोति!
मिथ्यादृष्टय एवातीवभक्तिमन्तः किञ्चिदजानन्तमपि सर्वज्ञसम्भा-
वनया सम्मान्य स्वसमयप्रभावनं कुर्वति! व्यन्तरादयः पुरा
अत्युग्रतपसां प्रत्यग्रपूजां निर्वर्तयन्तीति मिथ्या श्रुतिर्यदि न स्या-
दिदानीं कस्मान्मादृशां न कुर्वन्तीति दुष्प्रणिधानविरहिताचित्तस्य
सत्कारपुरस्कारपरिषहविजयः प्रतिज्ञायते ॥ १९ ॥

१ ममाङ्गे मलं वर्तते, अस्य भिक्षोरङ्गे कीदृशं नैर्मल्यं वर्तते इति॥

अङ्गपूर्वप्रकीर्णकविशारदस्य शब्दन्यायाध्यात्मनिपुणस्य मम
पुरस्तादितरे भास्करप्रभाभिभूतखद्योतोद्योतवन्नितरां नावभासन्त
इति विज्ञानमदनिरासः प्रज्ञापरिषहजयः प्रत्येतव्यः ॥ २० ॥

अज्ञोऽयं न वेत्ति पशुसम इत्येवमाद्यवक्षेपवचनं सह-
मानस्य परमदुश्चरतपोऽनुष्ठायिनो नित्यमप्रमत्तचेतसो मेऽद्यत्वेऽपि
विज्ञानातिशयो नोत्पद्यत इति अनभिसन्दधतोऽज्ञानपरिषहजयोऽ
वगन्तव्यः ॥ २१ ॥

परमवैराग्यभावनाशुद्धहृदयस्य विदितसकलपदार्थतत्त्वस्यार्ह-
दायतनसाधुधर्मपूजकस्य चिरन्तनप्रव्रजितस्याद्यापि मे ज्ञानातिशयो
नोत्पद्यते! महोपवासाद्यनुष्ठायिनां प्रातिहार्यविशेषाः प्रादुरभूवन्निति
प्रलापमात्रमनर्थक्यं प्रव्रज्या! विफलं व्रतपरिपालनमित्येवमसमाद-
धानस्य दर्शनविशुद्धियोगाददर्शनपरिषहसहनमवसातव्यम् ॥ २२ ॥

एवं परिषहान् सहमानस्यासंक्लिष्टचेतसो रागादिपरिणामास-
वनिरोधान्महान्संवरो भवति ॥

आह किमिमे परिषहाः सर्वे संसारमहाटवीमतिक्रमिषु-
भ्युद्यतमभिद्रवन्ति उत कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—अमी व्याख्या-
तलक्षणाः क्षुदादयश्चारित्रान्तराणि प्रतिभाज्या नियमेन पुनरनयोः
प्रत्येतव्याः—

॥ सूक्ष्मसाम्परायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधालाभरोगतृणस्पर्श-
मलप्रज्ञाज्ञानानि । चतुर्दश इति वचनादन्येषां परिषहाणामभावो
वेदितव्यः॥ आह युक्तं तावद्वीतरागच्छद्मस्थे मोहनीयाभावाद्ब्रक्ष्यमाण-
नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याऽऽक्रोशयाचनासत्कारपुरस्कारादर्शनानि तत्कृता-
ष्टपरिषहाभावाच्चतुर्दशनियमवचनम् । सूक्ष्मसाम्पराये तु मोहोदयस-
द्भावाच्चतुर्दशेति नियमो नोपपद्यत इति । तदयुक्तम् । सन्मात्रत्वात् ॥

तत्र हि केवललोभसञ्ज्वलनकषायोदयः सोऽप्यतिसूक्ष्मः ॥ ततो वीतरागछद्मस्थकरूपत्वाच्चतुर्दशेति नियमस्तत्रापि युज्यते ॥ ननु मोहोदयसहायाभावान्मन्दोदयत्वाच्च क्षुदादिवेदनाभावात्तत्सहनकृत-परिषहव्यपदेशो न युक्तिमवतरति ॥ तन्न—किं कारणम् । शक्ति-मात्रस्य विवाक्षितत्वात् । सर्वार्थसिद्धिदेवस्य सप्तमपृथिवीगमन-सामर्थ्यव्यपदेशवत् ॥

आह यदि शरीरवत्यात्मनि परिषहसन्निधानं प्रतिज्ञायते अथ भगवति उत्पन्नकेवलज्ञाने कर्मचतुष्टयफलानुभवनवशवर्तिनि कियन्त उपनिपतन्तीत्यत्रोच्यते ॥ तस्मिन्पुनः—

॥ एकादश जिने ॥ ११ ॥

निरस्तघातिकर्मचतुष्टये जिने वेदनीयसद्भावात्तदाश्रया एका-दशपरिषहाः सन्ति ॥ ननु मोहनीयोदयसहायाभावात्क्षुदादिवेदनाभावे परिषहव्यपदेशो न युक्तः । सत्यमेवमेतत्—वेदनाभावेऽपि द्रव्यकर्म-सद्भावापेक्षया परिषहोपचारः क्रियते । निरवशेषनिरस्तज्ञानावरणे युगपत्सकलपदार्थावभासिकेवलज्ञानातिशये चिन्तानिरोधाभावेऽपि तत्फलकर्मनिर्हरणफलापेक्षया ध्यानोपचारवत् । अथवा—एकादश जिने न सन्तीति वाक्यशेषः कल्पनीयः सोपस्कारत्वात्सूत्राणां । विकल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्याधीन इत्युपगमात् । मोहोदयस-हायीकृतक्षुदादिवेदनाभावात् ॥

आह यदि सूक्ष्मसाम्परायादिषु व्यस्ता परिषहाः अथ समस्ताः केति—

॥ बादरसाम्पराये सर्वे ॥ १२ ॥

साम्परायः कषायः बादरः साम्परायो यस्य स बादरसाम्पराय इति ॥ नेदं गुणस्थानविशेषग्रहणम् । किं तर्हि

अर्थनिर्देशः ॥ तेन प्रमत्तादीनां संयतानां ग्रहणं ॥ तेषु हि अक्षीर्णकषायदोषत्वात्सर्वे सम्भवन्ति ॥ कस्मिन् पुनश्चारित्ते सर्वेषां सम्भवः ? । सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसंयमेष्वन्यतमे सर्वेषां सम्भवः ॥

आह गृहीतमेतत्परिषहाणां स्थानविशेषावधारणं, इदं तु न विद्मः कस्याः प्रकृतेः कः कार्य इत्यत्रोच्यते —

॥ ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तं—ज्ञानावरणे सत्यज्ञानपरिषह उपपद्यते, प्रज्ञापरिषहः पुनस्तदपाये भवतीति कथं ज्ञानावरणे स्यादित्यत्रोच्यते—क्षायोपशमिकी प्रज्ञा अन्यस्मिन् ज्ञानावरणे सति मदं जनयति । न सकलावरणक्षये इति ज्ञानावरणे सतीत्युपपद्यते ॥

पुनरपरयोः परिषहयोः प्रकृतिविशेषनिर्देशार्थमाह—

॥ दर्शनमोहान्तराययोर्दर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

यथासंख्यमभिसम्बन्धः । दर्शनमोहे अदर्शनपरिषहः लाभान्तराये अलाभपरिषह इति ॥

आह यद्याद्ये मोहनीयभेदे एकः परिषहः, अथ द्वितीय-स्मिन् कति भवन्तीत्यत्रोच्यते—

॥ चरित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचना-

सत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

पुंवेदोदयादिनिमित्तवान्नाग्न्यादिपरिषहाणां मोहोदयनिमित्तत्वं प्रतिपद्यामहे । निषद्यापरिषहस्य कथम् ? तत्रापि प्राणिपीडाप-

रिहारार्थत्वात् । मोहोदये सति प्राणिपीडापरिणामः सञ्जायत इति ॥

अवशिष्टपरिषहप्रकृतिविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

॥ वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्ता एकादश परिषदाः । तेभ्योऽन्ये शेषा वेदनीये सति भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ के पुनस्ते ? क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशक-
चर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरिषदाः ॥

आह व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः प्रत्यात्मनि प्रादुर्भवन्तः
कति युगपदवतिष्ठन्त इत्यत्रोच्यते—

॥ एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकान्नविंशतेः १७

आङ्गमिविध्यर्थः । तेन एकोनविंशतिरपि काचित् युगपत्स-
म्भवतीत्यवगम्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते— शीतोष्णपरिषहयारेकः
शय्यानिषद्याचर्याणामन्यतम एव भवति एकस्मिन्नात्मनि ॥ कुतः ?
विरोधात् ॥ तत्रयाणामपगमे युगपदेकात्मनीतरेषां सम्भवादेकोन-
विंशतिविकल्पा बोद्धव्याः ॥ ननु प्रज्ञाज्ञानयोरपि विरोधाद्युगपद-
सम्भवः ? । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञापरिषहः अवधिज्ञानापेक्षया
अज्ञानपरिषह इति नास्ति विरोधः ॥

आह उक्ता गुप्तिसमितिधर्मानुपेक्षापरिषहजयाः संवरहेतवः
पञ्च । संवरहेतुश्चारित्रसञ्ज्ञो वक्तव्य इति तद्वेदप्रदर्शनार्थमुच्यते—

॥ सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्म-

साम्पराययथाख्यातमिति चारित्रम् ॥ १८ ॥

अत्र चोद्यते— दशविधे धर्मे सँयम उक्तः स एव

१ प्राणिपीडापरिहारसद्भावे मोहनीयनिमित्तत्व कथमित्याशङ्का-
यामाह ॥ चारित्रमोहोदये सति ॥ २ ज्ञानावरणादि ॥

चारित्रमिति पुनर्ग्रहणमनर्थकमिति ॥ नानर्थकम् - धर्मेऽन्तर्भूतमपि चारित्रमन्ते गृह्यते मोक्षप्राप्तेः साक्षात्कारणमिति ज्ञापनार्थम् ॥ सामायिकमुक्तं । क ? दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकमित्यत्र ॥ तद्विविधम्— नियतकालमनियतकालञ्च । स्वाध्यायादि नियतकालम् । ईर्यापथाद्यनियतकालम् ॥ प्रमादकृतानर्थप्रबन्धविलोपे सम्यक्प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना, विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ परिहरणं परिहारः प्राणिवधानिवृत्तिः । तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रम् ॥ अतिसूक्ष्मकषायत्वात्सूक्ष्मसाम्परायचारित्रम् ॥ मोहनीयस्य निरवशेषस्योपशमात्क्षयाच्च आत्मस्वभाववस्थापेक्षालक्षणं यथाख्यातचारित्रमित्याख्यायते ॥ पूर्वचारित्तानुष्ठायिभिराख्यातं न तत्प्राप्तं प्राब्जोहक्षयोपशमाभ्यामित्यथाख्यातम् ॥ अथ-शब्दस्यानन्तरार्थवर्तित्वान्निरवशेषमोहक्षयोपशमानन्तरमाविर्भवतीत्यर्थः ॥ तथाऽऽख्यातमिति वा यथात्मस्वभावोऽवस्थितस्तथैवाख्यातत्वात् ॥ इतिशब्दः परिसमाप्तौ द्रष्टव्यः ॥ ततो यथाख्यातचारित्रात्सकलकर्मक्षयपरिसमाप्तिर्भवतीति ज्ञाप्यते ॥ सामायिकादीनामानुपूर्व्यवचनमुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षज्ञापनार्थम् ॥

आह उक्तं चारित्रं तदनन्तरमुद्दिष्टं यत् तपसा निजरां चेति तस्येदानीं तपसो विधानं कर्तव्यमित्यत्रोच्यते । तत् द्विविधम् बाह्यमभ्यन्तरं च ॥ तत्प्रत्येकं षड्विधम् ॥ तत्र बाह्यभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागवि-

वित्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं सँयमप्र सिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशनम् ॥ सँयमप्रजागरदोषप्रशमसन्तोषस्वाध्यायादिसुख-

सिद्ध्यर्थमवमोदर्यम् ॥ भिक्षार्थिनो मुनेरेकागारादिविषयसङ्कल्पचि-
त्तावरोधो वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिवृत्त्यर्थमवगन्तव्यम् ॥ इन्द्रिय-
दर्पनिग्रहनिद्राविजयस्वाध्यायसुखसिद्ध्यर्थो घृतादिवृष्यरसपरित्याग-
श्चतुर्थं तपः ॥ शून्यागारादिषु विविक्तेषु जन्तुपीडाविरहितेषु
संयतस्य शय्यासनमाबाधात्ययब्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं
कर्तव्यमिति पञ्चमं तपः ॥ आतपस्थानं वृक्षमूलनिवासो निरा-
वरणशयनं बहुविधप्रतिमास्थानमित्येवमादिः कायक्लेशः षष्ठं तपः
॥ तत्किमर्थम्? देहदुःखतितिक्षासुखानभिष्वङ्गप्रवचनप्रभावनाद्यर्थम् ॥
परिषहस्यास्य च को विशेषः— यदृच्छयोपनिपातितः परिषहः । स्वयं-
कृतः कायक्लेशः ॥ बाह्यत्वमस्य कुतः— बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात्परप्रत्यक्षत्वाच्च
बाह्यत्वम् ॥ अभ्यन्तरतपोभेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्ग-
ध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

कथमस्याभ्यन्तरत्वम् । मनोनियमनार्थत्वात् ॥ प्रमाददोष-
परिहारः प्रायश्चित्तम् ॥ पूज्येष्वादरो विनयः ॥ कायचेष्टया
द्रव्यान्तरेण चोपासनं वैयावृत्यम् ॥ ज्ञानभावनाऽऽलस्यत्यागः
स्वाध्यायः ॥ आत्माऽऽत्मीयसङ्कल्पत्यागो व्युत्सर्गः ॥ चित्तविक्षेपत्यागो
ध्यानम् ॥ तद्वेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदा यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

यथाक्रममिति वचनान्नवभेदं प्रायश्चित्तम् ॥ विनयश्चतुर्विधः
॥ वैयावृत्यं दशविधम् ॥ स्वाध्यायः पञ्चविधः ॥ द्विविधो व्युत्सर्ग
इत्यभिसम्बध्यते ॥ प्राग्ध्यानादिति वचनं ध्यानास्य बहुवक्तव्यत्वात्पश्चा-
द्ब्रक्ष्यत इति ॥ आद्यस्य भेदस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छे-
दपरिहारोपस्थापनाः ॥ २२ ॥

तत्र गुरवे प्रमादनिवेदनं दशदोषविवर्जितमालोचनम् ॥
आकम्प्य अणुमाणिय जं दिठं बादरं च सुहुमं च ॥ छण्हं सङ्गा
उलयं बहुजण अवत्तसस्से वि ॥ १ ॥ इति दस दोसा ॥
मिथ्यादुष्टृताभिधानादभिव्यक्तप्रतिक्रियं प्रतिक्रमणम् ॥ संसर्गे सति
विशोधनात्तदुभयम् ॥ संसक्तान्नपानोपकरणादिविभजनं विवेकः ॥
कायोत्सर्गादिकरणं व्युत्सर्गः ॥ अनशनावमोदर्यादिलक्षणं तपः ॥
दिवसपक्षमासादीनां प्रव्रज्याहापनं छेदः ॥ पक्षमासादिविभागेन
दूरतः परिवर्जनं परिहारः ॥ पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापना ॥

विनयविकल्पप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥

विनय इत्यधिकारेणाभिसम्बन्धः क्रियते ॥ ज्ञानविनयो
दर्शनविनयश्चारित्रविनय उपचारविनयश्चेति ॥ सबहुमानं मोक्षार्थं
ज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिर्ज्ञानविनयः । शङ्कादिदोषविरहितं तत्त्वार्थ-
श्रद्धानं दर्शनविनयः । तत्त्वतश्चारित्रसमाहितचित्तता चारित्रविनयः ।
प्रत्यक्षेष्व्याचार्यादिष्वभ्युत्थानाभिगमनाञ्जलिकरणादिरुपचारविनयः ,
परोक्षेष्वपि कायवाङ्मनोऽभिरञ्जलिक्रिया गुणसङ्कीर्तनानुस्मरणादिः ॥

वैयावृत्यभेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षग्लानगणकुलसङ्घ-
साधुमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वैयावृत्यं दशधा भिद्यते । कुतः । विषयभेदात् ॥
आचार्यवैयावृत्यमुपाध्यायवैयावृत्यमित्यादि ॥ तत्र आचरन्ति

तस्माद्व्रतानीत्याचार्यः । मोक्षार्थं शास्त्रमुपेत्य तस्मादधीयत
इत्युपाध्यायः । महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी ॥ शिक्षाशीलः शैक्षः ॥
रुजादिक्लिष्टशरीरो ग्लानः ॥ गणः स्थविरसन्ततिः ॥ दीक्षकाचार्य-
शिष्यसन्ततयः कुलम् । चातुर्वर्ण्यश्रवणनिवहः सङ्घः ॥ चिरप्रव्रजितः
साधुः ॥ मनोज्ञो लोकसम्मतः ॥ तेषां व्याधिपरिषहमिध्यात्वाद्युप-
निपाते कायचेष्टया द्रव्यान्तरेण वा तत्प्रतिकारो वैयावृत्यं
समाध्याध्याजविचिकित्साभावप्रवचनवात्सल्याद्यभिव्यक्त्यर्थः ॥

स्वाध्यायविकल्पविज्ञापनार्थमाह—

॥ वाचनाप्रच्छनाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

निरवद्यग्रन्थार्थोभयप्रदानं वाचना । संशयच्छेदाय नि-
श्चितबलाधानाय वा परानुयोगः प्रच्छना । अधिगतार्थस्य
मनसाऽऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा । बोधशुद्धं परिवर्तनमाऽऽम्नायः ॥ धर्म-
कथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेशः । स एष पञ्चविधः स्वाध्यायः किमर्थः । ?
प्रज्ञातिशयः प्रशस्ताध्यवसायः परमसंवेगस्तपोवृद्धिरतिचारविशुद्धि-
रित्येवमाद्यर्थः ॥ व्युत्सर्गभेदनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ बाह्याभ्यन्तरोपध्याः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्जनं व्युत्सर्गस्त्यागः । स द्विविधः— बाह्योपधि-
त्यागोऽभ्यन्तरोपधित्यागश्चेति ॥ अनुपातं वास्तुधनधान्यादि
बाह्योपधिः । क्रोधादिरात्मभावोऽभ्यन्तरोपधिः ॥ कायत्यागश्च
नियतकालो यावज्जीवं वाऽभ्यन्तरोपधित्याग इत्युच्यते । स किमर्थः ?
निस्सङ्गत्वनिर्भयत्वजीविताशान्युदासाद्यर्थः ॥

यद्बहुवक्तव्यं ध्यानमिति पृथग्व्यवस्थापितं तस्येदानीं
भेदाभिधानं प्राप्तकालं । तदुल्लंघ्य तस्य प्रयोक्तृस्वरूपकाल-
निर्द्धारणार्थमुच्यते—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो

ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥ २७ ॥

आद्यं त्रितयं संहननमुत्तमं वज्रर्षभनाराचसंहननं वज्रना-
राचसंहननं नाराचसंहननमिति ॥ तत्रितयमपि ध्यानस्य साधनं
भवति ॥ मोक्षस्य तु आद्यमेव ॥ तदुत्तमसंहननं यस्य सोऽय-
मुत्तमसंहननस्तस्थोत्तमसंहननस्येत्यनेन प्रयोक्तृनिर्देशः ॥ अग्रं
मुखम् । एकमग्रमस्येत्येकाग्रः (ग्रं) । नानार्थावलम्बनेन चिन्ता
परिस्पन्दवती, तस्या अ-याशेषमुखेभ्यो व्यावर्त्य एकस्मिन्नाग्रे
नियम एकाग्रचिन्तानिरोध इत्युच्यते । अनेन ध्यानस्वरूपमुक्तं
भवति ॥ मुहूर्त इति कालपरिमाणम् । अन्तर्गतो मुहूर्तोऽन्त-
र्मुहूर्तः । आ अन्तर्मुहूर्तादित्यनेन कालावधिः कृतः ॥ ततः परं
दुर्धरत्वादेकाग्रचिन्तायाः ॥ चिन्ताया निरोधो यदि ध्यानं
निरोधश्चाभावस्तेन ध्यानमसत्त्वरविषाणवत्स्यात् ॥ नैष दोषः—
अन्यचिन्तानिवृत्त्यपेक्ष्यःऽसदिति चोच्यते, स्वविषयाकारप्रवृत्तेः
सदिति च । अभावस्य भावान्तरत्वाद्धेतुत्वङ्गत्वादिभिरभावस्य वस्तु-
धर्मत्वासिद्धेश्च ॥ अथवा, नायं भावसाधनः “निरोधनं निरोध
इति” । किं तर्हि ? कर्मसाधनः “निरुध्यत इति निरोधः” ॥
चिन्ता चासौ निरोधश्च चिन्तानिरोध इति ॥ एतदुक्तं भवति—ज्ञान-
मेवापरिस्पन्दमानमपरिस्पन्दाग्निशिखावदवभासमानं ध्यानमिति ॥

तद्वेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतं दुःखं, अर्दनमर्तिर्वा, तत्र भवमार्तम् । रुद्रः क्रूराश-

यस्तस्य कर्म तत्र भवं वा रौद्रम् । धर्मो व्याख्यातो धर्मादनपेतं
धर्म्यम् । शुचिगुणयोगाच्छुक्लम् ॥ तदेतच्चतुर्विधं ध्यानं द्वैविध्यम-
श्नुते । कुतः ? । प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् ॥ अप्रशस्तमपुण्यासवकारण-
त्वात् । कर्मनिर्देहनसामर्थ्यात्प्रशस्तम् ॥

किं पुनस्तदिति चेदुच्यते—

॥ परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥

परमुत्तरमन्त्यं तत्सामीप्याद्धर्म्यमपि परमित्युपचर्यते । द्विव-
चनसामर्थ्याद्वौणमपि गृह्यते ॥ परे मोक्षहेतू इति वचनात्पूर्वं
आर्तरौद्रे संसारहेतू इत्युक्तं भवति ॥ कुतः ? तृतीयस्य
साध्यस्याभावात् ॥ तत्रार्तं चतुर्विधम् ॥

तत्रादिविकल्पलक्षणनिर्देशार्थमाह—

॥ आर्तममनोज्ञस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय

स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३० ॥

अमनोज्ञमाप्रियं विषकण्टकशत्रुशस्त्रादि, तद्वाधाकारणत्वाद-
मनोज्ञमित्युच्यते । तस्य सम्प्रयोगे, स कथं नाम मे न स्यादिति
सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धः स्मृतिसमन्वाहारः प्रथममार्तामेत्याख्यायते ॥

द्वितीयस्य विकल्पस्य लक्षणनिर्देशार्थमाह—

॥ विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

कुतो विपरीतं ? पूर्वोक्तात् ॥ तेनैतदुक्तं भवति— मनोज्ञ-
स्येष्टस्य स्वपुत्रदारधनादेर्विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय सङ्कल्पश्चिन्ता-
प्रबन्धो द्वितीयमार्तमवगन्तव्यम् ॥

तृतीयस्य विकल्पस्य लक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

॥ वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

वेदनाशब्दः सुखे दुःखे च वर्तमानोऽपि, आर्तस्य प्रकृतत्वात् दुःखवेदनायां प्रवर्तते, तस्या वातादिविकारजनि- तवेदनाया उपनिपाते तस्या अपायः कथं नाम मे स्यादिति वि(सं)कल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तृतीयमार्तमुच्यते ॥

तुरीयस्यार्तस्य लक्षणनिर्देशार्थमाह —

॥ निदानं च ॥ ३३ ॥

भोगकाङ्क्षातुरस्यानागतविषयप्राप्तिं प्रति मनःप्रणिधानं सङ्क- ल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तुरीयमार्तं निदानमित्युच्यते ॥

तदेतच्चतुर्विधमार्तं किंस्वामिकमिति चेदुच्यते—

॥ तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३४ ॥

अविरता असंयतसम्यादृष्ट्यन्ताः । देशविरताः संयता- संयताः । प्रमत्तसंयताः पञ्चदशप्रमादोपेताः क्रियानुष्ठायिनः ॥ तत्राविरतदेशविरतानां चतुर्विधमार्तं भवति । असंयमपरिणामो- पेतत्वात् ॥ प्रमत्तसंयतानां तु निदानवर्ज्यमन्यदार्तत्रयं प्रमादो- दयोद्रेकात्कदाचित्स्यात् ॥

व्याख्यातमार्तं सञ्ज्ञादिभिः ॥ द्वितीयस्य सञ्ज्ञाहेतुस्वा- मिनिर्द्धारणार्थमाह—

॥ हिंसाऽनृतस्त्येयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्र-

मविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

हिंसादीन्युक्तलक्षणानि, तानि रौद्रध्यानोत्पत्तेर्निमित्तीभव- न्तीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते । तेन हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृति- समन्वाहारोऽभिसम्बध्यते । हिंसायाः स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ॥ तद्रौद्रध्यानमविरतदेशविरतयोर्वेदितव्यम् ॥ अविरतस्य भवतु

रौद्रध्यानं देशविरतस्य कथम् ? । तस्यापि हिंसाद्यावेशाद्वितादिसं-
रक्षणतन्त्रत्वाच्च कदाचिद्भवितुमर्हति । तत्पुनर्नारकादिनामकरणं सम्य-
ग्दर्शनसामर्थ्यात्संयतस्य तु न भवत्येव । तदारम्भे संयमप्रच्युतेः ॥

आह परे मोक्षहेतू उपदिष्टे । तत्राद्यस्य मोक्षहेतोर्ध्यानस्य
भेदस्वरूपस्वामिनिर्देशः कर्तव्य इत्यत आह—

॥ आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ॥ ३६ ॥

विचयनं विचयो विवेको विचारणमित्यर्थः । आज्ञापाय-
विपाकसंस्थानानां विचय आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयः ।
स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, स प्रत्येकं सम्बध्यते— आज्ञाविचयाय
स्मृतेसमन्वाहार इत्यादि ॥ तद्यथा— उपदेष्टुरभावान्मन्दबुद्धि-
त्वात्कर्मोदयात्सूक्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टान्तोपरमे सति सर्वज्ञ-
प्रणीतमागमं प्रमाणीकृत्य इत्थमेवेदं नान्यथावादिनो जिना
इति गहनपदार्थश्रद्धानमर्थावधारणमाज्ञाविचयः । अथवा— स्वयं
विदितपदार्थतत्त्वस्य सतः परं प्रति विपादयिषोः स्वसिद्धान्ता-
विरोधेन तत्त्वसमर्थनार्थं तर्कनयप्रमाणयोजनपरः स्मृतिसमन्वाहारः
सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते ॥ जात्यन्धवन्मिथ्या-
दृष्टयः सर्वज्ञप्रणीतमार्गाद्विमुक्त्वा मोक्षार्थिनः सम्यग्मार्गापरिज्ञाना-
त्सुदूरमेवापयन्तीति सन्मार्गापायचिन्तनमपायविचयः । अथवा—
मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्र्येभ्यः कथं नाम इमे प्राणिनोऽप्रेयुरिति
स्मृतिसमन्वाहारोऽपायविचयः ॥ कर्मणां ज्ञानावरणादीनां द्रव्य-
क्षेत्रकालभवभावप्रत्ययफलानुभवनं प्रति प्रणिधानं विपाकविचयः ॥
लोकसंस्थानस्वभावविचयाय स्मृतिसमन्वाहारः संस्थानविचयः ॥
उत्तमक्षमादिलक्षणो धर्म उक्तः । तस्मादनपेतं धर्म्यं ध्यानं चतु-
र्विकल्पमवसेयम् ॥ तदावर्तदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां भवति ॥

त्रयाणां ध्यानानां निरूपणं कृतम् । इदानीं शुक्लध्यानं निरू-

पयितव्यम् । तद्वक्ष्यमाणचतुर्विकल्पम् ॥ तत्राद्योः स्वामिनिर्देशार्थमिदमुच्यते —

॥ शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

वक्ष्यमाणेषु शुक्लध्यानविकल्पेषु आद्य शुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः श्रुतकेवलिन इत्यर्थः ॥ चशब्देन धर्म्यमपि समुच्चीयते ॥ तत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति श्रेण्यारोहणात्प्राग्धर्म्यं, श्रेण्योः शुक्ले इति व्याख्यायते ॥

अवशिष्टे कस्य भवत इत्यत्रोच्यते—

॥ परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

प्रक्षीणसकलज्ञानावरणस्य केवलिनः सयोगस्यायोगस्य च परे उत्तरे शुक्लध्याने भवतः ॥

यथासंख्यं तद्विकल्पप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

॥ पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति

व्युपरतक्रियानिर्वर्तीनि ॥ ३९ ॥

पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरत-
क्रियानिर्वर्ति चेति चतुर्विधं शुक्लध्यानं वक्ष्यमाणलक्षणमुपेत्य
सर्वेषामन्वर्थमवसेयम् ॥ तस्यालम्बनावशेषनिर्धारणार्थमाह—

॥ त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः कायवाङ्मनःकर्म योग इत्यत्र ॥
उक्तैश्चतुर्भिः शुक्लध्यानविकल्पैस्त्रियोगादीनां चतुर्णां यथासंख्येना-
भिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रिषु योगेष्वे-
कयोगस्यैकत्ववितर्कं, काययोगस्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति, अयोगस्य

व्युत्पत्तिक्रियानिवर्तीति ॥ तत्राद्ययोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ एकाश्रये सवितर्कविचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

एक आश्रयो ययोस्ते एकाश्रये । उभे अपि परिप्राप्तश्रुत-
ज्ञाननिष्ठेनारभ्यते इत्यर्थः । वितर्कश्च विचारश्च वितर्कविचारौ,
सह वितर्कविचाराभ्यां वर्तते इति सवितर्कविचारे ॥ पूर्वं
पृथक्त्वैकत्ववितर्के इत्यर्थः ॥

तत्र यथासंख्यप्रयो(सं)गेऽनिष्टनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ अविचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

पूर्वभोर्यत् द्वितीयं तदविचारं प्रत्येतव्यम् ॥ एतदुक्तं
भवति— आद्यं सवितर्कं सविचारं च भवति द्वितीयं सवितर्कम-
विचारं चेति ॥

अथ वितर्कविचारयोः कः प्रतिविशेष इत्युच्यते—

॥ वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणमूहनं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः ॥

अथ को विचारः ?

॥ विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४४ ॥

अर्थो ध्येयः द्रव्यं पर्यायो वा । व्यञ्जनं वचनम् । योगः
कायवाङ्मनःकर्मलक्षणः । संक्रान्तिः परिवर्तनम् ॥ द्रव्यं विहाय
पर्यायमुपैति पर्यायं त्यक्त्वा द्रव्यमित्यर्थसंक्रान्तिः ॥ एकं श्रुत-
वचनमुपपादय वचनान्तरमालम्बते तदपि विहायान्यदिति
व्यञ्जनसंक्रान्तिः ॥ काययोगं त्यक्त्वा योगान्तरं गृह्णाति
योगान्तरं त्यक्त्वा काययोगमिति योगसंक्रान्तिः ॥ एवं परिव-
र्तनं विचार इत्युच्यते ॥ संक्रान्तौ सत्यां कथं ध्यानमिति

चेत्— ध्यानसन्तानमपि ध्यानमुच्यते इति न दोषः ॥ तदेत-
त्सामान्यविशेषनिर्दिष्टं चतुर्विधं धर्म्यं शुक्लं च पूर्वोदितगुण्यादि-
बहुप्रकारोपायं संसारनिवृत्तये मुनिर्ध्यातुमर्हति कृतपरिकर्मा ॥
तत्र द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुं वा ध्यायन्नाहितावितर्कसामर्थ्या-
दर्धव्यंजने कायवचसी च पृथक्त्वेन संक्रामता मनसा पर्याप्त-
बालोत्साहवदव्यवस्थितेनानिशितेनापि शस्त्रेण चिरात्तरुं छिन्दन्निव
मोहप्रकृतीरुपशमयन्क्षपयंश्च पृथक्त्ववितर्कविचारध्यानभाग्भवति ।
स एव पुनः समूलतलं मोहनीयं निर्दिधक्षन्नन्तगुणविशुद्धियोग-
विशेषमाश्रित्य बहुतराणां ज्ञानावरणसहायीभूतानां प्रकृतीनां
बन्धं निरुन्धन् स्थितिहासक्षयौ च कुर्वन् श्रुतज्ञानोपयोगे
निवृत्तार्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः अविचलितमनाः क्षीणकषायो
वैडूर्यमणिरिव निरुपलेपो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववि-
तर्कम् । एवमेकत्ववितर्कशुक्लध्यानवैश्वानरनिर्दन्धघातिकर्मेन्धनः
प्रज्वलितकेवलज्ञानगभस्तिमण्डलो मेघपञ्जरनिरोधनिर्गत इव धर्म-
राश्मिर्वा भासमानो भगवांस्तीर्थकर इतरो वा केवली लोकेश्वरा-
णामभिगमनीयोऽर्चनीयश्चोत्कर्षेणायुषः पूर्वकोटीं देशोनां विहरति ।
स यदाऽन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्तत्तुल्यस्थितिबेद्यनामगोत्रश्च भवति,
तदा सर्वं बाह्यानसयोगं बादरकाययोगं च परिहाप्य सूक्ष्मका-
ययोगलम्बनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानमास्कन्दितुमर्हतीति ॥ यदा
पुनरन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्ततोऽधिकस्थितिशेषकर्मत्रयो भवति सयोगी
तदाऽऽमोपयोगातिशयस्य सामायिकसहायस्य विशिष्टकरण-य
महासंवरस्य लघुकर्मपरिपाचनस्याशेषकर्मरेणुपरिसातनशक्तिस्वाभा-
व्याहण्डकवाटप्रतरलोकपूरणानि स्वात्मप्रदेशविसर्पणतश्चतुर्भिः समयैः
कृत्वा समुपहतप्रदेशविसरणः समीकृतस्थितिशेषकर्मचतुष्टयः पूर्व-
शरीरप्रमाणो भूत्वा सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानं

ध्यायते । ततस्तदनन्तरं समुच्छिन्नक्रियानिवर्तिध्यानमारभते । समु-
च्छिन्नप्राणापानप्रचारसर्वकायवाङ्मनोयोगसर्वप्रदेशपरिस्पन्दक्रियाव्या-
पारत्वात्समुच्छिन्नक्रियानिवर्तित्युच्यते । तस्मिन्समुच्छिन्नक्रियानि-
वर्तिनि ध्याने सर्वबन्धास्रवनिरोधः सर्वाशेषकर्मसातनसामर्थ्योपपत्ते-
रयोगिनः केवलिनः सम्पूर्णयथाख्यातचारित्रज्ञानदर्शनं सर्वसंसार-
दुःखजालपरिष्वङ्गोच्छेदजननं साक्षान्मोक्षकारणमुपजायते । स पुन-
रयोगकेवली भगवांस्तदा ध्यानातिशयाग्निनिर्दग्धसर्वमलकृबन्धनो
निरस्तकिट्टधातुपाषाणजात्यकनकवल्लब्धात्मा पारिनिर्वाति ॥ तदेतत्
द्विविधं तपोऽभिनवकर्मास्रवनिरोधहेतुत्वात्सर्वकारणं, प्राक्तनकर्म-
रजोविधूनननिमित्तत्वान्निर्जराहेतुरपि भवति ॥

अत्राह सम्यग्दृष्टयः किं सर्वे समनिर्जरा आहोस्वित्कश्चिदस्ति
प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्ष-
पकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रम-
शोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४५ ॥

त एते दश सम्यग्दृष्ट्यादयः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥
तद्यथा— भव्यः पञ्चेन्द्रियः सञ्ज्ञी पर्याप्तकः पूर्वोक्तकाललब्ध्या-
दिसहायः परिणामविशुद्ध्या वर्द्धमानः क्रमेणापूर्वकरणादिसोपान-
पन्क्त्योत्स्रवमानो बहुतरकर्मनिर्जरो भवति । स एव पुनः प्रथम-
सम्यक्त्वप्राप्तिनिमित्तसन्निधाने सति सम्यग्दृष्टिर्भवन्नसंख्येयगुणनिर्जरो
भवति । स एव पुनश्चारित्रमोहकर्मविकल्पाप्रत्याख्यानावरणक्षयो-
पशमनिमित्तपरिणामप्राप्तिकाले विशुद्धिप्रकर्षयोगात् श्रावको भवन्
ततोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव पुनः प्रत्याख्यानावरणक्षयो-
पशमकारणपरिणामविशुद्धियोगाद्विरतव्यपदेशभाक् सन् ततोऽसंख्ये-

यगुणनिर्जरो भवति । स एव पुनरनन्तानुबन्धिको घमानमायालो-
भज्जां वियोजनपरो भवति* यदा तदा परिणामविशुद्धिप्रकर्षयो-
गासत्तोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव पुनर्दर्शनमोहप्रकृति-
त्रयतृणनिचयं निर्दिधक्षन् परिणामविशुद्ध्यतिशययोगादर्शनमोहक्षपक-
व्यपदेशभाक् तेष्वेव पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । एवं सः
क्षाधिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा श्रेण्यारोहणाभिमुखश्चारित्रमोहोपशमं प्रति
व्याप्रियमाणो विशुद्धिप्रकर्षयोगादुपशमकव्यपदेशमनुभवन् पूर्वो-
क्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव पुनरशेषचारित्रमोहोपशम-
निमित्तसन्निधाने परिप्राप्तोपशान्तकषायव्यपदेशः पूर्वोक्तादसंख्येय-
गुणनिर्जरो भवति । स एव पुनश्चारित्रमोहक्षपणं प्रत्यभिमुखः
परिणामविशुद्ध्या वर्द्धमानः क्षपकव्यपदेशमनुभवन् पूर्वोक्तादसंख्येय-
गुणनिर्जरो भवति । स यदा निःशेषचारित्रमोहक्षपणकारणप-
रिणामाभिमुखः क्षीणकषायव्यपदेशमास्कन्दन् पूर्वोक्तादसंख्येयगुण-
निर्जरो भवति स एव द्वितीयशुक्लध्यानानलनिर्दग्धघातिकर्मनि-
चयः सन् जिनव्यपदेशभाक् पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति ॥

आह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यद्यसंख्येयगुणनिर्जरत्वात्परस्परतो-
न-साम्यमेवां, किं तर्हि श्रावकवदमी विरतादयो गुणभेदान्न
निर्ग्रन्थतामर्हन्तीत्युच्यते ॥ नैतदेवम् । कुतः । यस्माद्गुणभे-
दादन्योऽन्यविशेषेऽपि नैगमादिनयव्यापारात्सर्वेऽपि हि भवन्ति—

॥ पुलकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ४६ ॥

उत्तरगुणभावनोपेतमनसो व्रतेष्वपि कचित्कदाचित्पारिपूर्ण-
तामपरिप्राप्नुवन्तोऽविशुद्धाः पुलकसादृश्यात्पुलाका इत्युच्यन्ते ।

* अविरतादिचतुर्षु, इत्यधिकः पाठस्तालपत्रपुस्तके वर्तते ॥

१ स्यात्पुलाकस्तु च्छधान्ये ॥

नैर्ग्रन्थं प्रतिस्थिता अखण्डितव्रताः शरीरोपकरणविभूषानुवर्तिनोऽ
विविक्तपरिवारा मोहशबलयुक्ता बकुशाः । शबलपर्यायवाची बकु-
शशब्दः ॥ कुशीला द्विविधाः । प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकु-
शीला इति ॥ अविविक्तपरिग्रहाः परिपूर्णोभयाः कथञ्चिदुत्त-
रगुणविरोधिनः प्रतिसेवनाकुशीलाः । वशीकृतान्यकषायोदयाः
सम्बलनमात्रतन्त्राः कषायकुशीलाः ॥ उदकदण्डराजिवदनभिव्य-
क्तोदयकर्माण ऊर्ध्वं मुहूर्तादुद्भिद्यमानकेवलज्ञानदर्शनमात्रो नि-
र्ग्रन्थाः ॥ प्रक्षीणघातिकर्मणः केवलिनो द्विविधाः स्नातकाः ॥
त एते पञ्चापि निर्ग्रन्थाः ॥ चारित्रपारेणामस्य प्रकृषाप्रकर्षभेदे
सत्यपि नैगमसंग्रहादिनयापेक्षया सर्वेऽपि ते निर्ग्रन्था इ युच्यन्ते ॥

तेषां पुलकादीनां भूयोऽपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमह—

॥ सँयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपाद-

स्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४७ ॥

त एते पुलकादयः सँयमादिभिरष्टभिन्नुयोगैः साध्या
व्याख्येयाः ॥ तद्यथा—पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः
सँयमयोः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्वर्तन्ते । कषायकुशीला द्वयोः
सँयमयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराययोः पूर्वयोश्च । निर्ग्रन्थस्नातका
एकस्मिन्नेव यथाख्यातसँयमे सन्ति ॥ श्रुतं—पुलाकबकुशप्रतिसेवना-
कुशीला उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधराः । कषायकुशीला निर्ग्र-
न्थाश्चतुर्दशपूर्वधराः । जघन्येन पुलकस्य श्रुतमाचारवस्तु । बकुश-
कुशीलनिर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरैः । स्नातका अपगतश्रुताः
केवलिनः ॥ प्रतिसेवना—पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनवर्जनस्य

१ अविविक्तपरिवारानुमोदच्छेदशबलयुक्ता इत्यपि पाठान्तरम् ॥

२ पञ्चसमितयस्तिस्रो गुप्तयश्चेत्यष्टौ प्रवचनमातरः कथ्यन्ते ॥

च पराभियोगाद्बलादन्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति ॥ बकुशो द्विविधः— उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्चेति ॥ तत्रोपकरणबकुशो बहुविशेषयुक्तोपारणाकांक्षी शरीरसंस्कारसेवी शरीरबकुशः ॥ प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन्नुत्तरगुणेषु काञ्चिद्विराधनां प्रतिसेवते ॥ कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥ तीर्थमिति सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति ॥ लिङ्गं द्विविधम्— द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं चेति ॥ भावलिङ्गं प्रतीय पञ्च निर्ग्रन्था लिङ्गिनो भवन्ति । द्रव्यलिङ्गं प्रतीय भाज्याः ॥ लेख्याः— पुलाक-स्योत्तरास्तिस्रः । बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः षडपि । कृष्णलेख्यादि-त्रितयं तयोः कथमिति चेदुच्यते— तयोरुपकरणासक्तिसंभवादार्तध्यानं कदाचित्सम्भवति, आर्तध्यानेन च कृष्णादिलेख्यालितयं सम्भवतीति । कषायकुशीलस्य चतस्र उत्तराः । सूक्ष्मसाम्प्रायस्य निर्ग्रन्थस्ना-तकयोश्च शुक्लैव केवला । अयोगा अलेख्याः ॥ उपपादः— पुलाक-स्योत्कृष्ट उपपाद उत्कृष्टस्थितिदेवेषु सहस्रारे । बकुशप्रतिसेवनाकु-शीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमास्थितिषु आरणाच्युतकल्पयोः । कषा-यकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमास्थितिषु सर्वार्थसिद्धौ । सर्वे-षामपि जघन्यः सौधर्मकल्पे द्विसागरोपमास्थितिषु । स्नातकस्य निर्वाणमिति ॥ स्थानम्— असंख्येयानि संयमस्थानानि कषाय-निमित्तानि भवन्ति । तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककषा-यकुशीलयोस्तौ युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छतस्ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कषायकुशीलस्ततोऽसंख्येयानि स्थानानि गच्छत्येकाकी । ततः कषायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशा युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छन्ति । ततो बकुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीला व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमकषायस्था-

नानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा
व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमेकं स्थानं गत्वा स्नातको निर्वाणं प्राप्नोति
। तेषां संयमलब्धिरनन्तगुणा भवति ॥ ६ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसिद्धिकायां नवमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

आह— अन्ते निर्दिष्टस्य मोक्षस्येदानीं स्वरूपाभिधानं
प्राप्तकालमिति । सत्यमेवं । मोक्षप्राप्तिः केवलज्ञानावाप्तिपूर्विकेति
केवलज्ञानोत्पत्तिकारणमुच्यते—

॥ मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च
केवलम् ॥ १ ॥

इह वृत्तिकरणं न्याय्यम् । कुतः । लघुत्वात् । कथम् ।
क्षयशब्दस्याकरणात् । विभक्त्यन्तरनिर्देशस्य चाभावाच्चशब्दस्य
चाप्रयोगाल्लघुसूत्रं भवति मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयात्केवलम्
इति ॥ सत्यमेतत् ॥ क्षयक्रमप्रतिपादनार्थं वाक्यभेदेन निर्देशः
क्रियते— प्रागेव मोहं क्षयमुपनीयान्तर्मुहूर्तं क्षीणकषायव्यपदेशम-
वाप्य ततो युगपत् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणां क्षयं कृत्वा
केवलमवाप्नोतीति ॥ तत्क्षयहेतुः केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणो
विभक्तिनिर्देशः कृतः ॥ कथं प्रागेव मोहं क्षयमुपनीयते इति
चेदुच्यते— भव्यः सम्यग्दृष्टिः पणिमविशुद्ध्या वर्धमानो असंय-
तसम्यग्दृष्टिसंयतासयतप्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानेषु कस्मिंश्चिन्माहस्य सप्त
प्रकृतीः क्षयमुपनीय—क्षायिकसम्यग्दृष्टर्भूत्वा क्षपकश्रेण्यारोहणा-
भिमुखोऽधःप्रवृत्तिकरणमप्रमत्तस्थाने प्रतिपद्यापूर्वकरणप्रयोगेणापूर्व-

करणक्षपकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनवशुभाभिसन्धितनूकृत-
पापप्रकृतिस्थित्यनुभागो विवर्धितशुभकर्मानुभवोऽनिवृत्तिकरणप्राप्त्या-
निवृत्तिबादरसाम्परायक्षपकगुणस्थानमधिरुह्य तत्र कषायाष्टकं नष्टं
कृत्वा नपुंसकं वेदनाशं समापाद्य स्त्रीवेदमुन्मूल्य नोकषायषट्कं पुंवेदे
प्रक्षिप्य क्षपयित्वा पुंवेदं क्रोधसंज्वलने क्रोधसञ्ज्वलनं मानसंज्वलने
मानसंज्वलनं मायासंज्वलने मायासंज्वलनं लोभसंज्वलने क्रमेण बादर-
कृष्टिविभागेन विलयमुपनीय लोभसंज्वलनं तनूकृत्य सूक्ष्मसाम्परा-
यक्षपकत्वमनुभूय निरवशेषं मोहनीयं निमूलकाषं कषित्वा क्षीणकषा-
यतामधिरुह्यावतारितमोहनीयभार उपान्त्यप्रथमे समये निद्राप्रचले
प्रलयमुपनीय पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां
पञ्चानामन्तरायाणामन्तमन्ते समुपगमय्य तदनन्तरं ज्ञानदर्शन-
स्वभावं केवलपर्यायमप्रतर्क्यविभूतिविशेषमवाप्नोति ॥

आह कस्माद्धेतोर्मोक्षः किंलक्षणश्चेत्यत्रोच्यते—

॥ बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो

मोक्षः ॥ २ ॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्मभावः पूर्वोदितनिर्जरा-
हेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरासः । ताभ्यां बन्धहेत्वभावनिर्जरा-
भ्यामिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देशः । ततो भवस्थितिहेतुसमीकृत-
शेषकर्मवस्थितस्य युगपदात्यन्तीकृतकृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः
प्रत्येतव्यः ॥ कर्माभावो द्विविधः— यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥
तत्र चरुदेहस्य नारकतिर्यग्देवायुषामभावो न यत्नसाध्यः
असत्त्वात् ॥ यत्नसाध्य इत ऊर्ध्वमुच्यते— संयतसम्यग्दृष्ट्या-
दिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु कर्मिश्चित्सप्तप्रकृतिप्रक्षयः क्रियते ॥

१ कष हिंसायामिति धातुरयं त्वाप्रत्ययान्तः ॥

निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिनरकगतितिर्यग्गत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिनरकगतितिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपोद्योतस्थावरसूक्ष्मसाधारणसञ्ज्ञिकानां षोडशानां कर्मप्रकृतीनामनिवृत्तिबादरसाम्परायस्थाने युगपत्क्षयः क्रियते ॥ ततःपरं तत्रैव कषायाष्टकं नष्टं क्रियते । नपुंसकवेदः स्त्रीवेदश्च तत्रैव क्षयमुपयाति । नोकषायाष्टकं च सहैकेनैव प्रहारेण विनिपातयति । ततः पुवेदसंज्वलनक्रोधमानमायाः क्रमेण तत्रैवात्यान्तिकं ध्वंसमास्कन्दन्ति । लोभसंज्वलनः सूक्ष्मसाम्परायान्ते यात्यन्तं । निद्राप्रचले क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थस्योपान्त्यसमये प्रलयमुपव्रजतः ॥ पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामन्तरायाणां च तस्यैवान्त्यसमये प्रक्षयो भवति । अन्यतरवेदनीयदेवगत्यौदारिकवैक्रियकाहारकतैजसकार्मणशरीरसंस्थानषट्कौदारिकवैक्रियकाहारकशरीराङ्गोपाङ्गषट्संहननपञ्चप्रशस्तवर्णपञ्चाप्रशस्तवर्णगन्धद्वयपञ्चप्रशस्तरसपञ्चाप्रशस्तरसस्पर्शाष्टकदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपधातपरधातोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगत्यपर्याप्तकप्रत्येकशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभदुर्भगसुस्वरदुःस्वरानादेयायशःकीर्तिनिर्माणनामनीचैर्गोत्राख्याद्वासप्ततिप्रकृतयोऽयोगकेवलिन उपान्त्यसमये विनाशमुपयान्ति । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपञ्चेन्द्रियजातिमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यत्रसबादरपर्याप्तकसुभगादेययशःकीर्तितीर्थकरनामोचैर्गोत्रसाञ्ज्ञिकानां त्रयोदशानां प्रकृतीनामयोगकेवलिनश्चरमसमये विच्छेदो भवति ॥

आह किमासां पौद्गलिकीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतीनां निरासान्मोक्षोऽवसीयते उत भावकर्मणोऽपीत्यत्रोच्यते—

॥ औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

किं, मोक्ष इत्यनुवर्तते । भव्यत्वग्रहणमन्यपारिणामिकनि-

वृत्त्यर्थम् ॥ तेन पारिणाभिकेषु भव्यत्वस्यौपशमिकादीनां च भावानामभावान्मोक्षो भवतीत्यवगम्यते ॥

आह यद्यपवर्गो भावोपरतेः प्रतिज्ञायते नत्वौपशमिका-दिभावनिवृत्तिवत्सर्वक्षायिकभावनिवृत्तावपि व्यपदेशो मुक्तस्य प्राप्नो-तीति । स्यादेतदेवं, यदि विशेषो नोच्यते अस्त्यत्र विशेष इत्यपवादविधानार्थमिदमुच्यते—

॥ अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ४

अन्यत्रशब्दापेक्षया को निर्देशः केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शन-सिद्धत्वेभ्यो अन्यत्रान्यस्मिन्नयं विधिरिति ॥ यदि चत्वार एवावशिष्यन्ते अनन्तवीर्यादीनां निवृत्तिः प्राप्नोति— नैष दोषः—ज्ञानदर्शनाविनाभावित्वादनन्तवीर्यादीनामविशेषः । अनन्तसामर्थ्य-हीनस्यानन्तावबोधवृत्त्यभावाज्ञानमयपर्यायत्वाच्च सुखस्येति ॥ अनाकारत्वान्मुक्तानामभाव इति चेन्न— अतीतानन्तशरीराकारत्वात् ।

स्यान्मतं यदि शरीरानुविधायी जीवः तदभावात्त्वाभाविकलो-काकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्तावद्विसर्पणं प्राप्नोतीति नैष दोषः ॥ कुतः—कारणाभावात् ॥ नामकर्मसम्बन्धो हि संहरणविसर्पणकारणं तद-भावात्पुनः संहरणविसर्पणाभावः ॥ यदि कारणाभावान्न संहरणं न विसर्पणं तर्हि गमनकारणाभावादूर्ध्वगमनमपि न प्राप्नोति । अधस्तिर्यग्गमनाभाववत् । ततो यत्तु मुक्तस्तत्रैवावस्थानं प्राप्नोती-त्यलोच्यते—

॥ तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तस्यानन्तर । कस्य? सर्वकर्मविप्रमोक्षस्य । आङ्गभि-
व्यर्थः । ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥

अनुपदिष्टहेतुकमिदमूर्ध्वगमनं कथमध्यवसातुं शक्यमित्यत्रोच्यते—

॥ पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागति-

परिणामाच्च ॥ ६ ॥

आह— हेत्वर्थः पुष्कलोऽपि दृष्टान्तसमर्थनमन्तरेणाभिप्रे-
तार्थसाधनाय नालमित्यत्रोच्यते—

॥ आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदे-

रण्डबीजवदग्निशिखावच्च ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रे विहितानां हेतूनामत्रोक्तानां दृष्टान्तानां च यथा-
संख्यमभिसम्बन्धो भवति । तद्यथा— कुलालप्रयोगापादितहस्त-
दण्डचक्रसंयोगपूर्वकं भ्रमणमुपरतेऽपि तस्मिन्पूर्वप्रयोगादासंस्कारक्ष-
याद् भ्रमति । एवं भवस्थेनात्मनाऽपवर्गप्राप्तये बहुशो यत्प्रणिधानं
तदभावेऽपि तदावेशपूर्वकं मुक्तस्य गमनमवसीयते ॥ किं च
असङ्गत्वाद्यथा मृत्तिकालोपजनितगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतितं
जलक्लेदविशिष्टमृत्तिकाबन्धनं लघुसदूर्ध्वमेव गच्छति । तथा कर्म-
भाराक्रान्तिवशीकृत आत्मा तदावेशवशात्संसारे अनियमेन
गच्छति । तत्सङ्गविप्रमुक्तौ तूपर्येवोपयाति ॥ किं च बन्धच्छेदात्—
यथा बीजकोशबन्धच्छेदादेरण्डबीजस्य गतिर्दृष्टा तथा मनुष्यादि-
भवप्रापकगतिजातिनामादिसकलकर्मबन्धच्छेदान्मुक्तस्योर्ध्वं गति-
रवसीयते ॥ किं च तथागतिपरिणामात्— यथा तिर्यक्पवनस्व-
भावसमीरणसम्बन्धनिरुत्सुका प्रदीपशिखा स्वभावादुत्पतति तथा
मुक्तात्माऽपि नानागतिविकारकारणकर्मनिरावरणे सत्यूर्ध्वगतिस्वभा-
वत्वादूर्ध्वमेवारोहति ॥

आह यदि मुक्त ऊर्ध्वगतिस्वभावो लोकान्तादूर्ध्वमपि
कस्मान्नोत्पततीत्यत्रोच्यते—

॥ धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकायो नोपर्यस्तीत्यलोके गम-
नाभावः । तदभावे च लोकालोकविभागाभावः प्रसज्यते ॥

आह अमी परिनिर्वृता गतिजात्यादिभेदकारणाभावादतीतभेद-
व्यवहारा एवेत्यस्ति कथञ्चिद्भेदोऽपि । कुतः—

॥ क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधित-
ज्ञानावगाहनान्तरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥

क्षेत्रादिभिर्द्वादशभिरनुयोगैः सिद्धाः साध्या विकल्पा इत्यर्थः
प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतन्त्रनयद्वयविवक्षावशात् । तद्यथा— क्षेत्रेण ताव-
त्कस्मिन्क्षेत्रे सिध्यन्ति? प्रत्युत्पन्नाहिनयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे
स्वप्रदेशे आकाशप्रदेशे वा सिद्धिर्भवति । भूतग्राहिनयापेक्षया
जन्मप्रभृति पञ्चदशकर्मभूमिषु संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिद्धिः ॥
कालेन कस्मिन्काले सिद्धिः? प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये
सिध्यन् सिद्धो भवति ॥ भूतप्रज्ञापननयापेक्षया जन्मतोऽविशे-
षेणोत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्जातः सिध्यति ॥ विशेषेणावसर्पिण्यां सुष-
मदुःषमाया अन्त्ये भागे दुःषमसुषमायां च जातः सिध्यति ॥
न तु दुःषमायां जातो दुःषमायां सिध्यति ॥ अन्यदा नैव
सिध्यति ॥ संहरणतः सर्वस्मिन्काले उत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां च
सिध्यति ॥ गत्या कस्यां गतौ सिद्धिः? सिद्धगतौ मनुष्य-
गतौ वा ॥ लिङ्गेन केन सिद्धिः? अवेदत्वेन त्रिभ्यो वा
वेदेभ्यः सिद्धिर्भावतो न द्रव्यतः । द्रव्यतः पुंलिङ्गेनैव । अथवा
निर्ग्रन्थलिङ्गेन सग्रन्थलिङ्गेन वा सिद्धिर्भूतपूर्वनयापेक्षया ॥ तीर्थेन
केन तीर्थेन सिद्धिः? द्वेधा तीर्थङ्करेतरविकल्पात् । इतरे द्विविधाः
सति तीर्थकरे सिद्धाः असति चेति ॥ चारित्रेण केन सिध्यति?

अव्यपदेशेनैकचतुःपञ्चविकल्पचारित्रेण वा सिद्धिः ॥ स्वशक्ति-
 परोपदेशनिमित्तज्ञानभेदात् प्रत्येकबुद्धबोधितविकल्पाः ॥ ज्ञानेन
 केन? एकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिः ॥ आत्मप्र-
 देशव्यापित्वमवगाहनम् । तत् द्विविधम् । उत्कृष्टजघन्यभेदात् ।
 तत्रोत्कृष्टं पञ्चधनुःशतानि पञ्चविंशत्युत्तराणि । जघन्यमर्धचतु-
 र्धारत्नयो देशोनाः । मध्ये विकल्पः एकस्मिन्नवगाहे सिध्यति ॥
 किमन्तरं? सिध्यतां सिद्धानामन्तरं जघन्येन द्वौ समयौ
 उत्कर्षेणाष्टौ अन्तरं । जघन्येनैकः समयः उत्कर्षेण षण्मासाः ॥
 संख्या— जघन्येन एकसमये एकः सिध्यति । उत्कर्षेणाष्टोत्तर-
 शतसंख्याः ॥ क्षेत्रादिभेदभिन्नानां परस्परतः संख्याविशेषोऽल्प-
 बहुत्वम् । तद्यथा— प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे सिध्यतां
 नास्त्यल्पबहुत्वं । भूतपूर्वनयापेक्षयोच्यते । क्षेत्रसिद्धा द्विविधाः—
 जन्मतः संहरणतश्च । तत्तारूपे संहरणसिद्धाः । जन्मसिद्धाः
 संख्येयगुणाः ॥ क्षेत्राणां विभागः कर्मभूमिरकर्मभूमिः समुद्रो
 द्वीप ऊर्ध्वमधस्तिर्यगस्ति । तत्र स्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धाः ।
 अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ तिर्यग्लोकसिद्धाः संख्येयगुणाः ।
 सर्वतः स्तोकाः समुद्रसिद्धाः । द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ एवं
 तावदविशेषेण सर्वतःस्तोका लवणोदसिद्धाः । कालोदसिद्धाः
 संख्येयगुणाः । जम्बूद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । धातकीखण्ड-
 सिद्धाः संख्येयगुणाः । पुष्करद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । एवं
 कालादिविभागेऽपि यथागममल्पबहुत्वं वेदितव्यम् ॥ १० ॥

स्वर्गापवर्गसुखमाप्तुमनोभिरार्यै- ।

जैनेन्द्रशासनवरामृतसारभूता ॥

सर्वार्थसिद्धिरिति साङ्गिरूपात्तनामा ।

तत्त्वार्थवृत्तिरनिशं मनसा प्रधार्या ॥ १ ॥

तत्त्वार्थवृत्तिमुदितां विदितार्थतत्त्वाः ।

शृण्वन्ति ये परिपठन्ति च धर्मभक्त्या ॥

हस्ते कृतं परमसिद्धिसुखामृतं तै- ।

र्मर्त्यामरेश्वरसुखेषु किमस्ति वाच्यम् ॥ २ ॥

येनेदमप्रतिहतं सकलार्थतत्त्व- ।

मुद्योतितं विमलकेवललोचनेन ॥

भक्त्या तमद्भुतगुणं प्रणमामि वीर- ।

मारान्नरामरगणार्चितपादपीठम् ॥ ३ ॥

शुभं भवतु सर्वेषाम् ॥

इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसङ्ग्रहायां दशमोऽध्यायः ॥

अमरनरफणीन्द्रैर्वन्द्यपादाब्जयुगम् ।

कृतशिवपदसौख्यं भव्यसार्थाधिपानाम् ।

जिनमवृजिनमीशं वीतरागस्पृहाणां ।

वृषभमुरुवृषाङ्गं नौमि कर्त्तारमाद्यम् ॥ १ ॥

चन्द्रः क्षीणः प्रतापी तपति दिनकरो देवनाथोऽभिमानी ।

कामः कायेन हीनो वलयति पवनो विश्वकर्मा दरिद्री ॥

भस्माङ्गो नीलकण्ठः स भवति गहनो व्याकुलो गोपनाथः ।

शकाद्या दुःखपूर्णाः सुखनिधिरहिताः पातु वः श्रीजिनेन्द्रः॥२॥

इमौ श्लोकौ पुस्तकान्तरे दृश्येते परं तौ पूज्यपादकृताविति
न वक्तुं शक्यतेऽस्साभिरतो ग्रन्थाद्वाहिः पृथक्तया मुद्रितौ ॥

शकाब्दाः १८३९.

